

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИЇ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСТНИК.

КНИЖКА X.

За жовтень 1902 року.

З М І С Т

десятої книжки за жовтень 1902 року.

	Стор.
Із поезій М. Старицького:	
I. На ріднім попелищі, II. Борвій і III—IV	1—6
Народна школа, оповідане М. Дерлиці	7—30
Божевільний, оповідає В. Кравченка	31—52
Невдала проба. Листи до приятельки, переписав Іван Франчук	53—58
Віліям Раткліф, трагедія в чотирьох сценах Ген- риха Гайне. Переклад Максима Славінського	59—82
Вандейці, історичні нариси Шарля Фолє. Пере- клад Івана Франка:	
I. Закладниця	83—89
II. Жобен	90—92
Українське письменство 1866—1873 років.	
Недрукована праця М. Драгоманова (далі буде)	1—15
Раси Європи і їх історичні взаємини, дра Владислава Олехновича. Переклад В. Г.: III. За- гальний результат розслідув над передісторичними расами в Європі (кінець буде)	16—36
Рудольф Вірхов — громадський діяч. З по- воду його смерті подав Сергій Павленко (далі буде)	37—50
Наукові листки:	
X. Що зробити з „академічним фондом“? — М. Грушевського	51—54
XI. Із харківського археологічного візду — Зела	54—56
Хроніка і бібліографія	1—12

Літературно-науковий

ВІСНИК.

ВИДАЄ

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

Редакційний комітет:

**Володимир Гнатюк, Михайло Грушевський,
др. Іван Франко.**

За редакцію відповідає: **Володимир Гнатюк.**

РІЧНИК V. ТОМ XX.

Med. univ. Dr. J. TURYN

WIEN

XVIII. Gersthofstrasse 138

У ЛЬВОВІ, 1902.

В друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

311.7905
L.I.V.
15
12.1 - 12

З М І С Т.

	Стор.
Із поезій М. Старицького: I. На ріднім попе- лиці; II. Борвій; III—IV	1—6
Te Deum, В. Сивенького	93—94
Із поезій Богдана Лепкого: I. Часом. II. Чому? Із дневника, Івана Франка	94—95 95—98
Ти вже не дитина, О. Д—ка	98
Із поезій Ковачки: I. Зісланому борцєви за ро- бітницьку справу; II. З приводу розрухів	175—176
Три сонети Гіркоґо. (Із посмертних поезій): I. До К., II. До В. О. А. Ш., III	176—177
Із поезій Павла Грабовського: На позичені мотиви	177—178
На старі теми, Івана Франка	179—180
Народна школа, оповіданє М. Дерлиці	7—30
Божевільний, оповіданє В. Кравченка	31—52
Невдала проба. Листи до приятельки, переписав Іван Франчук	53—58
Віліям Раткліф, траґедія в чотирьох сценах Ген- риха Гайне. Переклад Максима Славінського	59—82
Вандейці, історичні нариси Шарля Фолєі. Пере- клад Івана Франка:	
I. Закладниця	83—89
II. Жобен	90—92
Сільські звіддарі, спомини С. Ковальова 99—130,	194—219
На камені, аквареля Михайла Коцюбинського	131—144
Вікна, нарис Катерини Гриневичевої	145—149
Микола Лєнау. (У соті роковини його вродин), І. Ф.	150—152
Із поезій Миколи Лєнау, переклад Павла Гра- бовського	152—153
Правда. Висміки з остатьної повісти Еміля Золя, пе- реклад Івана Франка	154—174, 246—256
Різдвяний вечір, оповіданє Гната Хоткевича	181—193

	Стор.
З життя духовної особи, оповідане Лісака Тамаренка	220—245
Із поезій Конрада Ф. Маєра, переклад Івана Франка: I. Тесцевій (мотив із Плутарха); II. Шіллерів похорон; III. Нідерландський маляр	257—258

Українське письменство 1866—1873 років. Недрукована праця М. Драгоманова, переклад М. П. . . . . 1—15, 57—82,	121—143
Раси Європи і їх історичні взаємини, Дра Владислава Олехновича. Переклад В. Г.: III. Загальний результат розвідів над передісторичними расами в Європі	16—36
IV. Загальний погляд на події предісторичних рас	83—90
V. До якої раси належить флексійна мова?	90—97
VI. Уваги про расові відносини польського і литовського народу	97—101
Рудольф Вірхов — громадський діяч. З поводу його смерті под. С. Павленко 37—50, 102—114, 144	159
Наукові листки: X. Що зробити з „академічним фондом“? — М. Грушевського	51—54
XI. Із харківського археологічного з'їзду — Зела	54—56
Новини нашої літератури: За Кадильну, оповідане Дениса Лукіяновича, Н. Кобринської	115—120
Над сьвіжими могилами: I. Памяти Тадея Рильського, Ів. Фр.	160—161
II. Спомини про О. Я. Кониського, П. С.	142—167
III. Памяти Остапа Терлецького, Я. О—ського	167—175
В справі „Академічного Дому“, М. Грушевського	176—178
Хроніка і бібліографія . . . . . 1—12, 13—28, 29—46	

ІЗ ПОЕЗИЙ М. СТАРИЦЬКОГО.

І. На ріднім попелищі.

Я знову тут, на рідній стороні,
У тім селі, де літа молоденькі.
Мої пливли, мов у рожевім сві,
Під промінем любови й ласки неньки...
Мій Боженьку! Як діялось давно,
Коли тут був щасливий до безміря,
Коли життя вельміхалось чарівно,
А в серці ще не кублилось зневіря!
Коли стинавсь з неправдою в бою
І ворогів топтав нераз під ноги...
Тепер же я на цвинтарі стою,
Підбитий в-край від трудної дороги...
Ось церківця. Вона була колись
Біленькою, високою, стрункою;
А ниньки дах замшив ся, покрививсь,
І мов стара бабусенька з клюкою,
Будова вся пригнулась до землі...
З пяти хрестів, що сяли на чолі,
Лишивсь один похилений, пржавий —
Мов час поклав на йому слід кривавий...
Дзвіниця... ні, другá: ця на стовпах,
А та була з кружганками, висока...
Не раз звідтіль топив я власне око
По темрявих, замислених лугах,
Де над вечір Сула мигтіла злотом,
Ховаючись під ярі береги...
А в другий бік, поза сільським болотом,
Оksamитом хвиляли сікняги,
Мов обрус той на низині барвистій;
За ним тяглись плахти картаті нив,

А далі ліс стягою бовванів
 І гинув десь на далині имлистій...
 Тепер лісів не видко вже стяги,
 Картки нивок мізерніші, дрібніші,
 Сула всиха, порідшали луги, —
 Лиш скупчились рядки могил тісніше...
 Колишиє, забуте почуття
 Цілком мене зненацька огортає,
 І що нема од віку вороття,
 Із мрійної безодні виринає...

Ген, де оті запалі могилки,
 Я бавив ся в сільською діворою :
 Ховали ся, гулялись, а весною
 По бурчаках скрізь ставили млинки...
 За цвинтарем, проміж зелених стін
 Розлогих лип, вела у двір дорога ;
 Крізь тій густу здаля сьвіттив ся він
 І вабив всіх... Але-ж то що? На Бога!
 Немає лип: одна верба стара!
 Хто-ж вас згубив, мої рясні, єдині?
 Я кивув ся... не пізнаю двора:
 Все в в'яляві, — руїна на руїні...
 З будинка ген лиш печища ребро,
 А де була тежлиця — купа гною...
 Хтось закупив батьків моїх добро,
 Тай винищив хижацькою рукою :
 Розідрані на шмаття ризи ті,
 Й розпродані гвалтовно на базарі...
 Все зникло, все! І спогади сьвяті
 Витати-муть хиба в одній примарі...
 Там був рундук; у гай та у садок
 Вели з його широкі, пишні сходи;
 На сходах тих заслухувавсь байок
 Від нені я про наші злі пригоди;
 Співала теж вона мені й пісень —
 Журливих-но, безрадісних лишень,
 Голубила, чесала, а порою
 Росила шовк моїх волос сльозою...
 Хоч би знайти могилу, — так шкода!
 Тепер садку і гаю — ні сліда!
 Зостались-но випадком дві тополі,
 Мов сьвідки ті пережитої долі...
 Де-ж діли ся високі явори,
 Що вартою стояли понад ставом?
 Там я любив вечірньої пори
 Допильнувать, коли зірки небавом
 Займали ся в безодні, у-горі

І в склі води гойдали ся скалками ;
 Там я нераз за мріями, думками
 Просижував до ранньої зорі ;
 Там я у-перш почув в душі тремтіння
 Від надиху почуттів неземних ;
 Там я дізнав і щастя і боління
 В її очах спяніло-чарівних...
 Де ж та краса, де ті розкішні шати,
 В яких тоді пишало ся життя ?
 Ох, час-пора усе позабувати...
 Чому-ж нема тим мукам забуття ?
 Стою — чужак на ріднім гробовищі...
 Я озирнувсь — аж ні, нові хатки
 Скрізь вирости, немов би ті грибки
 Після дощу, на панськім попелнищі...
 Де тежрилися столітні дуби —
 Яріють ген селянські огороди,
 Обсажені кущинами верби :
 Друга краса уже другої вроди !
 Ось зарипів високий журавель,
 Між вишняком пройшла струнка дівчина,
 Зірвала ся в патлатих коноцель,
 Щебечучи, якась дрібна пташина,
 Побіг ярком дзвінкий, дитячий сьміх...
 Усюди рух, усюди повно втіх,
 Та певно й сліз усюди є доволі...
 Я задавив свої жалі та болі,
 І позирнув навколо веселіш,
 Хоча слеза й котилась за слезою :
 Померлого нічим не воскресиш,
 Нове життя своєю йде чергою...
 Вітаю-ж я коханих спадщиків !
 Ростіть, цвітійте і добувайтесь волі,
 Аби не знать ні гвалту, ні недолі,
 Які й тепер гнітять ярмом батьків...

II. Борвій.

Чорне хмарище встає повагом,
 Заступає сьвіт, стеле темряву ;
 Розпанахалось, завихрило ся,
 Мов страховище з некла зрушене,
 Огорта навкруг землю крилами ;
 Оперезане скрізь гадюками
 Сизо-білими, волохатими,
 Що сплітають ся, розплітають ся
 І звисають в-низ грізним кетягом...

Душно, млосяно, і задуха та
 Мов гнітить усе важким камінем :
 Ані способу вільно дихати,
 В голові гуде, думи сковані,
 В серці млявому рабські острахи...

Притаїлось все пополохане
 Перед з'явискон тучі грізної :
 Вітерець ущух — ані подиху,
 Змовк веселий гай — ані шелесту,
 Знишкли пташечки-щебетушечки,
 Поховали ся кібці, шуляки,
 Ластівки лише не злякали ся —
 У повітрі, знай, сміло плавають,
 Нижуть стрілами проти хмарища...

Люди теж в страхом незміркованим
 Тучі ждуть тії лиховісної.
 Богатирщики зачинають ся
 По своїх дворах, по хороминах,
 Затуляючи вікна коцями,
 Щоб не чути їм грому-грюкоту ;
 Позасвічують ще й лампадочки,
 Щоб не бачити спалу блискавки —
 Так жахають ся смерти наглої!
 Жаль їм зникнути в сьвіту ласого,
 Від утіх-роскіш в мертву темряву,
 Що на той бо сьвіт, на суд праведний...

А сїромі пак на ті заходи
 Нема вільної і хвилиноньки :
 Лиш про те вона побиваєть ся,
 Щоб не знїс потоп їй хатиноньки,
 Не забрав добра її вбогого,
 Із худобою, а то й з дітками,
 Чи недужими — батьком. пенькою...
 Що їй думати про грїхи свої?
 Івалт безжалісний, скрута, горенько
 Та темпота — ось відповідники !
 Що лякатись їй смерти наглої?
 Не дало життя втіх і радощів,
 А дало лише муку, нуждоньку,
 То хоч смерть ота угамує їх,
 В ямі темній дасть їм відлежатись...

А вже хмарище, туча грізна
 Геть насунулась, низом стелеть ся,
 Досягаючи лісу крилами,
 Нічу криючи небо збурене ;
 Ось розшарпалась сьвітлом-плонінем,
 Засліпила всім очи злякані

І занишкла знов, притаїла ся...
 Та зненацька враз як не сказять ся:
 Заревла, мов звірь, диким вигуком,
 Покотила ся вихром бурею,
 Геть ламаючи що не трапить ся;
 Заяскрила ся блискавицями,
 Із страшних гармат разом вдарила,
 Аж земля кругом іздрігнула ся,
 В хлющі пінявій потапаючи...
 Не журить ся-ж, гей, бідарі мої, —
 Горобина ніч — вам не мачуха!
 Сьміло глянемо в вічі борвію,
 Та зміркуємо усе розумом:
 Може вірвемо ще й порадоньку
 Від бунтовника навіженого?...

Після борвія гляне сонечко
 І огріє всіх рівним промінем,
 Вороги життя згинуть пропадом,
 А повітря скрізь оздоровшає:
 Після борвія легше дихати,
 Із заліз думки виривають ся,
 Серце в груди бє якоесь сьміливо
 І скриляеть ся знов надїєнька,
 Що й окривдженим правда станеть ся!...

III.

І гвалт, і кров... справля сваволю сила,
 Роз'ятрена з запеклістю в очах,
 З гадюками, що віють ся, мов крила,
 І з піною на зціплених устах...
 За нею в слід рабів густа отара,
 Узброєна залізом і вогнем;
 Ладен з них всяк за цяцьку в пів-таляра
 Знущати ся над братом-бідарем...
 І брата брат катує, ріже, коле,
 Незбройного кладе, немов снони:
 І трупом геть укрилось рідне поле,
 Покрасилось од кривної роши...
 Раби сліпі! Знярядя кляте влади!
 За що, про що катуєте братів?
 Самі-ж себе ви губите з розради,
 Зміцняючи сваволю дукарів!...
 Ви злу напасть убрали в пишні шати,
 В угоду їй наставили темниць,
 І вільная колись орлиця-мати,
 Через дітий спустила крила ниць...

Де-ж правда, де? Де та любов над нами?
 Не вже й вона химера лиш одна,
 І мусить люд, ярмований віками,
 Пить в власних сліз отрути ківш до дна?...
 Холоде кров, німіє серце в грудях...
 Та прояви-ж, мій Боже, правий гнів!
 Поглянь на скрут, що зашморгом на людях
 Від посіпак неситих і катів!...
 Але в-горі безжурно та яскраво...
 Весна пиша під перлами роси,
 І навіть се побоїще криваве
 Не знаруша загальної краси...

IV.

Занадто вже! Чим дихати нема!
 Затягнуто арканом наші шві...
 Панує зло, закублилась питьма...
 Терпець урвавсь, — але брешуть надії...

Ой, люде мій! Не жди ти ні чудес,
 Ні милости від того, що катує:
 Не досягне твій стогін до небес,
 І молитви твої горячі — всує!...

Надій ся лиш на себе, і свій дух
 Скриляй, зміцняй в братернім поєднанні,
 Аби вогонь у грудях не потух,
 А ще збуяв на лютім катуванні...

Ет, глупа ніч не буде вікувать,
 Потрухнуть геть в ярмі державнім снови;
 Життя несе непереможну стать, —
 Воно і нам колись осушить сльози...

О, вірю я, що з'явить ся вона,
 Загублена, сподівання воля, —
 У промінні, як пишная весна,
 В вінку з квіток ріднесенького поля,

Зо сьвіточем-зорю на чолі,
 З ухмілкою несказаної вроди...
 І одітхнуть натружені, малі,
 Під прапором любови, правди, згоди!....

Народна школа.

Оповідає

М. Дерлиці.

—*—

I.

В зелений понеділок по скінченім Богослуженю віт Максим Куртий вийшов із церкви скорше, як иньші люди, і чекав серед невеликого громадського майдану, що стелив ся по-при церкву. Церква стояла на горбку між розкішними липами. Побіч горбка по одній стороні майдану стояла школа, по другій — коршма. Він чекав на людей. Люди виходили із церкви спершу по два, по три, а опісля натовпом ринули доріжкою навскісь горбка на майдан. Зпоміж людей вихоплювали ся діти і стрімголов збігали з горбка, вимахуючи руками немов крилами. Майдан скоро заповняв ся людьми і гомонів. Максим Куртий розглядав ся по громадянах, а побачивши котрого радного кликав по імени:

— Куме Іване, куме Василю, тай ви, Юрку, — не відходіть, маю щось сказати!

Декотрі радні приходили самі і ставали коло свого голови в кружок. Віт відкашельнув значучо і став казати:

— Прийшло до громади письмо, що 20 с. м. відбудеть ся організація нашої школи!

Саме в тій хвилі зайшла між жіноцтвом якась голосна справа. Громадський присяжний Юрко Лисик зіпнявши ся на пальці крикнув: — Тихо, баби!

Віт говорив дальше: — О 10 тій годині приїде делегат! Всі радні мають бути при тім!

На майдані зробилося зовсім тихо, але віт більше нічого не говорив. Вся громадська старшина подала ся до школи, а люди розступали ся з пошаною. „Певно приїде декан або хто з консисторії“ — поясняли собі громадяни вітове оголошенє. Гамір ставав щораз голоснійший, а віт і радні оглядали школу і радили, який зробити коло неї лад, аби громадї не було стыду.

В Окуньцях із давня була школа. Вона переходила з покоління на покоління так, що в громадї і пам'ять померкла про її початок. Окунецька школа була за консисторських часів, не переводила ся і згодї, як школами став піклувати ся край, хоч про окунецьку школу край нічого не знав. Окуньчани все самі дбали про школу, про вчителя, аби їх діти набирали ся просвіти. До шкільної науки Окуньчани мало мішали ся. За хліборобськими орудками не було коли, а також могли спустити ся „на мудрійшу голову“ — на сьвященника. Впрочім мали й свої власні вуха таї очі. Кілько їхали чи йшли по-при школу, то чули, як дїтвора читала, аж відгомін ішов. В недїлі й сьвята учитель співав зі школярами в церкві, а батькам серце радувало ся. Довгими зимовими вечерами любили слухати, як „шкільник“ плавно читав дещо з біблії та иньших книжок. Часом при роботї нечаяно запитували школяра: „Рече безумен в серці своїм ність Бога!“ — Школяр поясняв, а вони додавали: „Так, так, і ми того вчили ся!“ Окуньчани не мали потреби мішати ся до шкільної науки.

В Окуньцях учителював Павло Апостол. Матері часто прозивали його Головкою, а то ізза того, що вмів дати собі раду з їх пустїями.

— Чекай! чекай! Підеш ти до школи, дасть тобі вчитель, що попам'ятаєш! — грозили матері неслухняним пустїям.

— А со буде, як я буду добре вчив ся і тихо сидїв?

— Тодї не буде бив!

— А соз?

— Піп дасть образок!

Справдї Павло Апостол усе вмів із пустїями полагодити ся. Він насамперед трїбував по добру; як не помагало, давав погрозу, як і то не помагало, тодї заявляв вітцєви, що з тої муки хліба не буде: Бог не дав дїтвакови талану до науки! Батьки завсїди згоджували ся з таким поглядом Павла Апостола.

Дуже часто родичі самі догадували ся, що у їх дїтїй нема талану до науки. „Силуваним конем не доробиш ся, а дїтвак дома здасть ся!“ — звичайно говорили такі родичі. Правильно учнями

Павла Апостола віставали тільки „мало ізбранні“. Примусу шкільного Окуньчани зовсім не знали. Так учителював Павло Апостол уже довгі роки. Він походив із мужиків десь на третьому селі. В Окуньцях Павло Апостол одружився, придбав дещо поля, але все пороздавав дітям. Де й які школи покінчив — про се він сам не міг розказати. Цікавим на те Павло Апостол звичайно відповідав: „Дав Бог такий талан, тай годі!“ Він змалку любив тупити ся коло дяків і від них переняв науку. Як в Окуньцях умер старий учитель — Павлови Апостолу було тоді 18 років — Окуньчани звернули ся до нього з бажанєм, аби пішов до них учителювати. Він не почував ся на силах, та за честь, яку йому Окуньчани тим зробили, він згодив ся. Початок був трудний. Всеж таки Павло Апостол перемиг себе, а з літами навіть утворив собі власну методи. Як букварів ще не було, він повимальовував на куснях грубого паперу букви, брав такі букви між пальці, підносили їх у гору, а діти в один голос відчитували. Вивчивши так букви та складів, зараз приступав до читання псалтирі. При тім свої поясненя і висновки він робив на взір, як священник викладав у церкві еґзегізу. Важнійші місця повтаряв з дітьми, аж витвердили на память.

Павло Апостол мусів раз приймати повість до своєї методи. О. парох приніс до школи букварі, роздав дітям, а Павлови приказав учити з букварів. Тоді повторила ся з ним історія, де він за таке діло добровільно був би не брав ся. Коли-ж скінчив читати з дітьми букви писані, завважав, що давнійше на те потребував багато більше часу і труду. Гадками дякував незнамому винахідникови буквара. З кріпкою вірою забрав ся до друкованого. Ішло яко-такто. Павло Апостол не тратив надії, коли приступав до уступів. Читав про коні, корови, про коти, про миші і т. и. Діти стали робити ся якісь свавільні. Апостол почав оживляти науку розговорами. Не йшло, бо діти підносили такий вереск, відступали від предмету і опісля лише з великим трудом можна було спровадити увагу дітей на властиву стежку. Як Павло Апостол розказував про корову, то діти говорили, що вівця також має дійки, а курка ні, що у Червонюка нема корови, а дівка Гринькової Гапутьки носить його дитині молоко, миш також має дійки. Павло Апостол мусів понехати розговори, а діти зачали бавити ся всячиною, щипати ся та бити ся. Павло Апостол не знав, на яку дорогу ступити. Лютив ся і карав дітей. Одного

разу він читав з дітьми уступ про домашню птицю. Щоб дїтвору зневолити до уваги, він нечаяно стріляв запитаннями :

— Що робить како, он, глагол, ук, твердо? — спитав Павло Апостол дїтвака.

Ученик замняв ся, але відповів. По хвилі, гїркій хвилі Павлови видало ся, що з його очий зсунули ся якісь полуди і він прозрів. Зміст буквара не міг зацікавити дїтий. В буквари була бесіда про кури, коти, корови, пси, що діти самі добре знали, а про божеські річи там мало що говорило ся. Павло Апостол зробив так, як люди кажуть : „Богови сьвічка, а чортови огарок“. Він послугував ся від тоді букварем, доки діти вчили ся пізнавати букви, опісля приступав до божеських книг. Одинюкїй і всевладний його настоятель парох о. Церкович ні разу не робив йому за те докорів. О. Церкович мешкав на другім селі, в Осою, то й не міг стежити за кожним ученєм Павла Апостола. Коли навідував ся до школи, то основно перепитував дїтий із молитов і катехізму, заставляв школярів читати апостола, співати церковні пісні, а чи учитель послугував ся букварем, чи псалтирою, в те він не вглядав. О. парох був вдоволений, що діти вміють те, чого Павло Апостол був в силі навчити.

Окуньчани помічали, що Павло Апостол старів ся : се показувало ся звичайно при гостині, як на весілю, при хрестинах або поминках. За молодших літ Павло Апостол любив забавити ся. Без нього не обійшов ся ні один родинний празник. Коли на празнику був о. Церкович, Павло Апостол сидів на другім місці; як о. пароха не було або був трудний і скорше опускав празник, тоді Павло Апостол засїдав перше місце, його лице розпромінювало ся, очи запалювали ся, і він вітхнено розказував щось зі сьв. Письма, найчастійше з улюбленого всіма откровенія Іванового. В міру хвилі й настрою він послугував ся також апокріфічною літературою, як „Лист Божий“, „Ходженє Богородиці по муках“ і ин. Чим дальше, то лице Павла Апостола покривало ся крапельками роси і він цілий робив ся як губка намочена в плинї, але ніколи не ослабав. На старости-ж літ його очи скоро меркли і він хитав ся. Громадяне тоді з пошаною випроваджували Павла Апостола в затишний кутик, де він просипляв ся. Однакож у шкільній науці Окуньчани не видїли жадних змін, не добачували ніяких недостатків. Вони уважали, що Павло Апостол учить так само, як за молодих літ, і так само добре, як учать усі вчи-

телі по широкім світі; а щоби була потреба заводити в школі якусь організацію, такого Окувчани не збагали.

II.

Окунецька громадська старшина, віт і радні в сьвяточних огортках вичікували коло школи делегата, що мав тої днини організувати їх школу. Юрко Лисик бігав навколо шкільного будинка і притовкав граблями нові сніпки, що були повшивані тут то там по стрісі, та дуже їжили ся. Пропуклини в стінах були позаліплювані жовтою глиною і позабілювані вапном, ізза чого стіни виглядали здалека як розвішені географічні карти. Радні поспиравшись на новий пліт гуторили.

— Наша школа така сама, як співають у пісні: „Захотіла стара баба молодою бути!“ Скільки хоч пристроюй, а старе старим! — мовив Максим Куртий.

— Вікна геть повидували ся; леда вітер і повисипають ся! — завважив радний Іван Гладкий. — Не мають чого тримати ся, вруб чисто спорохнавів! Старий уже будинок! Мій дід приказував, що на місці рубаний!

— Або то правда?! — сперечали ся радні.

Павло Апостол змовлений виглянув крізь вікно. Він повторив з дітьми молитви, попереplitував увесь катехізм, уже й утомив ся. Радні догадували ся, чому вчитель зазирає в вікно. Вони також поглянули в ту сторону, звідки повинен був над'їхати делегат. Дивили ся на дорогу, то на ярке сонце і міркували, який то вже час буде.

— А може делегат уже в єгомостя? — завважив хтось із радних.

— І то може бути!

— Юрку! чи їхав хто нинька або вчора на Осій? — запитав віг присяжного. Присяжний заперечив.

— А чи говорив хто з єгомостем про ту справу, може єгомость нічого не знають? — спитав Юрко Лисик радних.

— Ей, люди, як би не знали! Кому-ж перше знати, як не єгомостеві! — рішили радні.

— Служби Божої мабуть уже не буде!

Радні знов дивили ся на сонце. Вони всю гадку мали, що делегат буде духовна особа і приїде зі Службою Божою.

Недалеко за хатами затуркотів віа. Радні стали бадьорити 'ся. За хвильку ізва хат показав ся парокінний візок.

— Комісарь їде! — крикнув Юрко Лисик.

— Який комісарь? — відворкнув віт.

— Справді комісарь, в комісарській шапці! — потверджували радні.

Тим часом окружний шкільний інспектор Бобовський в'їхав на майдан, а порівнавши ся з радними спитав:

— Є тут віт?!

Максим Куртий побіг до візка.

— Ви віт?

— Так, прошу ласки пана комісара!

— Рада громадська є?

— Є, прошу ласки пана комісара!

— Гаразд, будемо брати ся до роботи! — сказав Бобовський і жваво вискочив із візка, взяв свою теку з актами і пішов просто до школи. Віт поспішав за інспектором. Бобовський отворив двері, та побачивши дітїй, ніби завагував ся.

— То наша школа тай наші пан учитель! — поважно рекомендував віт.

Бобовський і Павло Апостол змірили себе очима.

— Розігнати той хайдер! — гукнув Бобовський.

Павло Апостол стояв у найдальшій кутку і тремтів як звірюка загнана в тенета.

— Ідїть дітоньки до дому! — сказав віт.

Діти злопотїли як сполошені кури і вибігли на майдан, полпшаючи за собою хмару пороху і запах квасного житнього хліба. За дітьми висунув ся й Павло Апостол.

— Як бачу, у вас є якась школа! — промовив інспектор до радних, що входили до школи і ледви-ледви розміщували ся в вувеньких лавках. — Однакож така школа до нічого! За вашу сю школу я нічого не хочу знати! Тепер край заводить нові, добрі школи, і я прїїхав з'органїзувати у вас таку школу! Пришлю вам уквалїфіковану силу, т. є. уздібненого вчителя, тільки ви мусите нинька деклярувати ся, чим будете причиняти ся до коштів з'органїзованої школи? Тане мясо пси їдять, а за добру науку треба добре заплатити!

Бобовський говорив твердо та різко, як пристало на енергїчного чоловіка.

— Розумієте? — спитав кінчачи бесіду.

Очи радних звернули ся на віта. Максим Куртий важко зітхнув і відповів:

— Прощу ласки пана комісара, наш учитель учить нам діти як Бог приказав і громада з нього вдоволена! Другого вчителя нам не треба, бо громада бідна, двох учителів не в стані вижити! Бог свідок, що нічого не можемо дати!

Інспектор крутнув вусом.

— Недаром ваше село називається Окуньці! Край хоче зробити вам добро, а ви стаєте против того окунем! — пострікнув він радних.

Настала мовчанка.

— Як же-ж буде? — спитав інспектор.

Радний Іван Гладкий відповів:

— Перепрашаємо — соненько боже, день білий, тії стіни, тай пана комісара — вільно панови комісарови нас ганьбити, коли ми того варті! Воно має бути ніби так, що за то, що Павло Апостол цілий свій вік вірно служив громаді, громада пошле йому торби і на старість пустить між люди, а не инакше, як за прошелим хлібом!

Бобовський зрозумів ситуацію. Вияснене ледви могло що допомогти. А в тім він приїхав не пояснити, а організувати школу, про те постановив іти просто до ціли.

— Так ви вдоволені своїм учителем? Гарно, коли громадяни вміють оцінити працю свого учителя! Скільки-ж ви йому платите? — спитав Бобовський.

Радні оповідали, а Бобовський записував собі дещо на папері. Громада давала свому вчителеві хату з огородом і по стілько й стілько збіжя озимого та ярого. Бобовський счислявав гарци, замінював на кірці і оцінював на гроші.

— Виходить, що скупо платите вчителеві! — завважив він.

— Ей, не скупо! Учитель має з живого і з умерлого, щось капе за „паси“, за посмертні картки, щось прийде з коляди, перед великоднем наскладають діти покладків — має з чого жити! — поясняли радні.

Бобовський старав ся всьому тому надати грошеву вартість, потім счислив з попереднім.

— Отже громада платить найменше 300 зр.! — сказав Бобовський і вдивив ся в радних.

— Безпечно платимо! — potwierджували радні, раді, що можуть показати, як вони вмiють шанувати свого вчителя.

Бобовський узяв ся писати протокол. Писав скоро, десь колись загомонів сам до себе, а радні мовчки вслухували ся, як скрипіло та посвистувало по папері перо.

— Зараз буде кінець! — озвав ся Бобовський і прочитав написане. — Прошу підписати те, що ви чули! — сказав Бобовський наставляючи вітові перо.

Радні зацупаки ся. Бобовський ще раз прочитав протокол і спитав радних, що їм не подобається, ізза чого не хотять підписати?

— Ми нічого не перечимо! Як давали доси, так дальше будемо давати, що вчителеві належить ся, а про наші підписи може обійшло ся-б! — відмовляли ся радні.

— Так щож вам шкодить підписати ся на правду? Зрештою як хочете: не підпишете, не будете мати школи! — гнівно гримнув Бобовський.

— Підписуймо, панове радні! Адже-ж то не хто будь, а пан комісар! — озвав ся врешті віт і радні підписали акт організаційний школи в Окуньцях.

— Хто знає, що то ще з того буде! — говорили потім ідучи до дому.

— Нічого не буде, панська забавка тай годі! — відповідали ивнші.

Остаточно всі згодили ся на те, що з того нічого не буде і старали ся про все те забути, аби нічого не було. Та ба! Ся організація почала товкти ся по світі, як проклятий Марко. Бобовський полагодивши конче потрібні формальности, подав до суду о інтабуляцію будинка й огорода на річ школи в Окуньцях. В табулі огород був записаний на ерекцію, тож суд відніс ся з запитанєм до прокуратурії скарбу. Нараз о. Церкович дістав два несмачні письма з прокуратурії і з консисторії. Консисторський референт писав: „Во виду того, що через нерадивість парохів богато церковного іменія, так званих дяків, перейшло на фонди шкільні місцеві, приказується о. пароху під совістю і відвічательністю боронити ерекцію, хоч би то було сполученє з особистою стратою матеріальною...“

О. Церкович таки добре налякав ся. Тепер він догадував ся, чому то Окуньчани тайком перепровадили організацію школи і не

вміли нічого сказати, коли він про се розпитував їх. О. Церкович постановив мати ся на бачности перед окунецькими парохіянами, а до діла взяти ся за горяча. Він метнув ся між правників. Опісля покликав Павла Апостола, довірочно розповів йому цілу справу, потім оба підписали добровільну умову, силою якої Павло Апостол, як попередніми роками, так і в біжучім році бере від о. пароха ерекціональний дім wraz із огородом до власного ужитку, а за те з'обов'язуєть ся служити церкві, обучати дітей парохіян у церковнім пінію і помагати о. парохови в господарстві.

В тім самім часі о. Церкович за власні гроші наняв столяра і казав вставити в окунецькій школі нові вікна.

Неначе крізь ті нові вікна організація стала продирати ся і коренити по селі. Спершу загурторили свояки Павла Апостола, що віт і ціла рада підписали ся, аби Павла Апостола вигонити зі школи, але вони не діждуть ся того. Вість оббігла Окуньці і вернула ся з тим приростом, що Павла Апостола вже незадовго будуть гонити зі школи, бо для нового вчителя вже вставили нові вікна. Хоч Павло Апостол, бачилось, не дуже тим гриз ся, а про те його свояки заворушили ся. Вони зачали пильно вивідувати ся між людьми про організацію окунецької школи. Допитали ся того, що їх родича неминуче вигонять, а громада буде платити більші податки, бо на таке підписала ся громадська старшина. В Окуньцях зашуміло. Жіноцтво проклинали і лихословило всіх і вся. Сини зворохобили ся против батьків.

— Добре вам було підписувати ся на більші податки, як ви вже недовго будете жити, але що ми тай наші діти! — докоряли сини батькам-радним.

Радні божили ся, цілували сьвятий хрест, що вони на ніщо таке не підписували ся.

— А нові вікна що?! — глумили ся сини батькам-радним.

Радні стали звалювати вину на віта. В громаді витворила ся опозиція. Молоді газди влучили ся против старших і заходили ся скидати віта, раду і взяти керму громадських справ у свої руки. В опозиції вів перед Василь Загуменний і він мав зістати вітом. Максим Куртий чекав, чекав, коли справа сама роз'яснить ся, та коли їй не було кінця, він пішов до о. Церковича на пораду.

— На крутарства у мене нема поради! Бувай здоров, Максиме! — гнівно відправив о. Церкович віта.

Максим Куртий зовсім збив ся з пантелику. Ходив як сповида. Про Максимову авдієнцію у о. Церковича довідали ся Окуньчани. В селі ще дужше загуло. Громадяни слідили кожний вітвський крок. Юрко Лисик занюхавши, звідки вітер віє, став тайком вислугувати ся „молодим“. Усякі письма, які приносив з пошти, давав прочитувати опозиції. Та про те молоді не мали в руках ні одного конкретного факту. Люди говорили багато, але більше доказів не було, тільки що нові вікна в школі.

Днем перед Успенієм Юрко Лисик вертаючи з пошти перекрадав ся в село що найкрутішими стежкамп. Крадькома зайшов до Василя Загуменного і показав йому кореспонденційну картку. Загуменний прочитав. Якійсь Самогівський писав до віта, аби він вислав по нього підводу. Він буде в Окуньцях учителем і приїде в день по Успенію. Підвода нехай чекає коло староства. Загуменний затер руки і кореспондентки присяжному не віддав. — Ще тої самої ночі відбула ся довірочна нарада молодих. На Успеніє, коли люди виходили з церкви, Василь Загуменний з важкими думками стояв серед майдану. Коло нього ставали товариші „молоді“.

Максим Куртий вийшов із церкви між останніми і простував краєм майдану до дому.

— Чого ви так бокуете та прокрадаєте ся, папе начальнику наш? Вам тяжить щось на серцю? А ходіть-но сюди, ми зробимо вам полекшу! — гукнув Василь Загуменний і підніс кореспонденційну картку в гору.

Куртий завагував ся.

— Не стидайте ся, папе начальнику, ходіть ближше! — вигукувала опозиція.

Радні громадські понуривши голови спішно виносили ся з майдану. Максим Куртий збентежений став перед Загуменним.

— Тепер заперечуй, що все неправда, що люди говорять! Ба, не заперечиш, бо он тут свідок! — кричав Загуменний і потрясав картокою над головою віта. — Ти хруню! Юдо Іскаріотський! Зараз зрікай ся вітвства, бо ти не варт бути вітом! — ревів Загуменний.

Куртий закусив зуби, затис кулаки і „замалював“ Загуменному з обох боків. Здавало ся, що цілий майдан затряс ся і занімів. Загуменний подав ся в зад, капелюх зсунув ся йому на лице. Він поправив капелюх, засичав і напруго кинув ся на Куртого. Та в тій хвилі його вхопили сильні руки за оба рамена

і вдержали. Загуменний шарпнув ся в зад, вирвав ся з рук і побіг до шкільного плота. На майдані счинив ся крик :

— Що робиш? Спамятай ся! Беріть віта до коршми! Ото раз урочисто!...

Загуменний виломивши кіл пустив ся за вітом до коршми. Двері були вже замкнені. Він гримнув пару разів у двері, але вони не пускали. Тоді він шарпнув коликом по вікнах. Почувши бренькіт скла, трохи схаменув ся.

— Де той віт? де він? Нема віта?! — викрикував Загуменний.

— Дай спокій, Василю, май розум! — уговорювали його люди.

— Нема віта! Тепер я буду вашим вітом! — репетував Василь і ходив поміж людьми.

Надбігла жінка Загуменного і кликала його до дому :

— Ходи, Василуню, до дому, ходи, ходи! Будеш вітом, тільки ходи до дому! — лебеділа крізь сльози жінка і тягла Василя за рукав до дому.

III.

Укінчений кандидат учительської семінарії Василь Сапогівський їхав з повітового міста до Окуньців на першу свою посаду. Він раненько полагодив невеликі свої орудки, на хвилюку забіг до староства вложити службову присягу, опісля наняв жидівську однокінку і пустив ся в дорогу. Спішив ся, бо як твердив Жидвізник, до Окуньців був шмат дороги. Сапогівський розпитував по місті за окунецькою підводою, але не дуже то й дивувався, що підводи не було; адже-ж він знав, що в сю пору хліборобови ніяково відривати тягло від роботи. Так Сапогівський мусів їхати з Жидом, та всеж не тратив надії, що може в дорозі зустріне й окунецьку підводу.

Днина була погідна. По полях галайкали пастухи, покрикували погоничі при плугах. Хлібороби звозили чорну ярину, орали, сїяли. Поля були сумні, опустошені. Над цілою природою вже тяжіло щось важке. Тільки ранні озимини грали против сонця розкішною зеленю і манили око.

Сапогівський жалував, що не їде з окунецьким громадянином. Він був би розпитав його про Окуньці, про школу, про місцеві відносини і се могло-б йому дуже придати ся. Пробував розпитувати візника, але нічого не довідав ся.

Дорога робила ся нудна. Сапогівський їхав сам зі своїми думками. Ріжне думав. Ось він у-перве вступає в ряди суспільних робітників; становиско його буде не видне, а про те дуже важне. Мільйони селян, саме ядро руського народу, оповила несвідомість себе самих, своєї ваги та сили і зробила цілий руський нарід неповоротною, безсилою масою. Руському селянству дати хоч дрібку просвіти, аби воно зрозуміло свою вагу, пізнало свою силу, а тоді цілий руський нарід просто своєю елементарною силою двинеть ся і спадуть самі від себе тисячлітні окуви... Сапогівський не гадав замикати ся в школі, він думав просвічувати молодих і старих. Чув себе вельми щасливим, що вже може працювати для рідного народу, що може віддячити ся братам-селянам. Адже-ж коли він учив ся в школах, його брати й сестри, також селяни, працювали на нього, він жив їх працею. Працюючи в Окуньцях він буде працювати для рідні і цілого руського народу. Дарма, що він одиниця; праця мільйонів і для мільйонів, се праця тільки одиниць.

Сапогівський вдивлював ся в кожду стрічну фіру і запитував візників, чи вони не з Окуньців. В половині дороги заплющив очі і поплинув гадками до Окуньців. Задумував заложити шкілку овочевих дерев, розвести пасіку і провадити взірцеву управу огородини. Коли розглянеть ся в місцевих відносинах, зараз заложить читальню, позичкову касу, хор, та запровадить аматорські вистави. Те все виконає, хоч би в селі не було ні одного письменного чоловіка. За одну зиму він вивчить пів села читати і писати. Тільки не жалувати і не боятися праці, то все можна зробити. А він бажав собі праці, праці громадської і чув себе гаразд підготовленим до неї. Хоч у школі не належав до визначних учеників, та він багато читав, розправляв з товаришами, приглядався до реального життя, через те заздалегідь виробив собі ясний погляд на завдане свого життя...

Було добре з полудня, як Сапогівський під'їздив до Окуньців. Він розглядався по нивах, вдивлювався в людей, що працювали тут то там недалеко дороги, напружував вір, щоб уловити зверхній вигляд села. На дорозі біля крайньої хати побачив гурток селян. Жид-візник став дужше підганяти коня і вони скоро були коло того гурту. Візник потряс важками, гукнув „війо“, але селяне не чули, що коло них діяло ся, не дивили ся в ту сторону

і не вступали ся в дороги. Шкапа вихала голову між селян і стала на всі чотири ноги.

— Слава Богу! — гукнув Сапогівський.

— Слава на віки! — підповіли селяне.

— То Окуньці?

— Окуньці! А пан далеко їдуть?

— До вас! Де тут віт?

— Віта нема, але ми скажемо те саме, що віт!

— То кажіть! — зажартував Сапогівський і взяв ся злазити з візка, щоб розпростувати трохи кости.

— Ади! вже глузує! — гнівно завважив хтось із селян.

Сапогівський схаменув ся.

— Я не глузую, мене призначили до вас на вчителя і я рад з вами познайомити ся! — мовив трохи заклопотаний.

— У нас, хвалити Бога, є свій учитель, а пан не мають по що дальше трудити ся, громада вас не потребує! — промовив з гурту Василь Загуменний.

Сапогівському вдарила кров до голови, ноги під ним задилькотіли, а груди йому сперло мов стисками. Він скорше сподівав ся грому з ясного неба, як такої відповіді. Чув, що не може і не має що на те сказати. Машиналино виняв з кишені пачку тютюну і недоладно крутив папіроску. При тім зачав розуміти, що громадяни заздальгідь заладили ся против нього. Вони всі були з палицями. Сапогівському зробило ся лячно і соромно. Не вже-ж вертати ся?! Окуньчани бачили його вагане, тому аби справу приспішити, звернули ся до візника.

— А-ну, Жиде, навертай! та їдьте з Богом, звідки приїхали!

— Що то значить навертай? Нинька вільна дорога кождому, я маю інтерес до арендара, я голоден і кінь голоден... Як то може бути навертай? — розкричав ся візник.

Сапогівському подобала ся Жидова бесіда. Так з місця за-вертати ся ніяково, ще й по хребті легко дістати. Йому приплила гадка хоч підступом дістати ся в село, а там є якийсь учитель, віт, може й сьвященник. В селі покажуть ся, що то за ковінька, тай буде безпечнійше. Сапогівський на силу розсьміяв ся і промовив:

— Люди добрі! Я вам нічого не винен, а ви мені також! Жид каже, що він голоден! Гадаєте, що я не голоден?! Пустіть мене в село, нагодуйте, а опісля гоніть!

Окуньчани поглядали один на одного і всьміхали ся.

— Щож, боїте ся мене, такого харлака? — говорив Сапогівський і розвів руки, щоб Окуньчани йому добре приглянули ся.

— Нема вовка, нема чого бояти ся, а нам громада наказала пана не пустити в село! — відповіли селяне.

— Згляньте на Бога, я голоден! — лебедів Сапогівський. Окуньчани заметушили ся, радили раду.

— Зрештою нехай пан ідуть з нами!

Сапогівський ішов селом, приглядав ся загородам, обсервував супроводжаючих, стріляв запитаннями і ані разу не міг збагнути, за що впала на нього така халепа. Загороди виглядали статно, стрічали ся садки з цвітниками, від людей не воняло алькогодем. Нараз якась погана бабище, що стояла серед подвіря, взявши ся за під боки, так заверещала: „Кійом заволоку!“ Сапогівського обхопила лють. Заразом йому було жалко і соромно за самих селян. Він любив селян, знав, що вони не такі осоружні, а однакож його поразила їх грубість. Його запровадили до школи. Він назвав себе перед Павлом Апостолом і попросив пояснити йому, що те все значить ся. Павло Апостол замняв ся, бубонів, що він нічого не знає, ні до чого не мішаєть ся, то громада зайшла собі щось з вітом.

Сапогівський добув гроші і звернув ся до Загуменного, аби роздобув для нього дещо з'їсти. Загуменний оглянув гроші і звернув їх Сапогівському.

— Чей між людьми знайдеть ся дещо і без грошей! — відповів Загуменний, вийшов на двір і переказав до своєї газдині, аби зварила яєць і прислала з хлібом до школи.

Коло школи стали збирати ся селяни і дівтора. Жінки брали дівчаків на руки, входили до сіний і крізь відчинені двері оглядали Сапогівського; потім показуючи на нього діточою рукою приговорювали: „Отой, отой, видиш, який!“ Газди входили до середини. А в середині йшли розпити. Окуньчани вишитували Сапогівського, звідки він родом, куди їхав, як то далеко і т. и. Сапогівський рад, що може розговорити ся, щиро розповідав, що він хлопський син, має ще родичів, братів, сестер... Коли старші діти поідростали на робітників і родичам зробило ся лекше, то його наймолодшого дали до шкіл. Він учив ся в семінарії у Львові і сього року скінчив науку. Окуньчани запитали Сапогівського, чому він не сьвященик, коли вчив ся в семінарії? Сапогівський

пояснив, що иньша семінарія для сьвященників, а иньша для учителів. І він був би вчив ся на сьвященника, але родичі не спромагали. Окуньчани знов спитали, хто йому поміг доступити таких високих шкіл, адже-ж хлопських дітей там не приймають, хиба якого круглого сироту, що ним заопікують ся милосерні пани.

— Хто вам таке казав, той ваш ворог! — аж скрикнув Сапогівський. — Вашим дітям вільно вчити ся у всіх школах, разом з панськими дітьми! Хлопським дітям вільно вчити ся на учителів, на сьвященників, судіїв, адвокатів і на все, що кому подобаєть ся!

Сапогівський говорив плавно і почав горячити ся. Селяни так і впили ся в нього очима.

— І вже багато хлопських дітей покінчило високі науки! Сама хлопська справа вимагає того, щоб як найбільше хлопських дітей кінчило високі науки! — проречисто говорив Сапогівський і знехотя попав на зміст свого відчиту: „Наука і Русини“, який він читав у кружку товаришів. Він не сподівався, що той відчит так йому придасть ся. Сапогівський з жаром виголосив цілий відчит з пам'яті, обясняв його прикладами з життя і спостерігав, що вражає слухачів. В тім до комнати увійшла молодиця з дитиною на руці, поклала на стіл бохонець хліба і кілька яєць, а сама відступила ся до порога. Півло Апостол поклав коло хліба сіль та ніж і попросив Сапогівського покріплати ся. Сапогівський їв, а селяни торочили на ново те, що розповідав Сапогівський.

— Уважаєте?! Ми на те все дивили ся і нам здавало ся, що инакше не може бути! — гуторили громадяни.

Сапогівському було любо прислухувати ся. Тим часом Півло Апостол почав сопіти, віддув долішню губу і сував клапчастими бровами. Він завважив, що вода плине не на його млин і почав показувати, що в тій хаті він пан. Дальше здіймив з полицки товсту книгу і попросив Сапогівського, аби він показав, як то у Львові в семінарії співають ірмолой. Сапогівському зробило ся сьмішно і прикро, що з тим старим, безвинним чоловіком приходять ся йому гризти одну кістку, але він мусів — був визваний. Він розумів ся на ірмологіоні: вибирав що найгарнійші партії, відповідні до свого півбаска і співав. Окуньчани влєсливо гляділи то на Сапогівського, то на вікно, як коли-б забреніла шибя.

Сапогівський перестав співати, перейшов ся кілька разів по кімнаті і зупинив ся коло молодиці, що принесла для нього їду.

— Чий ти, синку? — спитав хлопчика, що його держала молодиця на руці. Хлопчик відвернув ся і приляг до мати.

— А вже-ж, що татів! — відповіла молодиця.

— То Василів! — відповідали люди, показуючи на Загуменного.

Сапогівський узяв хлопчика за руку і мовив:

— Не бій ся мене, дитинко, а послухай, що я тобі скажу! Я дякую твому таткови, твоїй мамочці, вашим курочкам — чорненькій і чубатенькій за те, що мене нагодували і не дали з голоду вмерти!

— Господи сохрани! — крикнули селяни.

— Як виростеш, синцю, то вчи ся на сьвященника, на адвоката, судію, а на вчителя ні, бо тебе в село не пустять!

— Не ріжте нас, пане, без ножа! — скрикнув Загуменний. — Чоловік темний і дурний, то собі рівня! Признаю ся перед вами і перед цілою громадою, що я найбільше накоїв вам лиха, а тепер навіть не знаю, чи сьмію просити, аби ви зістали ся в нас! Що було, те минуло, а пан най таки зістають ся з нами!

Всі присутні заворушили ся.

— А прошу... я нічого... мені нічого до того... прошу спитати ся ще о. пароха! — бубонів Павло Апостол.

— Як що робити, то зараз! Нехай пан їдуть до єгомостя, ми даємо зараз підводу! — говорили газди і розходили ся до дому.

IV.

Минув рік. В Окуньцях стояла нова з цегли побудована школа. Першого вересня мали її посвятити і розпочинати в ній шкільну науку. Громадяни з гордощами поглядали на сю червону палатку, що стояла між солом'яними стріхами як райська птаха, а стороньським людям залюбки пояснювали, що вона стоїть на місці коршми. Насупротив стояла стара школа з новими вікнами. Нові вікна захоронили її для Павла Апостола. Коли Сапогівський удав ся до о. Церковича, переконав ся, що йому не судило ся вчителювати в Окуньцях. О. Церкович із причин правної натури не міг відступити Сапогівському стару школу, а иньшого будинку придатного на школу в Окуньцях не було. Сапогівський від'їхав.

Кілька день опісля Максим Куртий дістав урядове письмо з приказом, аби громада безпроволочно постарала ся о шкільний

будинок з огородом, до чого вона актом організаційним зобов'язала ся.

— Ще мало лиха! — падькала громадська старшина і рада в раду рішила піти всіма до єгомостя, а як єгомость не поратують, то видко громаді суджено загинати. Куртий вислав до о. Церковича старшого брата церковного, аби промостив справі дорогу. О. Церкович переконавшись, що Окуньчани і гадки не мали присвоювати собі ерекцію, взяв ся до діла з серцем і розумом. За його почином громада сторгувала у ділича коршму і прирадила намість неї будувати школу.

Господи! Яка радість запанувала в Окуньцях. Жінки витягали в сувоях полотна заховані свої ошадности і з ухмілкою віддавали мужам, аби зараз заплатили за коршму, бо „лихий не спить“. Окуньчани заплатили дідичови гроші і виписали йому в усіх руських часописах подяку. Парохіяни зачинали кожду справу з о. Церковичем подякою за те, що доконав такого діла. Вони-ж бороли ся з коршмою предовго, шлюбували в церкві на сьв. Євангеліє, підносили руки на міснях, закладали братства, раз символічно погребали коршму і поставили над нею хрест, і ніщо не помагало. Коршма дальше стояла собі обік перкви і здавало ся, що до суду-віку стояти-ме. Аж ось і ні! Гримнула непоборна твердиня деморалізації.

— То пішло з єгомостевої легкої руки, — мовили окунецькі парохіяни. На місці коршми станула школа; такої слави завидували Окуньчанам доохрестні громади.

Інспектор Бобовський завдалегідь умовив ся з о. Церковичем, що 1 вересня відбудеть ся посвячене нової школи, урядоване комісією колявдацийної і впроваджене вчителя в його чинности.

— Буде то красна форма, котра Окуньчанам будь-що-будь належить ся! Окуньчан трохи притиснуло ся, але вони добрі людська! — казав Бобовський.

Посвячене відбуло ся величаво, як народне сьвято. Також урядоване комісії і віддане ключів учителеви Адамови Тисло мало вид сьвяточний.

При тім Окуньчани згадали інспекторови про Сапогівського, але інспектор відповів, що Сапогівського зовсім нема в його окрузі і він дає їм учителя досьвідного. Окуньчани подякували.

— Сапогівський чи Тисло, всьо одно — всі вчителі вчать ся в одній школі! — говорили Окуньчани.

Адам Тисло, родом міщанин, був середнього росту, молодий і ще нежонатий. Хоч уже кілька літ учителював на селі, однакж село не вабило його. Натура тягне вовка до ліса. Він не розумів сільського супокою, ані того безупинного і мовільного порпаня землі, не розумів гусий ні сірих воробців. Він не кидав надії дістати ся до міста, а тимчасове своє житє на селі вважав якоюсь карою за свій пустий розум, що його колись пересадив із гімназії до семінарії.

Тисло зараз забрав ся в Окуньцях до роботи. Дітей, що були в шкільнім віці, поділив при помочи Павла Апостола на два степені. На першій степені вписав усі діти, що зовсім не ходили до школи, на другий степені призначив ті діти, що вчились під Павлом Апостолом. Він ще заміряв по часі утворити й доповняючу науку.

— Як школа, то нехай буде школа! — говорив сам до себе Тисло, складаючи катальогі, реєстри, викази. Він післав Юрка Лисика з виказом дітей по селі, щоб оповістив хата від хати, котрі діти мають ходити на щоденну науку, та аби в означенім дни родичі приводили дітей до запису. Тисло бажав тим способом піднести вагу школи і запізнати ся з людьми. Громадян чимало здивувало, що вчитель так скоро розвідав ся, які в кого діти.

— Громадське діло, треба йти, коли кличуть! — бесідували батьки йдучи до школи. Декотрий отець провадив дитину, а більше йшли самі. До школи входили гуртом. Тисло сидів на катедрі при столі. Він розпитував і вишукував імена прибувших у своїм реєстрі, брав за перо, щоб зазначити впис їх дітей, але багато батьків заявляли, що вони не будуть посилати дітей до школи, бо нема за ким. Тисло став пояснювати, що так не можна. „Як кождий мусить ставити ся до війська, так кожда дитина мусить ходити до школи!“ — говорив він. Батьки зглядали ся один на одного, відступали ся, а сьвіжо прихожі приступали до школи. І знов те саме. Одні батьки не могли посилати дівчаків на науку, бо вони були дома одинокі, иньші тому, що не мали пістунки для молодших дітей, иньші радо посилали би діти до школи, коли-б у них були хлопці, а то були дівчата, а дівці письмо непотрібне.

Тисло поясняв з початку і з кінця, та громадяни немов не розуміли його, а деякі ще дужше впирали ся та не хотіли посилати дітей на науку. Ті, що були вже відійшли, завертали ся

і свідчили ся цілою громадою, що вони бідні, не мають за що справити огортки, обуви на дітей, або що їх діти „такі“, що не годять ся до школи. Тисло аж тратив рівновагу в тій суятні. Та ось над'їхав по-при школу Василь Загуменний з обірником. Він пригадав собі, що треба би записати старшого хлопця на науку, зупинив коні серед дороги і поступив до школи.

— Прошу пана вчителя записати мого Петруся, аби він учив ся на сьвященника! — сказав Загуменний.

Люди всьміхнули ся. Тисло видивив ся на босого, замуравного Загуменного, на його довжезний батіг і просто скипів.

— Ви строїте собі зі школи жарти, а я не люблю і не маю часу на такі забавки! Памятайте, аби завтра всі діти були в школі і будьте здорові! — сказав розлючений Тисло і перестав дальше записувати.

— Як же-ж там? — питали громадяни батьків, що вертали зі школи.

— Йому клади лопатою, а він усе своє торочить! — відповідали батьки.

Тиждень опісля до Окуньців прийшов гайдук за кару на тих, що не послали дітей до школи. Віт приказав Юркови Лисикови опровадити його по селі.

— Ади, які жарти любить наш пан учитель! Таке у нас ще не водило ся! Що він собі гадає?! Хиба над нього вже нема нікого старшого?! Ходім до єгомостя! — викрикували обиджені батьки і пішли валкою на друге село до о. Церковича. Деякі більше догадливі громадяни поспішили до вчителя. Вони поодинокко заходили до кімнати Тисла і заявляли, що як би пан учитель потребував коли підводи, вони кожної хвилі дадуть, що в їх газдинь неагірші курчата, певно не обійдеть ся пан учитель без масла... На останку висловлювали своє бажанє, аби вчитель не почитував у школі їх дїтваків, бо про одного дїтвака школа буде школою і про се ніхто не довідаєть ся.

— Якийсь дуже великий пан той наш учитель! — казали ті, що пробували щастя.

— Ніби великі пани не люблять дурнички! Нова мітла добре мете! — відповідали иньші.

Вернули ся ті, що ходили з жалобою до о. Церковича. Вони чекали коло школи, бо о. Церкович обіцяв ся прибути і поговорити з учителем. Коли чеканє видало ся їм трохи за довге, вони

пішли всі до вчителя і різко зажадали, аби він повиписував їх дітей зі школи, а незадовго прибудуть в'ємость, то з ним поговорять!

— Як то, що поговорять?! — гнівно допитував ся Тисло.

— Що нам до того, що ви будете собі говорити! — відповіли селяни.

— Вашому в'ємоствеви до мене зась, як мені до в'ємоствевої церкви! Забирайте ся і не перешкаджайте мені! — заверещав подразнений Тисло.

Окуньчани подали ся. Богатші г'азди поплатили шкільні кари грішми, а бідні мусіли відсиджувати їх у повітовім арешті. В Окуньцях ніхто не вірив у можливість такої кари. Бідаки почувши за суд на арешт, уважали його за невдатний жарт і скоро забули про нього. По часі однакож явили ся в селі жандарми і пігнали всіх засуджених батьків до судових арештів.

— Ми гадали, що хоч бідному чоловікови, та треба бути чесним, отже ні, дожили ми такого, що про нищоту бідний мусить валяти ся по криміналах! — голосили арештанти йдучи селом і плакали без сорома навіть перед дрібними дітьми. Між Окуньчанами пішов пополох. Вони мали собі за честь, що не конче знали, котра стежка до суду, а тим часом ні з сього ні з того могли попасти ся там „на склад“.

За те Окуньчани стали додивлювати ся, що то за птаха їх новий учитель. Від разу впало їм у очи, що вчитель не співає з школярами в церкві. Вони часто ставали коло школи і надслухували, що там діють діти. Звичайно в школі було тихо, хоч мак сій! Окуньчани уважали те за недобрий знак. Дальше батьки почали перепитувати школярів з молитов. „Отче наш“ та „Богородице Діво“ діти вміли, а иньші молитви баламутили, або й позабували. В селі почало варити ся. Громадяни прирівнювали Адама Тисла до Павла Апостола, при чім показувало ся, що Тисло не варт був за один волосок з голови Павла Апостола.

Одної неділі, як о. Церкович мав службу божу в Окуньцях, громадяни обступили його на цвинтарі і почали домагати ся, аби зробив у школі лад, бо як дальше так піде, то хиба всі батьки мусять гнити по криміналах, а діти стануть німаками.

О. Церкович пробував успокоїти парохіян, та коли гурт почав дужше викрикувати, він заявив, що після нового права священники нічого не мають до школи, а він тим більше не хоче

в ту справу мішати ся, бо його вже й так окричали ворогом школи. І поїхав до дому.

— Як то може бути, щоби перше мали право, а тепер ні? То баламуцтво! Очи видять, що вони вже знюхали ся як лисі коні! Коли так, то даваймо собі самі якусь раду! — вигукували Окуньчани.

Вони стали ще дужше підзирати кождий крок Тисла, випитувати дїтий, про що вони читали у школі, що говорив вчитель... Тисло був із справами рільного господарства не конче добре ознайомлений і для того при науці трафляли ся йому заключки. Громадяни взяли його за те на сміх. Глумили ся з Тисла між собою, а ще дужше перед школярами. Тисло завдав дітям з другого ступня пару краковячків вивчити на память. Діти не розуміли ні слів, ні виговору завданя. Вони лавили по всіх усюдах і як попугаї машинально повтаряли: „Краковячік ція“, то „На Вавіль, на Вавіль“ в найріжнійших змінах. Родичі покмітили се.

— А недочеканє його, аби наші діти ломили собі язики якимись його циганськими витребеньками! Рушай, добуре, до роботи! — І родичі зі злістю відбирали у дїтий книжчини і ховали до скрині. Від того часу Окуньчани звичайно ховали книжки під ключ, а видавали їх дітям тільки до школи. Тисло завважив зміну на дітях. Перше вони робили в науці поступи, аж нараз усі зробили ся якісь тумановаті. Тисло зразу грозив, а дальше карав дїтий прутом. Батьки обставали за дїтьми, коли-ж не помагало, вони загрозили Тислови кіями. Тисло спровадив собі револьвер і оповістив про се громадян кількома вистрілами в повітре. В школі ні трохи не пішло на лучше. Часто покарані діти втікали зі школи до дому. Громадяни стрінувши на дорозі гурток школярів говорили:

— Як там учитель... який він учитель... як він вас бити-ме, то ви, дітоньки, втікайте зі школи і верещіть здовж селом!

Положенє Тисла робило ся щораз прикрійше. Йому остогидли Окуньці, його серце накипало злістю.

Одної днини Тисло вдарив дїтвака Івана Гладкого пару разів по плечех. Хлопчище стрілою вилетів зі школи, біг селом і кричав: „Аяяй, аяяй!“ При тім ніхтями драпав собі плечі, а коли прибіг до дому, одно його рамя було ціле в крові.

Іван Гладкий зараз заладив коні і повіз сина до суду. По дорозі він зупиняв людей і просив подивити ся на покровавленого дїтвака. Тисло зажурив ся. Він уже не довіряв сам собі,

припускав, що в злости за сильно вдарив дитину і протяв прутом шкіру. Окуньчани зраділи. Трафив свій на свого! Вчитель певно піде до криміналу, — загально говорило ся в громаді. Тисло перестав побивати дітей. Але-ж діти робили ся нестерпно здуфальні. Тисло мусів оглядати ся за способами против того, які давали-б і йому захорону перед правом. Він задумав покористувати ся параграфом із шкільної інструкції, що допускає тілесну кару, яку міг виконати на дитині рідний отець в присутности членів шкільної ради місцевої. Тисло удав ся з тою справою до о. Церковича. Він пояснив своє невідрадне положенє і просив помочи.

— Питанє, чи я тепер могу вам помогти! Зараз на початку я радив вам, як трохи досвідний чоловік і як обзнайомлений з місцевими обставинами, щоб ви не потягали до школи всіх дітей! Ви покликували ся тоді на закон і на свою присягу! Щож закон?! *Nulla regula sine exceptione!* А при тім наш шкільний закон не зовсім ідеальний і скажу вам правду в очи, що при вашім строгім приложеню його за сьвіжа в Окуньцях він вийшов для людей пакісливим. Люди були не приготовлені до нового ладу, і з за того заходила конечна потреба поробити виїмки! Пан Тисло потисли!

— Бо Тисла тисли, о. добродію! — перебив Тисло бесіду о. Церковича.

— Погодіть! Я не хочу робити вам прикрість своєю бесідою! — говорив дальше о. Церкович. — Позвольте тільки мені виговорити ся! Вашу школу треба би захвалити! Я знаю, що ви маєте широкі відомости і можете чогось більше навчити, як Павло Апостол, однакож по за строге приміненє закона, ваша школа не показала навіть таких зовнішних успіхів, які давала школа Павла Апостола. Коли я спробую захвалювати вашу школу перед мужиками яко таку, що колись пізнійше дасть користи, то моє захвалюванє буде виглядати як грушки на вербі. Дальше ви, добродію, пошкодили собі, що не провіривши справи відмовили мені публично перед селянами всякої інтеренції до школи. Через сю вашу похопність і через те, що стало ся на цвинтари, я вийшов перед людьми вашим сторонником. Мішаючи ся в ваші справи так, які вони сьогодні є, я напевно викличу у парохіян ще більшу нехить до себе і не тільки що вам не поможу, а ще гірше понсую свої духовні справи. Коли-б я винька міг упевнити Окуньчан, що маю над вами право і покарав вас хоч на макове зерно, гадаю, що

цілу вашу справу полагодив би я одним махом. Та поки що, таке полагоджене справи неможливе!

О. Церкович перестав говорити і засьміяв ся.

— Проповідь була гарна, тепер картайте мене, отче! — жартував Тисло і оба сьміяли ся...

— Кажіть, пане учителю, як вам допомогти, бо я сам нічого не придумаю! — озвав ся о. Церкович.

Тисло жалував ся, що від коли перестав послугувати ся пруттом, від тоді в його школи щезла всяка дисципліна.

— А вже зі всіх дітей найгірший Щурів хлопець. Мов справдїшній щур, він лазить по-під лавки, забирає дітям хліб, щипає за ноги, а діти пищать, кричать, скачуть поверх лавок. По тім, що зайшло в Гладким, я бою ся карати тілесно, а про те бачу, що без того не обійдеться ся! І шкільна інструкція допусає тілесну кару!

При тих словах Тисло виняв із кишені звиток паперу, прочитав дотичний параграф і говорив дальше:

— Не инакше, як у присутности о. добродія і віта, яко членів ради шкільної місцевої, Щур мусить покарати свого хлопчиська, а то буде пострахом для дітей і для старих, бо як я вже трохи вивідав ся, батьки самі давали дітям потугу до сваволі.

— Штудерно зложене лікарство, той ваш параграф, нема що казати, коби лише воно не було за сильне! — мовив о. Церкович.

— Иньшого виходу нема! — мовив Тисло.

— Я сам то виджу, а всеж може-б ви могли обійти ся без мене при сій операції! Та остаточно згоджую ся на вашу гадку, аби ви не думали, що я ваш противник...

На другий день о. Церкович поїхав до окунецької школи на науку релігії. По науці Тисло пустив усі діти до дому, тільки малого Щура задержав у школі. Незадовго до шкільної кімнати ввійшов Максим Куртий з старим Щуром. Тисло дуже поважно пояснив ціль, із за якої вони всі зібрали ся, прочитав в інструкції потрібний параграф і завізав Щура-батька, аби зараз покарав сина. Хлопчина розплакав ся.

— Не вже-ж я став на заваді цілому сьвітови, що на мене першого така кара? — здивовано питав старий Щур.

— Все хтось мусить бути першим! — відповів Тисло.

Щур поставив питанє яснійше:

— Як то, при єгомостеві і при всіх вас я маю бити свою власну дитину?

— Адже-ж ви чули, що каже параграф! — мовив Тисло.

— І єгомось так кажуть?!

О. Церкович нічого не відповів.

Старий Щур здригнув ся, вхопив сина за обшивку від сорочки, перевалив його поперек лавки і як мав у руці черешневу палицю, лише заплював у руку, так став нею обкладати дівка. Дівка крикнув пару разів: „Тату! Татусю!“ — і замовк. О. Церкович і Куртий зміркували по очах Щура щось недоброго і незаметно вийшли зі школи. Тисло здеревів і занімів. Він то піднімав руки, то спускав у долину, аби вхопити кінець палиці, але не встиг зловити.

Нараз Щур пустив сина на підлогу, обернув ся і потяг палицею Тисла по голові через ніс. Тисло втік. Щур замахнув ся палицею в ту сторону, де стояв о. Церкович, та бачучи, що в школі нема нікого, немично опустив палицю і заломив руки над сином. Він підняв зомлілого хлопця на руки і йшов до дверей. У дверех зіткнув ся Щур з Тислом, що з закровавленим носом біг зі своєї кімнати до школи з наладованим револьвером. Їх очі зустріли ся над запамороченим школярем. Тисло не кажучи ні словечка завернув ся до своєї кімнати, а Щур ронячи сльози пішов на дорогу. На дорозі він розглянув ся, немов міркував, де він, прочитав напис на школі: „Народна школа“ і поволик ся до дому, несучи на руках тяжко скараного дівка...

БОЖЕВІЛЬНИЙ.

ОПОВІДАНЄ

В. Кравченка,

Присвячую другови моему
МАРТИНОВІ КОРЧИНСЬКОМУ.

По над річкою Ниркою, на невеличких бугриках у ряд простягло ся кілька сіл, а ось деревня Гнучки розташувалась на самій низині...

Відсторонь від деревні — панський двір... він займає десяти-трьох три. Коли йти до двора, то с початку буде велика брама, за нею ліворуч у дворі стоятимуть — тік, стодола, волівня та все инче господарство... Праворуч — деревляний дім — це панське мешкання... Уряд з ним — невеличка валькована лазня; за домом — великий сад, обведений частоколом і в два ряди обсажений високими тополями... У садку скрізь містки через ті канавки, які покопані на сток води в сажалку.

Стать спиною до хати, а дивитись у сад на схід сонця, то сажалка праворуч і ввесь поверх води в ній заплив ряскою... На сажалці хлюпочеть ся сила гусий, качок... Курінь посеред саду, а далі просто перед очима глядача — капличка, ліворуч — два гамаки почеплені на тополях... І там-же зараз на палях — гойдалка висока...

За частоколом від гамаків, меж низьких замочених берегів — тоненькою змієюкю веть ся Нирка... Далі по річці — села великі, а на боки від них — безкраї лани та де-не-де поодинокі дерева — колишнього ліса зостанки...

Як я скінчив гімназію, то зараз же приїхав до Гнучок, щоб у літку спочить у свого приятеля д. Коробая, управителя сього майна.

Дідичі ожили у столиці, управитель займав панський будинок.

Літо. Учора був дощ, а сьогодні небо чисте — блакитне... Веселе сонце навкруги царствує!... По обіді я лежу в гамаці: сторож Панхвило з кошиком у руках, згниці, ледаченько по між деревами посовуєть ся до мене.

Старий поставив кошика, вийняв з-за пазухи пару яблук, подав мені.

— Прошу пана, їжте.

— Спасибі, кажу, дідусю.

— Нема за що. Богу дякуйте, — відказав старий, відійшов відсторонь, спер ся на цїпка, чухаєть ся у комірі.

— А, прошу пана, тяжко тут, — забалакує сторож...

Його тонкий, високий кістяк нагнув ся до землі... На голові біле, рідке волося і голе бабяче обличча у моршках... Широкі губи позавертались до зубів... Помутнілі каправі очі...

— Чого-ж вам тяжко? — питаю.

— За злодіяками треба дивитись...

— Тут-же великий паркан, — кажу.

— Е, двірські слуги не дадуть дихать — найгірше тягнуть... Та ще садок нічого, а от за божевільним трудно доглянуть...

— Який божевільний? — дивуюсь.

— А Василь, син дідича. Він хоч і буває тільки на молодика сердитий, а все-ж і в инчі часи може щось викинуть.

— А чого-ж він на молодика сердить ся?

— Хто його знає? Тоді він усе кричить і згадує якусь свою пеньку Україну, котру збираєть ся боронить від своєї жінки — ворога тієї України...

— А сеї ночі теж була морока — телицю вигнав із садка, — додав старий помовчавши. — Е, прошу пана, мені завжди добре буває у панів... От торік я був за сторожа у садку — там нас було аж три чоловіки... Я сам брав півпята рубля на місяць. Зараз прийде оце пан; а в нього там своя гуральня; то він горілки мені й дасть... А я як наплю ся, то зараз усе чисто забуду, що знав, а ті Жиди, котрі наймали садка, кажуть до пана: — „На що нам цей паний?“ — То він їм і каже: — „Ви мені не руште цього чоловіка — він такий, що від нього нічого не сховаєть ся“... —

От який я!... — А що, бачте, а ви думали, що дід так собі?... — Я такий, що все побачу... Навіть рябу телицю, прошу пана, вигнав сеї ночі з садка... От як я служу!...

— Пане, пане, назад! — кричала білизна коло сажалки.

Дід раптом шастнув ся на крик... А там, у сажалці, по шию у воді сиділа чоловіча постать. Вона була у простій селянській одежі і довгими рукавами з сорочки ляпала по воді!... Качки, гуси — з криком незадоволення розбігались...

— Пане, зараз мені на берег! — сердито гукав дід і разом же манив того до себе; а слабій Василь, ні на кого не звертаючи жадної уваги, робив своє діло.

Старий розібрав ся, поліз у сажалку.

Божевільний не давав ся...

Підняв ся великий галас...

Вийшов управитель, котрий звернувся до слабого:

— Василю, як тобі не сором отсе чинити?... Ти — найкращий син України, що скаже про тебе ненька твоя!?...

Слабій скинув на Коробая помутнілий погляд, далі опустивши у низ голову, засоромляний стояв у воді не двигаючись...

— „Бобрику“, чого стоїш насупляний? Твої діти-Українці до тебе приїхали! — гукнув управитель.

— Де діти?! — у мент стрепенув ся слабій і, брющаючи по болоту ногами, вийшов на берег... Його полотняні, селянського крою штани і біла вишита сорочка з червоною биндою були заболочені.

— Прошу пана, я тільки на хвилину й відвернув ся, тай то до садка, — оправдовуєть ся Панхвило.

— Де, де діти?! — несамовито бігав Василь, нишпорячи поміж деревами...

— Ти засидівсь у воді, а вони ждали, ждали тай жданики поїли, — тебе не діждавшись поїхали, — каже Коробай...

— До такого батька як я, діти ніколи, ніколи не приїдуть, бо цей батько при них сам одцурав ся рідньої мови!... — І божевільний каменем упав на траву, — істерічно ридає!...

Його гирява голова і руде, з довгими підвусниками облича, у купі з налиплим болотом на ньому — ще більше жалю додавали...

Усім було тяжко дивитись!...

— Діду, поведіть його до хати, скажіть клюшниці, щоб дала чисту білизну, а ви передіньте його.

Слабий тим часом, забувши про діти, стояв проти сонця, націляв ся мокрим рукавом сорочки забить коника на травці.

Сторож, убравшись, мовчки взяв Василя за руку, хотів його вести. Той обернув ся до сторожа, вилупив свої великі очі з довгими білими віями під чорними бровами і нервово дріжачи, прошипів:

Т-с-с-с!...

Старий без жадної уваги на це потягнув за собою слабого і вони в двох подибали на подвіря.

— З чого-ж він заслаб? — здивовано спитавсь я у Коробая тоді, як ми з ним самі собі пішли блукать по стежках садка.

— Спитайте мене, а я вас... Він був мій товариш, разом у гімназії вчились, разом і університета скінчили... Нас було 14 чоловіка — Українців; ми всі разом товаришували і аж до тридцяти літ парубкували. Наша ідея звичайно, була — любити Україну, її нарід з усім його гарним і всім, що було похибного в цьому людові... Василь, звичайно, як і всі ми, — отже його народолюбство було якесь особливіше від нашого... Всі ми наче й однаково вірили у нашу ідею, однак — в нас кожен у серцю почував себе перед Васильом винуватим — наче наше кохання до України було не повне, а його — у щерть — та ще й з верхом!... У відносинах проміж себе усі ми були рівні, проте кожен з нас у душі почував, що тут зверхник — Василь, через те спочатку в жарт, а далі й справді усі ми величали його „сполучником молоді української громади, котрий і пробив їй браму до старої громади“... Стара складалась із старих українських письменників, вона трималась зовсім окремо, ховаючись від усього світу... смакувала собою... У всяких громадах коли зверхник, то він якось властиво пригнічує душі підвладників, а ми слухали свого „Бобріка“, як звали у громаді Василя, і з того у серцю кожного з нас — легко бувало!... Що разу, як хтось питає у мене про „Бобріка“, що мов за один він? — я по щирости розповідаю про нього все, що знав гарного, а скінчилась мова моя — учуваю: мало сказано, ще-б треба!... Перш усього це була якась незвичайно демократична натура, — не розбираючи, в першого здібання він знайомив ся з паном, з Жидом, з мужиком... Усі його нові знайомі відразу ставали його великими приятелями. У нього йшло листування по цілому світу з людьми ріжницьких напрямів — йому писали, — кожному з них він у мент відписував. Про нас, своїх громадян,

„Бобрик“ дбав так, щоб життя кожного з нас було найкращим — остатню свою сорочку віддавав приятельові. Яко справедливий поет — Василь не знав ціни у грошах і не дбав про себе... Я не любив його у рідкі хвилини його насупленого мовчання... Він ніколи гикать не вмів, а захоплююче, щиро сьміяв ся!... за ним і ми не вгавали!...

— Всі ми 14 чоловіка змовились і подружились у один рік... Кожен з нас шукав собі за подружя, як здавалось йому, рівню — інтелігентку-Українку; тільки дивно — жаден з нас не знайшов жінки-Українки, через те й життя наше склалось нікчемно... Васильове-ж і зовсім вийшло не смашним... Його жінка була проста селянка, що змалку наша громадка взяла її сироту з села і виховувала своїм коштом — виковувала на вчительку, сподіваючись, що коли ми матимемо кілька таких учительок — вони найбільше зможуть привить селянину ідею його національного самопізнання. Беручись зі своєю Пріською Василь не раз погордо вигукував до нас:

„Панове, у старовину найкращі жінки були Німкені-Германки, за своїми чоловіками вони йшли на війну, підохочували їх; далі — по вашому — у сучасні хвилини нема щирійшої патріотки, як жінка Поляка. Ви кажете, що нашу українську жінку Бог сотворив із собачого хвоста, що вона доти патріотка, поки їй треба обдурить жениха, щоб побрати ся з ним?... Пани поїдгнивали — наше щастя у простому людови — звідти ми повинні виховувать собі жінок!... Пріся мала бути ідейною вчителькою, а замісь того вона стане моїм подружям. Мати дітям потрібна перше за вчительку!“...

— По його весілі я не стежив за ним і аж чотири роки не бачив його... Знаю, він працював і де-що записував... Далі, він попав у в'язницю, а його дружина з переляку кілька скринь його ріжницьких паперів спалила... У попелі я одшукав потім тільки клаптики маленької книжочки.

Я попросив Коробая, щоб він дав мені прочитать ті папери. Він не відмагав ся.

Йдучи до хати за паперами, управитель сказав:

— Тепер його дружина, одержуючи від його батьків пенсію, з чотирма дітьми мешкає у місті Торчині.

Подаючи-ж папірки, мій приятель додав:

— Оці клаптики я тримаю на згадку про колишню приемну минулість... Більше часу я ношу їх при собі...

Лист, у котрий папірці були завинуті, засмальцював ся і порудів, а на загибах попротирав ся.

Не розгортаючи, я поклав паку собі в кишеню і мерщій вийшов у садок...

Опинившись коло гамаків, я ліг у один із них і мені видно, як управительові дітки з боною бавлять ся на гойдалці; а он за кашличкою, на татарському зіллі, котре по маківках з легенька гойдає вітрець, лежить божевільний. Він був уже в такому-ж убранні, як і недавно хлюпостав ся у воді, тільки теперішня одежа на ньому була чистенька. Васильове лице, обернуте до сонця, було накрите великим солом'яним брильом. Очевидячи він спав.

Під впливом недавнього рейваха коло сажалки старий Пан-хвило відсторонь попасав слабого.

Роздивляючись на папірці, я сумував над тим, що хоч і були вони колись занотовані, проте вуглики в них буди попідсмажовані, багато листків повириваних, а від декотрих висіли клаптики, хоч початок очевидяче був цілий.

Я поперечитував усе те що було можна.

Початок був такий:

„Мій тато був з Українців — полковник. Він тільки й жив думками про військо. Мама — на пів Вірменка, на пів Українка... Вона завжди крутила татом.

„Ця нервова людина, у котрої невгаваючи боліла печінка та блукали нирки, була незадоволеною з цілого сьвіта!... Коли котрась із моїх сестер, а її тепер уже зістарілих дочок, щось скаже на людях, то мама враз почервоніє і поправляє доню... Не так дочка руки склала, опять мама гнівається на свою лялю!...

„Я був найстаршим. Дома звали мене „Сіркою“. Батьки змалку обертались зо мною суворо: досить було мамуні косо глянуть на „Сірку“, як тато зі злістю дубасив мене.

„Найгірш діставалось мені за те, що будши панською дитиною, я поводив ся з селянами; за те, що ненавидів мішану міщанську мову, а любив чисту українську...

„Навіть у ті часи, як уже був я жонатим, то не сьмів до батьків озватись українським листом, бо тато не стануть читать

такого листа... Я-ж ніяк не міг повернути себе на їхній лад — на злість по багато часу мовчав!... Тоді батьки нарікають на мене, яко на „Сірку!“... Часом переможу себе, напишу до них лист по російському, а при кінці й підпущу: тяжко, кажу, мені писати до вас, я-ж знаю, що ми Українці, а ви заставляєте мене на свій лад перекидатись!...

„А бодай би такий син завав ся, — плаче мати — бодай би очи мої ніколи не бачили його!... У мене не може бути сина „хахла“, це печаль моя!

„Змалку, учувши таке од матері, я душею ввижаю, що це й справді не моя мати... Моя мати не повинна дбать про манірність... Моя мати любить опріч тата, сестер, братів — ще й мене — Василька, а не „Сірку“, бо „Сірка“, це щось образливе, уїдливе бути повинно!... Моя мати без гидоти дивить ся на селян, — вона поруч із ними жне у полі, варить для них куліш, сідає з ними вечерять... У неї нема „хахла“, а є люди, а з них найкращий, найближший — я — Василько, котрий поруч із мамою працює на цей нарід!

„Мій тато, дивлячись на те, що мої погляди десь не по його керують, з четвертої класи не дав мені копійки на прожиття, бо правда, й менчі в нього діти підростали... Змалку я мусів страшенно працювати і це мені не вадило. Учив ся не погано.

„Опріч батьків, не любило мене й гімназичне начальство. Досить було того, щоб наш малесенький інспектор, котрий мав задерту як у коника головку, вдивав мене, як від разу зжолоблював ся, тунав ногами і зі злістю кричав: „Бунтівник, на дві гонині в карцер“!... Коли я огризнусь, він раптом збирав ся витурить мене з гімназії...

„Нарешті — я таки вдержавсь... А скінчивши гімназію та університета першим — я мав бути професором... Але це звичайне „благоденствіє“ усе моє нутро перевертало!... Замість усього — я сім літ учителював на селі“...

По двох цілих листках на клаптиках папірців можна було вчитать:

„Молодість тим приємна, що вона без ідеалів жить не може“.

„Молодий менше дбає про себе“...

На других клаптиках було таке:

„Одружившись, люде справляють медовий місяць. Мені теж доводить ся справляти його, бо куди-б я не повернув ся, то жадної хвилини сам собі не можу побути. За мною стежить моє милеє подружя!...

А то ще й так:

„Цілуватись мені остогидило...

„Люди добрі, бороніть мою волю!“...

Далі, очевидяче, було зовсім багато видерто, і вже потім починалось і довгенько без перериву тягнулось отак:

„1888 року, 5 вересня. М. Гончариха.

„На святкування цього чвертьвікового ювілею нашого старенького артиста Нагнибіді, який сьогодні відбував ся, з'їхалась сила народу...

„У тій кімнаті, де по обіді збились усі гості, усякі меблі стоять рейвахом...

„Я думаю, Тарасове погруддя, що стояло у кутку на фортепяні, за тим так похнюпилось, що в цього дідуса на голові вже занадто важка шапка...

„Далі — чомусь я не міг відвести свого погляду від рудого Франкового поличя.

„Цей поет дуже цікавий своїм вугластим чолом!...

„За сивим тютюновим димом трудно дихать тому з гостей, хто не курить...

„З духоти квітки листя попустились до низу...

„Схиляючись на вечер, сутеніє на дворі туманний день вересня.

„Світла ще тим часом не дають...

„Поодинокі гуртки гостей помалу перестають грать у карти, прилучаючись до других, а всі разом — мов жуки гудуть, ведучи приватні розмови...

„Я мимоволі прислухаюсь до цього галасу і бачу, що більша частина з цих людей уважають ся так званими „свідомими Українцями“, які лічуть себе належними до „старих“ або й до „нових“ громадян... Ще є тут не мало й „земляків“...

„Найбільше мій мізок свердлить таке питання: „Землячок“ сам собі ціну знає, він не образить ся тим, що коли часом назвеш його: „Чоловік по під тином“, або „людина з хвостиком“, а от мене цікавлять усі „свідомі Українці“. Невже кожен з них може боронить селянина від вагибу?“...

„І погляд мій упав на одного з тутешніх гостей — аблаката Петренка :

„Обережний як лис, а мудрий — мов змії“, багато де-хто каже про цього дїдуся.

„Людина, яка в протязі багатьох лїт лїчилась головою українського товариства.

„У цю хвилину, після сьогоднішніх менинних промов, дїдусь знесилений сидить так, що крісяча стїнка у нього з лївого боку... Лікті немошніх рук сперлись на тій стїнці, а пальці — у сивій кучмі довгого прямого волосся... Довгі вії на очі спустились... Права штанина задерлась у гору... халяві нема на чому триматись, вона просилась до долу...

„Старі громадяне від нас відвертались, а він — кожного з нас голубив — живою водою поїв.

„Батьку наш рідний, хто тебе в нас замінить?!“...

— Хто ця білява, вродлива панї, що весь час непорушно струмочком сидить та тільки навкруги поведе своїми чорними, втомляними очима? — спитавсь „свідомий Українець“, лікарь Супруненко у високого кремезного „землячка“ статистика Сагуна.

— Чув, що її величають „жінка свого чоловіка“, котрого вона змушує говорити до неї тільки по українськи, — відказав той.

— А може він її чоловік? — жартує їхній сусїд, другий велетень Цибуля, який росповсюджує про свою належність до соціал-демократичної партії.

„Землячок“ більше подався до стїни, роспросторює свою невеличку чорненьку борїдку, робить незалежну постать, боячись, щоб соціал-демократ не дуже то близько тримав ся до нього і щоб розмови не підслухала білява.

— А ця жінка, що не відстає від свого чоловіка, здаєть ся-ж кацапка, що вона тут знайде? — довідуєть ся Цибуля далї.

— Ця панї так говорить: „Українок покацапилось безліч — хай одна я поукраїнюсь — не багато стеряють на цьому кацапи“, відказав йому маленький вусань із блакїтними очима і обличем „Святослава“.

— Це жінка, яка сама зробила кілька перекладів на українську мову і навіть діти її вмїють говорити по українськи, — додав низенький старий посередник, вусань, що стояв коло вхідних дверей.

„У хаті зовсім потемніло... Подали сьвітло.

„У кутку біля фортецяну присадкуватий товстий, косоокий Погребнюк, лівою пучкою поправляючи у себе на носі білі окуляри у золотій оправі, вів таку промову до свого гуртка :

— Тепер, казав він, є багато наших Українців на Амурі, варто би туди пустить книжечки писані нашою мовою.

„У хаті на хвилину затихло.

„Коло вікна джижчала муха...

„Усі позиркнули туди, — там сидів засоромляний дідусь з маленьким зморщеним обличчям і сивенькими підстриженими вусами. Це господарь — Нагнибіда, який отсе дуже повіхав, бажаючи по обіді заснуть, а тут з нудоти піймав муху, відірвав їй одно крильце, з другим пустив комаху на вікно — вона жалісно гуділа!...

„Де-хто усьміхнув ся і кожен знову обернувся до свого гуртка.

„Окремо на кону перед жіноцькою купкою стояла висока кучерява, підстрижена жіноцька постать, з повним круглим обличчям. Тримавши у руках клаптик папірця, вона тихенько говорила до своїх слухачок :

— Я так гадаю — ми, жінки нічого не стеряли-б на тому, як-би, злучившись у свою окрему громадку, дали до складки хоч по три карбованці і на ті гроші хоч-би склали кілька бібліотечок з таких книжечок, як от „про комах“, „про користні звірята“, „розмова про сухоти на рогатій худобі“, „про сільське хазяйство“... Ті книжечки можна було-б розіслати по селах.

— Без урядового дозволу розсилать бібліотек не можна, — пробубонів з сіней якийсь „чоловік по під тином“.

— Закордонці їздять до нас, щоб дружитись: ви кучеряві і ця панна кучерява — варто було-б вас з нею обкрутити, — штовхаючи високого, вродливого закордонця Черненка промовив молоденький, вертливий судовик Вандрівський.

— Годі, наші закордонці добре пообпікались на ваших жінках, — відмовив Черненко.

— Я-б одружив ся тільки з такою, яка за мою ідею в огонь і в воду стрибнула-б, — ніби про себе сказав другий закордонець, молоденький ентузіяст, публіцист Хоменко, — і він разом нер-

вово прислухаєть ся до записування у свої папірки течії всіх сьогоднішніх балачок.

„Помалу окремі гуртки злучались у більші, а нарешті картярі зовсім перестали грать, розмова ставала загальною.

— Я мешкаю на межі трьох губерній і постерегаю, що селянин завжди соромить ся, коли пан забалакає до нього селянською мовою, — казав довготелесний, сухорлявий дідич з червоним жіноцьким обличчям.

„Маленький білявий нотарь заперечно помотав головою і сказав :

— А про те селяне люблять малюнки з свого життя...

— Панове, я хтів би знати, чи можна мені тут говорити по щирости? — звернувся до громади другий дідич з довгим лисим чолом і двома личаними віхтями замість вусів.

— „Як-же, як-же, — відгукнув ся де-хто, обводячи очима по хаті.

— Чи не можна-б і по других місцях робить те саме, що ми робили, — от у нас громадським коштом поховано Українця, а роковини Тараса празнували з оголошенням у нашій часописі.

— А в нас для селян видають ся вистави! — хтось другий вигукує з гурту.

— Добре...

— Добре, — озвав ся де-хто.

„На всю кімнату пішов гомін — суперечка!... Де-хто здержує крикливих.

— Панове, ми написали і видали за кордоном пару книжечок під назвою: „Дід Прокіп та баба Мотря“, їх варто було викупить, озвався Цибуля до громади.

„Усі мовчали.

— Я, коли добродіям відомо, належу до реалістичної партії.

— Ми, звичайно, повинні поважать усякі людські погляди, чи так я кажу? — перепитавсь соціал-демократ у слухачів.

— Так, так, — поважно хита головою Млиновецький дідич, пильно приглядаючись крізь вікно у темряву ночі.

„У цей мент десь у сусідній хаті щось нервово задзвонило!...

„Усі прислухались!...

„Цибуля, забувши про закордонне видання, підбіг до Вандрівського, котрий, збираючи зразки з публіциста-закордонця, і собі дещо записував на згадку, і спитавсь у того дріжачи :

— У ваших паперах є прізвиська?...

Судовик, не розбираючи про що власне у нього питають, вибухнув :

— У мене все хрести, самі хрести...

„Цибуля скинув на Вандрівського такий погляд, як на хрестопродавця.

„Той зовсім засоромивсь і тут-же подер свою писанину на маленькі клаптики і кинув їх на комин.

— Дивись, як коло білявої смалить халявки друга краса України, письменник Шерна, — буркнув Сагун до Погребнюка.

— Бо радий, що його жінка звідси далеко, — пробубонів той заздрісно.

— А ви з царських? — погордо звернувся соціал-демократ до молоденького військового лікаря тоді, як заспокоївсь, що нема труса, бо сам він тільки що вийшов з вязниці.

„Лікарь був з блискучими гудзами і в нараменниках.

— „А царський, — відказав той здивовано.

— „То як же, чи пристає громада до того, щоб тут-же скластись і викупить наші книжки зза кордону? — знов сміливо обернувся Цибуля до громади.

„І знов тиша!...

— Так як-же? — допевняєть ся настирливий.

— Нічого не буде — на це нам шкода грошей, бо воно пеує усю нашу справу, — сказав вусань з дверей.

„Боїте ся, бо ви тільки „філи“, — шпигонув Цибуля.

— Не боїмо ся, а добиваючись хоч якої небудь полегкості нашої рідній справі, ми як найдалі повинні відвертатись від соціал-демократів... Адже в нас тільки й було втіхи тієї, що зза кордону до нас пускали одну часопись, а хто-ж, як не ці самі всякі реалістичні та революційні партії, прикриваючись українством, пеують усю нашу справу... Та за це одно я-б жадного чоловіка з реалістичної партії до себе на поріг не пустив!...

— Ми повинні йти на компроміси, — здержує вусаня один із старих громадян.

— Усі „філи“ — труси! — нервово промовив Цибуля і погляд його спинив ся на Вандрівському.

„А ця мололода, щира душа, не вважаючи на недавню свою образу з папірцями і навіть на те, що сьміяв ся з соціал-демократів, а скрізь оголошував про свою належність до „мало громадської“ партії, зараз постеріг те, що лежачого не бють, і він задирякувато вихопивсь :

— Як-же „філам“ не любить селян, коли по селах вишневі садки, а в них соловейки співають,

„А Галя, обнявшись з козаком миленьким,
„Гуляє, заплаче тай знову сьмієть ся!“...

„Малий стояв, дріжачи звів на мене свій погляд, наче на далі просив мого дозволу...

„Я вмисне ще який час мовчу і вже почуваю — моя черга підходить...

„Цибуля трошки підправивсь і разом же вважаючи себе поетом, забув про власну справу, оборонює, як йому здало ся, ніби ображену нашу „мало-громадську“ ідею, за тим він очима подякував Вандрівського і патетично промовив :

— „Старі“ очи видеруть тому, хто попробував би їх розувірити у тому, що тепер по наших селах вишневих садків нема де садить, соловейки-ж у нас на Україні вже мало співають — їх сотнями ловлять, до Тули везуть, а ті, що лишились, у Курськ полетіли!... А Галя не обіймає козак — її дурить „Шритика“ — москаль!...

— Ви „філи“ — самі страхополохи — нас молодих громадян боїте ся! — не дождавшись мого дозволу, іскряво вигукує Вандрівський.

— Люди добрі, це — сварка, — блимнуши очима, тихенько промовив дідусь.

„Тиша велика настала!...

„Сам я уже весь тремтю і мов баский кінь, що чує трубні згуки до зброї, жадаю сказати цим людям і від себе з пару слів :

— Панове, — кажу, — дозвольте...

„Простягаю у перід руку і почуваю — я дихать не можу!...

— Слухаєм...

— Слухаєм, — відгукнулись усі...

„Кров у висках билась... Зі своїх сучасніх слухачів я нікого не бачив!...

„Вчувалось тільки те, що власне моє „я“ десь звідси далеко поділось... У міні сидить дух якогось борця за ідею!...

„Піднявшись, я учував тишу страшенну!... якось мимоволі мотнувши рукою, -- бачу наелектризувались усі!...

— Панове, кажу, це в нас той з'їзд, який шанує чверть-віковий ювілей нашого знаменитого артиста Нагнибіди. Сам я вперше в роду бачу за один раз таке чимале зібрання, де-б більшість з інтелігентних людей лічила себе „свідомими Українцями“, і от за тим то цю збірку я назвав би „загальними українськими зборами“.

— Звертаю увагу на слова „загальні збори“ і разом питаюсь: у чому-ж тут наша „загальність“? Хиба в тому, що більшість нашого брата що хвилини ладна по кутках ховатись, боячись благоденствіє своє порушить.

— Стара річ, що загальність — людськість виробляєть ся в окремих людців, а тут окремі людці — „з хвостиками“...

— Я думаю, що у нас Українців є щось органічне таке погане, що досі воно ніяк не давало нам виробити людськості, бо перш усього кожен в нас сам із себе робить свою окрему, незалежну від других партію, а друге — коли-б тільки хтось з наших-же громадян трошки думав не по нашому — з тим ми посваримось!... За прикладами не будемо ходити, ви їх бачили... І от, через цю то сварку ми ніколи нічого не доводили до кінця, і доки вона межі нами панувати-ме, доти людей в нас не буде!...

— Далі, сьогодні-ж ненароком довелось мені тут почути, як люди радіють з того, що подружя балакало про між себе своєю рідньою мовою. Якою-ж другою мовою, як не рідньою, свої близькі повинні розмовлять проміж себе? І як після цього селянин не буде соромити ся, коли пан забалакає до нього селянською мовою?...

— Ми ще чули, що старих наших громадян тут обзивали „філами“, з цього слова стараючись виробити сварливість.

— Справді-ж, наші старенькі батьки хоч і не дбали про розвиток селянина, його національного самопізнання, а про те вони хоч для власної втіхи любили нарід, цікавились етнографією, а це все-ж таки знайомило їх з селянином. Тим часом ми з вами тепер опріч таких абстракційних слів, як „ми Українці“ не знаєм, що-ж по цих словах далі?!

— Як бачте, батьки хоч і не вчили нарід, та за те любили його, ми-ж з вами не любимо і не знаємо селянина, і Боже, як далеко від нас думка про його розвиток!...

— „Я не хочу сказати, що любити нарід, значить обіймати ся з ним. Ми хочемо не обіймання, ні братання з селянином — цього ми не зможемо дати йому, бо сам по собі наш простий нарід не єсть щось небудь ідеального, навпаки — він трошки скупенький і ледаченький.

— Тим часом на цей раз залишимо балачку про характеристику селянина, а замість того я хочу звернуть вашу увагу на те, що коли який небудь нарід хоче жить, яко нарід, то це може бути тільки в тому разі, коли у кожної людини з цього народу вироблене зрозуміле національне самопізнання. Я міг би указати на такий приклад повного розвою націоналізму: зачепить одного Жида, за ним побіжить уся його громада!...

— Межи Славянами нема вищого розвою націоналізму, як у Поляків, і навпаки, у нашого селянина самопізнання коли й виявляєть ся часами, то хіба тільки інстинктовне, зрозумілого-ж вовсім не має!...

— Щоб виробить нам своє зрозуміле загальне самопізнання, то перш усього треба знати, що час плятонічних балачок минув ся, а треба реальної праці тай праці!.. Іще треба, щоб більшість тих самих інтелігентів, які вважають себе „свідомими Українцями“ не мали-б селянина „судрою“, а себе „браміном“, бо „судра“ ненавидить „браміна“...

— Далі, ті самі інтелігенти повинні національне самопізнання, якого вони домагають ся від селянина, найперш усього розворушить у самих собі, у свого подружя, у дітній, у брата, сестри, у родини, а тоді вже можна засипать провалля межи своїм „родом“ і своїм „народом“.

— А приступатись до всього цього треба було-б без жадних „компромів“ зі своєю совістю, бо „компрів“, це — „хвостик“ у людини, котрим вона на всі боки виляє.

— Компрів не дає розвою талантам і убиває розум!...

— Коли „компрів“, тоді — геть енергія, безвілля панує!...

— Замість усяких „компромів“, усі ми міцно стиснімось до купи і дружно почнем працювати: одні гроші давайте до складки, купуйте книжки, другі — давайте вистави, треті — єднайтесь з на-

родом — кожен робить хто що може, а найбільше ваги у цій праці сьвятій я даю жінці, за тим у цей мент я жадаю крикнуть :

„Інтелігентко, жінко-Українко, пробудись!..

— Коли у кожному селі одному, двом розумним мужикам а'умісте привить ідею націоналізму, ростолкуєте їм — „хто вони, чії діти“ то це вже, будьте певні, іскра жевріє, бо хто приглядає до гуртової психології, той добре знає, що не мир вершить ділами, а верховодники!..

— За верховодниками якась невидима сила тягне громадський дух!..

— Умер Христос і за ним сила велика людей на хрестах повмирала!.. Людий тих немає, а віра Христова і досі нам сяє!“...

„Я скінчив, а в хаті який час тиша таж сама стояла, як і спочатку, про те душа моя ловить, що дехто з моїх слухачів подихає на мене вороже...

„Наче у відповідь на це дихання один із „земляків“ буркнув собі в бороду :

— Не можна-ж усякому за свою ідею вмрати.

„Ще-б тільки хвилинка і клекіт, великий тут міг би здійснитись!..

— Більше ні слова! — нервово скрикнув Петренко і розплющив свої очі.

„Далі дідусь устав із свого крісла, енергічно продибав через кімнату, наблизивсь до мене і стоячи у пів заворота до раділаскаво промовив :

— Стара громада зробила те, що було в її силах, а тепер, брати мої, про нашу громаду судить по мені: до чого я?... Хутко я вмерти повинен“...

„Потому, переводячи свій погляд на мене, Петренко величньо сказав :

— Ось де ваш батько!“...

„І дідусь, ковтаючи сльози, міцно притиснув мене до своїх гарячих грудий!“...

У папірчиках знову було видерто, а далі — рік не визначений, а тільки на клаптику висіло :

„Я домагаюсь про вироблення людськості у селянина, а моя власна дружина, надія всього мого життя — мене убиває“.

І знов видерто.

А тут уже...

„Не дурна, а я почуваю, що коли взять до порівняння жінку з чоловіком, то до повної ваги у неї не стає восьмої часті проти нього“...

Ще трохи далі було :

„Вона зовсім не слухає мене — їй моя ідея здається незрозумілою...“

„Вона хоче панства : от, як би, каже, у нас був такий кінь, як у попа“.

„Вона байдуже собі це сказала, а мій дух обурився, я на весь світ жадаю кричати словами друга мого — Віталія :

„Інтелігентко, мати Українко,
Де ти оце забарилась?!...
Чи-ж ти це чуєш — плаче дитинка,
Кличе до себе — аж квилить!...“

Цить, моє любе, годі квилити —
Мати тебе не почує —
Пані-Українка вмів вродити,
Проста-ж тебе нагодує...

І вовчєня має матір вовчиху,
Що його вить навчає,
Панська-ж українська бідна дитина,
Неньки Українки не має...

Хто тобі скаже, що ти Українець,
Що ти — син свого народу,
Що на Україні ти не чужинець,
Не листок зсохлого глоду?...

Хто тебе мови, рідного слова
Вивчить, дитину маленьку?
Цить бо, кохане, нянька-Українка
Хай тобі буде за неньку...

Інтелігентко, жінко Українко,
Де ти? Озвись, моя любко,
Тільки тобі йно душу віддам я,
Тільки тобі йно, голубко!...

Дай же до праці спільної руку,
На визвіл рідного люду...
Тортури люті, несвітську муку
Я тоді все перебуду...

Тихо та глухо — не чуть нічого...
Голос мій дурно лунає...
Інтелігентки — неньки Українки —
Жінки Українки — Біг має...

На цьому місці коротенькі папірці кінчались. Я завинув їх і поклав собі під голови, далі заплющив очі і мов живих бачу перед собою дідуся Петренка і „Бобрика“. Наче я сам зараз балакав з ними.

Великий пучок соняшного проміння знайшов собі хід поміж тополячих листків і припікав мене в чоло.

Повернувши голову у бік, я розплющив очі. Кругом гамаків листячі тії в тополів та біленькі плямки з соняшних проміннів мають по землі, мов хвиля по воді, коли по її поверсі тиль-тиль легенький вітрець подихає....

З панського двору почув ся жалісний старечий спів:

Ой зйду я на могилу,
Гляну-подивлю ся,
Як згадаю про ту волю,
Тай знов зажурю ся..
Про ту волю козацькою,
Що була — минула,
Тепер вона як дитина
В колісці заснула...

Це бабуся мазала панську лазню.

А там по другий бік садка в руках жвавого молоденького Москалика гула сокира... Це лагодив ся частокіл.

Ось легенько здрігнулась земля, стигла грушка впала з дерева; дужчий стогін, велике яблуко звалилось.

Поміж деревами щось промелькнуло — це босий Василь, попасаючи сторожа, хутенько підбірав яблука і грушки, пхав їх собі за пазуху. Далі божевільний одбіг за капличку, став у кущах запихаєть ся.

— А що ти робиш, матері твоїй гарбуза? — роздав ся Панхвилів голос з ятки. — Ти думаєш, що дід не бачить? Положи мені яблука!

І старий озираючись і найдужче кричачи, потьопав за десятилітньою Мотрею, дочкою двірського фурмана.

Дитина кинувши яблуко, з переляку кричала і разом затримувала у себе на шиї хустку, що влетіла з голови, а щоб не заплутать ся ногами, піддержувала пелену і несамовито побігла поза панську хату.

Хвилини за дві Панхвило вертав ся до ятки, приказуючи

— Я нікому не дам украсти, бо на тебе приставляний...

За кілька кроків од сторожа йшов управитель. Дідусь, не бачучи його, провадив:

— З мене-ж, а не з них питають... А ти, коли з тебе господарь, і хочеш, щоб твої слуги їли яблука — давай їм в хати, а не з садка, бо в мене ніхто не візьме!

— Горе, а не дід! — сказав Коробай, наближаючись до мене.

Я подаючи йому його папірці і ніби не розуміючи, про що власне зараз він говорить, спитав ся:

— А що-ж далі?

Той разом догадав ся про мої думки і лягаючи в другого гамака, сказав:

— Далі?... Далі — чомусь я ніяк не забуду того, як років три тому назад жив він у великому місті Ворошилах. Я теж приїхав до Ворошил і зайшов до „Бобрика“. Того-ж вечера у нього вібралась кілька громадян.

Після ріжних дебатів господарь промовив до товариства:

— Як приємно після таких хвилин жити на сьвітї!

Потому він раз, другий пройшов ся по кімнаті, собачку „Тобку“ погладив. Той повиляв хвостиком і своїм розумним поглядом ласкаво дивив ся у вічі господаря.

Тоді був кінець листопада... Ми засиділись у „Бобрика“ за північ, місяць щербатий підбив ся високо... Все небо, заплівшись тонісінькою павутиною, радісно сяло, а зорі злегенька сьміялись...

Десь далеко на другому кінці міста почув ся ріжок городового, що скликав на пожежу; наче йому у відповідь з другого боку закукурікав півень, а цьому одгукнув ся пугач із сусідської хати.

А ось під ворітьми регіт дівчачий. Усі ми прислухались до вікна, з надвору почувось:

— Майо паштеніє, як ваші діла? — спитав ся один голос.

— Нічаво сібе! — одказав другий.

— Це, — сказав „Бобрик“, — Українка, наймичка мого сусіда генерала... Вона курноса і таранкувата... Пів року, як сюди з села прийшла, а вже кинула вишиту сорочку, у „баску“ одїлась...

— У день залицяєть ся до противного, лисого, безчинного урядовця, що мешкає через дорогу від генерала, а в ночі до неї-ж ходить молоденький, вродливенький Москалик-писарець... В нього широкі штани з лямівкою.

— З урядовцем у наймички таке: він на неї не дивить ся, а вона сяде у себе на ганку против його вікон, обома руками затулює очи — це — журить ся... А підійде до неї Москалик, не встаючи вона протягне йому руку, а той узявшись у боки, на її запитання: „Майо паштеніе, як ваші діла?“ — одказує: „Нічаво сібе!“

— Це „нічаво сібе“ завжди зжолоблює мене! Я слабую від цього! Я жадаю поправити, з великою біллю в серці кричачи: — Кажі так: „Здорові були, як ся маєте!“ — Одказуй: „Нічого собі!“ Хиба ці мої слова гірші за перші? І що-ж цеє кривляння культурою величають!

— Хай зроблють так, щоб не було „панської“ і „хахлацької“ мови, хай зрівняють „хахла“ з „кацапом“, себто кривляння не буде тоді, коли Українець у школі вчити-меть ся своєю рідною мовою! А без цього наш селянин без кінця пригніченим себе почувати-ме — і не людина, а сьміття з нього вироблювати-меть ся!

Скінчивши своє бідкання, „Бобрик“ наблизив ся до клітки з білими щурами, поманив їх до себе. Старий пацюк підбіг, нюхає його руку. Малі щуринята у боки штовхають батька. Цей радісно хрюкає...

— От, бачте! — каже „Бобрик“. — Цей батько щасливий, його діти думають так, як він! Він з'умів направити їх на свій лад! Я цього не доказав! — промишрив господарь про себе.

Це були його останні слова, які я чув од нього, як він був при собі.

Тоді-ж наче йому у відповідь з вугла, на котрий падав місяшний промінь, залив ся канарок з просоння...

— Канарок дурень! — крикнув пануга, сидячи на стовпчику з другого боку кімнати.

„Бобрик“ підійшов до пануги, погладив того по голові, а далі взяв птаха на плечі, наставив тому свої губи. Пануга всадив свого даяуба у господарів рот, цокаючи по зубах.

Потому ми зараз же й розійшлись і Василя я вже побачив тільки через рік і то — божевільним...

З чого він заслаб — не знаю, а тільки коли-б хто небудь при ньому згадав про його дружину — він у мент сатаніє! Чим попаде, на всі боки кидає і кричить на невидимого ворога: „Оце тобі! Це тобі за те, що ти понівечила мені дітий!!!“

Коли-ж у хвилині, як часом його розум трохи прояснюєть ся, хтось йому скаже, що до нього прийшли його діти і що вони зробились справедливими Українцями, — слабій раптом стишуєть ся, біжить до дітей, щоб то ласкати-пестити їх... Коли-ж не знаходить, то похнюпившись лепече про себе :

— Святий Петро одцурав ся Христа аж два рази...

— Я сидів у вязниці, мені заборонили говорити по українськи. До мене прийшов Панаско, мій старшенький хлопчик — межі мною і сином жандар сидів... Я побояв ся жандара, з рідною дитиною забалакав не рідньою мовою... Воно здивовано гляділо, било мене по губах, поправляло...

— Не забуду, бо сором у вічи дітям глядіти!...

— Діти не прийдуть до такого батька, як я... Ось цьому батькови, ось!...

Слабій падає ниць і беть ся головою об землю доти, доки хтось не одволає його од сього.

У цей самий мент од сажалки почув ся сторожів вигук :

— Пане, та досить уже з вас!

Там на травиці Василь перекидав ся клубком.

— Молодика почуває! — сказав Коробай.

— Треба заперти в хату, бо щоб часом не паробив він біди! — додав управитель, устав з гамака і пішов собі до слабого.

Бабусі од лаані не чуть уже, а од частоколу, з другого боку садка, ураз з гуком сокири, на ввесь простір великий лунала жалісна мельодия :

Ой ви, дівкі, ви красавкі,
Ну, мнє сьоводня поміраць,
Тай покладіть мене в трахтирі
Під самий ірентик головою,
Тай накадіть мую мугилу
Льогким турецьким табаком —
Заграйте песню обо мнє...

Ця смутна пісня раптово перескочила у якийсь незвичайно дикий, веселий вигук :

Спішу, виджу паперьоду
Все залезную дарогу —
Поперьоду всьо башин —
Там лежав залізний шин,

А по цьому башину
 Часто мнірають машину —
 Восімнадцяти вагонов —
 Той не спрашує прагонов!...

— Ото, прошу пана! — казав сторож, з крекотом розташовуючись коло мене тоді, як почув себе вільним од слабого. — Ви не думайте собі того, щоб я був із мужиків... Я, прошу пана, міщанин, коло міста Обручів, прошу пана, родив ся...

— Он як, а що?!...

Я лежу в гамаці, а соняшний промінь, що перше бавив ся на мойому чолі, пересунув ся на ноги, там пригріває... З річки приємний, сьвіженький вітрець подихає на мене, а над головою тополячі листя проміж себе лопочуть, з того щастя, що сонце — їхній батько величній — хутко пливе по блакитному небу і радісно звідти силе він, могутній, життя всьому сьвіту!...

16, XII 1901 року.

Невдала проба.

Листи до приятельки, переписав Іван Франчук.

Моя дорога Ганю!

Вже давно, як я до Тебе писала. Думавш десь, що я така щаслива, що про Тебе не памятаю, що бавлю ся знаменито, маю много стрів, або що найменше веду флірт з яким гарним, чорнявеньким хлопцем, — бо, пригадуєш собі, ми все про таке давнїйше мріди... Але все то, моя дорогенька, неправда! Я навпаки нещаслива і то навіть дуже, — побачиш зараз із отсего.

Моє подружє з Володком з початку було досить щасливе. Він мене любив, поважав, без мене ні кроку з дому не виходив, відгадував мої мисли, досить, був такий, що хоч до рани приложи. Та се тревало не цілий рік навіть. Усі мужчини одним миром мазані. Доти добрі, доти надєскакують, доти ввічливі, доки нашим серцем не заволодіють. А раз се стало ся, ого, вони вже не ті самі! Їм дїм і жінка вже не вистарчають, а за домою шукають розривки. Так і мій Володко. Ще року не минуло по наших вінчаню, а він уже почав нудити ся. То до дому спізняєть ся, то знов до касина вийде, то десь там з кимсь пішов на прохід, досить, усе має якусь вимівку; розумієть ся, для мене се дуже неприємне. Але все те ніщо в порівнаню з тим, що зробив останніми часами. Ось послухай лише, моя дорогенька, а переконаєш ся, чи не маю слушности.

Було то недавно, може місяць або й більше, як мойому мужеві забагло ся оснувати товариство жіноче, щоб то, як говорив, жінки наші образувались. Він звичайно до кожної річи палкий. Ледви тільки подумав, зараз так і приляг цілою душею до своєї гадки.

Побіг до одного дому, до другого, третього і так почав жінок переконувати, намовляти, просити, що вкінці ті дали намовити ся. Мій Володко такий рад, як би його хто на сто коний посадив. Ні про що инше не думає, не говорить, лише про „Клюб жіночий“. Мені зразу й байдуже. Нехай там, коли се йому таку радість справляє. Тай я, правду сказати, не була від того. Вправді Володко много мені говорив, як то корисно вплине таке товариство на духовий і товариський розвій жінок, але я всіх сих доказів його і не памятаю вже навіть і не зважала на них. Мені одно з усього того схлібляло, а іменно, що я стану председателькою „Клубу жіночого“. Ся гідність так мені подобала ся, що я вже через пальці гляділа на спізнюване Володка, бо все те діяло ся, як він говорив, в справі товариства.

Та по якімсь часі поведене мойого Володка почало мені не подобати ся. Зачав (того перше не бувало) вихвалювати Крисю, мою, як мені здавало ся, найлучшу приятельку, що ось то вона з усіх місцевих жінок найрозумнійша, найінтелігентнійша і найбільше розуміє вагу і значіне жіночого товариства.

Признаєш сама, що сі похвали на адресу чужої жінки могли мене образити, і образили. Але мій пан муж пішов іще дальше.

Одного вечера, коли до пізна висидів ся у Крисі на жіночих сходинах, на яких я не могла бути, приходить і говорить мені, навіть не засоромившись, що Крися буде председателькою „Клубу жіночого“, бо він її уважає найвідповіднійшою і вже в тім напрямі агітує.

Мені так, неначе-б хто ніж у серце встромив по тих його словах. На таку тяжку зневагу не могла я навіть знайти відповіді, а гнів мій відбив ся полум'ям на лиці, бо мої щоки аж горіли.

Володко спостеріг се і догадав ся, що в моїй душі дієть ся, але замість направити свій блуд, він тільки всьміхнув ся, а потім притис мене до своїх грудий і каже :

— Ользю, не будь дитиною! Я тебе люблю, але на председательку ти не здібна!

Замість відповіді я відтрунула його від себе і пішла до свого покою, де гірко розплакала ся.

Коли остаточно мої нерви трохи втихомирились, я рішила ся покарати свойого Володка. Я знала, що він дуже не любить, коли було до нього часом загнівавшись не говорю. От я й поклала собі твердо так довго мовчати, доки не стане на моім.

Мовчу я як заклата, хоч він до мене на другий день то сяк то так заговорював. Я ні пари з уст. Тоді він, а то вже певно була наука тої Крисі, давай і собі мовчати. Так не говоримо до себе цілі три дні. Наконєць мені не стало вже терпцю і я на четвертий день таки вже не видержала.

— Де то ти — кажу — тепер що вечера дїваєш ся, що так пізно до дому вертаєш?

— Ти знаєш чейже, де я буваю!

— А так, у Крисі, неправда?

— Щож в тім злого?

— Зле те, що мене занедбуєш, що я для тебе вже нічим, а Крися всім, бо вона тобі подобала ся і ти її любиш!

— Але-ж дитино, що ти говориш? — каже він мені. — Як ти могла щось подібного собі й подумати! Сеж така нісенітниця, що аж сором слухати!

— Сором тобі слухати, але робити ні? О, ти не заговорюй і не вдавай невинного, бо я переконана, що воно так, як я сказала! Ти мене зробив нещасливою, ти мені сьвіт завязав!

Мій Володко замість відповісти що будь або оправдатись видивив ся тільки на мене, мов би мене хотів з'їсти і ні чичирк. Та мовчанка його ще дужше мене розсердила, бо хто мовчить, той признаєть ся до діла; тому то вже не було в моїй силі, щоб не сказати йому кілька слів правди. Жаль ваги не має, як співаєть ся в пісні, тож і я вирецитувала все, що мені лежало на серці і чим небудь Володко тільки провинив ся. Гірка се була правда, бо муж мій слухаючи мене аж побілів, а дальше видно не міг слухати, бо правда в очи коле, взяв капелюх забираючи ся до виходу, кинув лише одно слівце на відході: „А, зілечко з тебе!“

Та його увага дуже мене оскорбила і я кликнула за ним у слід:

— Бодай я була тебе ніколи не знала! Пожди, зараз нині забираюсь до родичів!

Я думала, що ся погроза налякає його і він вернеть ся і буде мене перепрошувати, але де там. Йому і в тямці не було, а навіть, як думаю, він може й рад би був тоді, щоб я забралась і лишила йому вільну руку. Щоб йому отже не робити тої приємности, я на злість йому й його Крисі рішила лишитись, а до того ще й пімститись на ній. Яким способом виконати свою месть,

я на разі не знала. Та по хвилі впала мені добра гадка до голови. Я взяла білет і не надумуючись написала до Криї ось що:

„Поважана Пані! (Ми собі перше тикали). Я довідала ся, що ви мого мужа баламутите і кокетуєте. Не сподівала ся сього по вас і заявляю отверто, що ви безстидниця, що руйнуєте спокій домашній і що не позволю себе дальше обиджати. Те собі раз на все тямте!“

По написаню сього листа мені аж легше стало, неначе-б хто який тягар здіймив з могого серця.

— Ось побачиш, — гадала я, — що то значить чужі чоловіки! Будеш мати научку і иньшим закажеш!

Так то я міркувала й тішила ся, що окупила собі спокій, та не так воно вийшло. Моя пані Крися не то що не взяла собі науки до серця, а ще ось що зробила. На мій лист відписала мені і то як! Ще й тепер кров бурить ся ві мні на сю згадку.

„Моя любезна пані! (Іронія в сих словах так і пробивається, як руж на її лиці і задертім носику, але нехай там!) Я вашого чоловіка не баламучу, бо маю свойого, а ваш мені до хрину. Тримайте собі його на мотузку, коли так боїтесь за нього. А безсоромниця ви більша за мене, бо я не воджусь з тим тонким авскультантом, як ви. Про те, що між вами діється, знаю не тільки я, але й ціла громада. Постараємось, моя дорогенька, щоб се дійшло до відомости вашого мужа. А тепер будьте здорові і раджу вам щиро, поправтесь!“

Мені аж дух заперло по перечитаню листа, що так і випав на землю. Я не була й не є зла, о, ні, але тоді була-б її здусила, замордувала, видрапала очи, вбила, втопила, повісила, застрілила. Була-б... але я вже не знаю, що була-б я дальше зробила, така мене лють увяла.

— І як вона відважила ся щось такого писати? Вона, вона, моя приятелька! Вона, що то одну спідницю два роки носить, а капелюх має як опудало на воробці. І мені сьміє авскультанта випоминати? Хиба-ж він мене вкусить, як я кілька слів з ним поговорю? Але то звідси така злість на мене, що авскультант мало її займає. Але мав би в кім задурювати ся, та в ній! О, погана, мерзена!

Така вона погана та мерзена, що я аж вазонку стовкла і всі Володкові книжки порозкидала, чого він очевидно дуже не любить.

Він на се як раз надійшов, а коли побачив такий нелад, тільки здвигнув плечима. Я зараз же й накинула ся на нього.

— На́, добрий чоловіче, читай сей лист! Ти всьому причина, що твою жінку зневажають! Ти не те, що иньші, щоб за жінку заступитись!

— Але що стало ся, бій ся Бога?

— Ніби то ти не знаєш! Читай, а довідаєш ся, бо я вже не маю сили говорити!

Володка взяв читати, а я пильно дивила ся на нього, яке то вражінє на нїм зробить.

— Що се має значити? — сказав він нервово. — Говори зараз!

Я йому розповіла все і думав би хто, що він станув в моїй обороні? О, ні, і я мала слухність говорити, що він для мене злий. Він при моїй бесїді то блїд, то червонїв, а далі як крикне:

— Ти сяка, ти така, я думав, що у тебе хоч трохи розуму, а ти зовсїм таки глупа! І шож ти наробила? Осьмішила мене і себе, що годі буде між людьми показати ся! Іди і погодись зараз з Крисею, бо тебе й знати не хочу!

Прошу! Я його осьмішила, я маю перепросити! А то вже а много! Ось яка вона йому мила! А коли так, то я не я буду, коли се подарую! І я затила зуби і нї слова до Володка, хоч він просив і грозив, а навіть і кляв. Вкінці бачучи, що я глуха на сї його персвазїї, винїс ся з хати.

— Певно побїг до неї, — думаю, — але пожди, і я маю плян! За годину всї будуть знати, що ти могого чоловіка кокетуєш!

Зїбрала ся на борзї і пішла, де було найблизше, до панї адникової. Там застала я і паню докторову, що менї було дуже а руку, бо панї докторова пристрасно любить слухати і розповідати всякі новинки. За кілька хвиль усе знали, та аж за голову апали ся, почувши моє оповіданє.

— Як то можна, як то можна! — повтаряла радникова.

— Що за сьвіт! І хто-б то подумав! — додавала докторова і шоб хто не убїг її в розповсюдненю сїї новинки, таки зараз розпрощалась із нами.

Тай я, шоб не тратити марне часу, пішла від панї радникової до панї мецenasової. Я в двері до неї, а з дверей від неї, у, хто?... та безстыдниця Крися. Щоби менї була миш по-призугу перебігла, не була-б я так відскочила, як від неї. А вона

нічого! Гордо підняла голову і коли вже була на сходах, кликнула за мною :

— Шукаєте, ласкава пані, чоловіка?

— Щоб ти пропала! — кликнула я їй у слід і влетіла до покою меценасової як бомба. Вона аж перелякалась.

— А, то ви? — сказала побачивши мене. — Ради Бога, скажіть, що стало ся? Що то Крися говорить, що ви з сим чорнявим авскультантом хочете втікати?

Я як стояла, так і присіла. Дух мені заперло і ось-ось млію, та меценасова догадала ся і подала води. Мені лекше стало і аж тоді я розповіла, як і що. Але чи увіриш, моя дорогенька, що дальше стало ся? Анї не вгадаєш, їй Богу!

Ще того самого вечера рухнуло по місті, що я втікла з авскультантом, а мій муж дігнав нас і поєдинкував ся з ним. Мав бути ранений, а що муж Крисії на щастє нічого не знав про цілу історію зі своєю жінкою, прийшов до Володка, щоб його раненого відвідати. Можеш собі уявити, що з Володком діяло ся, коли дізнав ся про сплетні. Положив ся зараз до ліжка з боєм голови і чотири дни не ходив до бюро.

Я бачучи, як він згрив ся, забула вже все, що мені злого зробив, і дуже мені жаль його стало. І що то не напрошу ся його, щоб чого напив ся, або покликав лікаря! Нічого не помагало. Мало що й обзивав ся. Бідний він, а все виною та Крися! На пятій день він поїхав до Львова, а дві неділі опісля переніс ся до другого міста. Дуже добре зробив, бо як же-б я могла здібати ся з нею?

Тепер Володко мій як не той. Жіночого товариства вправді не заложив, але сидить за те дома і ніде не ходить. Крисії однак видко не може забути, бо від часу до часу сварить ся за неї зі мною. А я бідна терплю, тай тільки! Ну, скажи, чи я не нещаслива?...

ВІЛІЯМ РАТКЛІФ.

ТРАГЕДІЯ В ЧОТИРЬОХ СЦЕНАХ — ГЕНРИХА ГАЙНЕ.

ПЕРЕКЛАД

Максима Славінського.

ДІЄВІ ОСОБИ:

Мак-Грегор, шотландський лорд.

Марія, його дочка.

Граф Дугляс, її молодий.

Віліям Раткліф.

Леслі, його друг.

Маргарета, мамка Марії.

Том, хозяїн злодійського заїзду.

Віллі, його синок.

Робін

Білл

Джон

Тодді

Дік

} розбійники та злодії.

Розбійники, слуги, весільні гості.

Дія ведеть ся в північній Шотландії.

СЦЕНА І.

ЯВА І.

Покій в замку Мак-Грегора. Маргарета сидить нерухомо в кутку, підгорнувши під себе ноги. Мак-Грегор, Марія, Дугляс.

Мак-Грегор (*клада руку Марії в руку Дугляса*).

От ви тепер вже чоловік та жінка.

Як ваші руки зв'язані на вік,

Хай будуть зв'язані у вас серця

На спільній і радощі і горе.

Хай вам щастить подвійна благодать!
 Два таїнства великі вас звязали, —
 Кохання й церква вас благословили,
 Крім того ще благословля вас батько.

(Благословляючи кладе свої руки на їх голови).

Дугляс. Я гордий тим, що батьком вас назву.

Мак-Грегор. Я більше гордий мати вас за сина. *(Обіймають ся).*

Маргарета *(співає розбитим голосом, наче божевільна).*

„Чого твій меч од крові став червоним,
 Едварде мій, Едварде?!“

Дугляс *(підходить наляканий і дивить ся на Маргарету).*

На Бога, мій мільорде, що за гуки?
 Невже-ж оце німа співати стала?

Мак-Грегор *(силкуючись усміхнутися).*

Не бійтесь ви її, це замкова,
 Це наша божевільна Маргарета;
 Вона давно вже на правець слабує
 І довго часом з пильними очима
 Сидить в кутку, страшна і нерухома;
 А часом пісню заведе колишню, —
 Й здасть ся, мов би камінь став балакати.

Дугляс. На що тримать при замку це страшило?

Мак-Грегор *(тихо до нього).*

Мовчить, мовчить! Вона все чисто чує;
 Її-б давно я вигнав, та не могу.

Марія. Покиньте ви ту бідну Маргарету.
 Скажіть мені щось нового. Дуглясе!
 Що в Лондоні? В Шотляндії нічого
 Не знаєм ми.

Дугляс. Все як було колись.

У Лондоні полюють, їздять, скачуть;
 В день сплять, а в ночі роблять день;
 Скрізь раути, балї та пікніки;
 Театри різні ваблять люд до себе;
 Там опера гуде, — слухач міняє
 В ній золото на золоті співи;
 До того ще: „God save the king“ ревуть;
 Там по шинках непевних патріоти
 Балакають про справи політичні,
 Петиції складають, повіхають,
 І лають ся і бють ся об заклад,
 І напивають ся за рідний край;
 Парують скрізь і ростбіфи і цуддінг,
 Шумує портер, і свого рецепта
 Вам сьміючись напише шарлятан;
 На злодіях там злодії, — вони
 Ввічливістю вас мучать, а старці

Плачем та вбожеством замучить можуть;
 Та більш всього намучить вас одежа;
 Узенький фрак, дебелий, твердий галстух,
 І капелюх мов вежа вавилонська.

Мак-Грегор. Я гордий тим, що плед ношу та шапку;
 Гаразд зробили ви, що з себе геть
 Ви скинули оту одежу дурнів:
 Дуглясів син і по одежі мусить
 Шотландцем справжнім быть, — радію духом,
 Що бачу вас в одежі любій, рідній.

Марія. Про подорож що-небудь розкажіть.

Дугляс. Я їхав до Шотландії в повозі,
 Та довгою здалась ота їзда,
 І в Ольд-Едбург я взяв собі коня,
 Стиснув остроги я, мене-ж самого
 Остроги стиснули мого кохання.
 Я все гадав про вас, моя Маріє,
 І як стріла поніс мене мій кінь
 Через потоки, гори та долини.
 Я їхав так задуманий — і кепська
 Пригода стала ся мені у лісі,
 Що там росте край міста Івернесса.
 Бах-бах! Мене од мрій збудили в мить
 Ті кулі, що край вуха засвистали, —
 Аж три розбійники мене зустріли,
 І бій почавсь, посипались удари;
 Я боронивсь, та мусів би пропасти,
 Коли-б...

О, горенько, Марія зблідла,
 Схилилась, заточилась...

Маргарета (*притьмом скочила з місця і затримала в руках
 Марію, що падала у млости*).

Горе, горе!

Моя рожева лялечка як крейда
 Поблідла вся, холодна, наче камінь!

(*На-нів співаючи, на-нів мовлячи гладить Марію по голові*).

Чого моя лялька,
 Чого моя мила,
 Як мармур поблідла
 І очи закрила?
 Рожевеє сяйво
 На личко кохане
 Розсиплю я ляльці,
 Як лялечка встане!...

Мак-Грегор. Мовчи, шалена! Божевільним співом
 Задурини більше ти слабу головку.

Маргарета (*грізно киваючи до нього пальцем*).
 Ти? Лаятись? З початку вимий руки,
 Червоні руки, бо заплямиш кровю
 Мої ляльки біле шлюбне вбрання.
 Іди-ж бо геть, — тобі я добре раджу!
 Мак-Грегор. Дурниці меле божевільна жінка!...
 Маргарета (*співаючи* :)

Чого моя лялька,
 Чого моя мила,
 Як мармур поблідла
 І очі закрила?...

Марія (*прокинула ся з млости і горнить ся до Маргарети*).

Що сталося даліше? Розкажіть мені!
 Дугляс. Жалкую я, що став вам говорить,
 Та слухайте: якийсь-то вершник їхав
 І враз напав розбійників із заду;
 Я сам з новими силами зібрав ся,
 І в нас тоді нова настала гра, —
 Ми в-двох із ним прогнали тих собак.
 Я лицарю подякувати хтів:
 „Не має часу!“ — крикнув він на тее
 І далі поскакав.

Марія (*усміхаючись*). Хвалити Бога!
 А то мені зробило ся так страшно!
 Тепер пройшло... (*Маргареті*). Ти проведи мене,
 Бо там давно в сальоні ждуть дружки.

Маргарета (*полохливо до Мак-Грегора*).

А ти не гнівай ся на Маргарету,
 Вона-ж таки не завше божевільна.

Мак-Грегор. Ідїть, ідїть; ми зараз теж за вами.
 (*Марія і Маргарета виходять*).

ЯВА II.

Мак-Грегор і Дугляс.

Дугляс. Признаюсь вам, не ждав я, щоб Марія
 Була така вразлива, наче хвора,
 Та полохлива, — блідне і тремтить,
 Як тільки вчує гомін хоч найтихший.

Мак-Грегор. Не хочу я од вас таїти далі,
 Чим налякалось серденько Марії, —
 Простїть мені, що не сказав ранїйш!
 Ви сьміливі, одважні і для пімети
 Пригоді всякій стали-б ви на зустріч.
 Я тее одхилив од вас розумно,
 Бо ви-б самі захтіли покарати

Того злочинця тяжкого, що сьміє
Марії не давать спокійно жити.

Дугляс. Скажіть, хто сьміє турбувать Марію?

Мак-Грегор. Прослушайте спокійно смутну річ:
Шість год тому до нас прийшов у замок
Вільям Раткліф, студент із Единбурга.
Я пан-отця його колись то знав,
І добре знав, — він звався Едвард Раткліф;
Як гостя, радо я прийняв і сина.
Два тижні він у замку пробував;
Побачив він Марію, та занадто
Глибоко він дивився їй у очи, —
Він став зітхать, журить ся, сумувати,
Аж поки раз Марія не сказала
Без зайвих слів, що він докучив їй.
Тоді він враз зібрався і поїхав.
Проїшло два роки, — Макдональд Филип
Присватав ся до нашої Марії
І заручивсь, а місяців за шість
У олтаря стояла молода,
Та молодого надаремно ждали.
Ми скрізь шукали: по покоях всіх,
В дворі, в саду, у стайні, — і знайшли
Там, де стоїть велика чорна скеля,
Знайшли його, — та не живим, а мертвим.

Дугляс. Та хто ж забив його?

Мак-Грегор. Даремне довго
Шукали ми, — коли прийшла Марія,
Сказала нам, що знає, хто забив:
В ту саму ніч Вільям Раткліф зненацька
Ввійшов до неї у спальну кімнату
І сьміючись він показав їй руку,
Червону од крові Макдональда,
І шлюбний перстень молодого він
Глузуючи оддав з поклоном гречним.

Дугляс. Прокляття! Сором! Що зробили ви?

Мак-Грегор. Я молодого тіло поховав
У нього в замку, в фамілійнім склепі;
На місці-ж тім, де Макдональда вбито,
На вічну пам'ять я хреста поставив.
Раткліфа я розшукував даремне;
У Лондоні його стрівали потім;
Він там, по смерті матері своїй,
Свій спадок весь провів в бучнім житті,
А потім жив то картами, то в набір,
А потім став, як дехто говорив,
Він лицарем з великої дороги.

Минуло з того часу знов два роки
 І стали вже злочинство забувати,
 Коли прибув в наш замок лорд Дункан
 І попросив дочки моєї руку.
 Я радий був і ублагав Марію,
 Щоб згодилась йому жоною стати,
 Нащадкови шотлядських королів, —
 Та горе! Знов у церкві молода
 В убранні пишнім, з жахом затайним
 Сама стояла, — лорд Дункан лежав
 Край скелі чорної, забитий, мертвий.

Дугляс. Яке страхіття!

Мак-Ґреґор. „Гей! На коні всі!
 На коні всі!“ — кричав на слуги я.
 Ми гнали ся, шукали скрізь. — в кущах,
 У полі, в лісі, серед диких скель;
 Три довгі дні шукали ми даремне
 І не знайшли й сліда того злочинця...
 І знов в ночі того-ж страшного дня
 Вільям Раткліф пробрав ся до Марії
 В спальну кімнату; знову сьміючись,
 Глузуючи, з поклоном гречним він
 Оддав їй шлюбний перстєнь молодого.

Дугляс. Одважний, далєбі! Я-б хтів його побачить.

Мак-Ґреґор. Я певний в тім, це ви його зустріли
 Край Інвернеса в лісі, та дивуюсь,
 Чому його не бачила ніде
 Моя сторожа? Я боявсь за вас,
 Щоб знов мені не вийшло на хресті
 Край скелі чорної імя писати. (*Іде*).

ЯВА ІІІ.

Дугляс сам.

Розважив він, що краще помовчати
 Про все до шлюбу. Хитрий лис, нівроку!
 Та хтів би я зустрітись з тим упертим,
 Що тяжко так ляка мою Марію.
 Він перстєня не стягне в мене з пальця:
 Де перстєнь мій, там і рука моя!
 Я не люблю Марії, тай вона
 Мене не любить; розум та рахунки
 Сььогодні нам у церкві руки звяжуть;
 Але мені отся дівчина тиха
 Сподобалась — і я змету охоче
 Усякі будяки з її дороги.

ЯВА ІV.

Дугляс і Леслі.

Леслі (*закутанай у плащі підходить сторожко оглядаючись*).

Чи ви це граф Дугляс?

Дугляс. Я, що вам треба?

Леслі (*подає йому листа*).

Листочок єсть гарнесенький до графа.

Дугляс (*перечитує листа*).Край скелі чорної... скажіть, що буду. (*Ідуть обидва*).

СЦЕНА ІІ.

ЯВА V.

Злодійський заїзд. В глибині сплять люди. На стіні образ. Годинник стукає. Смеркає. Вілліям Раткліф сидить задуманий в кутку хати. В другому кутку сидить хазяїн Том і тримає у себе між колінами свого сінка Віллі.

Том (*тихо*). Що-ж, Віллі, вмієш „Отченаш“ читати?Віллі (*голосно сьміючись*). Як лаяти ся!

Том. Тихше говори, —

Розбудиш ти потомлених людей.

Віллі. Так що-ж, — всмалить?

Том. Та тільки-но не швидко.

Віллі (*швидко читає „Отченаш“ і на словах „І не введи нас“ запинаєть ся*).

І не введи нас... і... не введи нас...

Том. Ну, що-ж? Запнувсь! І не введи нас во іскушеніє... Почни з початку!

Віллі (*все дивить ся на Вілліяма Раткліфа, говорить боляко і нетвердо*).Отче наш... (*до кінця*)... і не введи нас... не введи нас...Том (*сердито*). Во іскушеніє!Віллі (*з плачем*). Коханий татку!Я знав його як слід, та той сидить — (*Показує на Раткліфа*).

Він дивить ся таким поганим оком.

Том. Не мати-меш ти риби на веречю! (*Сварить ся*).

Та тільки-ж ти вкрадеш її зо скрині...

Віллі (*з плачем на тон „Отченаша“*).

„І не введи нас во іскушеніє!“

Раткліф. Лиши хлопя! Я сам не міг ніколи

Оті слова удержать в голові.

(*З серцем*;) „І не введи нас во іскушеніє!“

Том. Ото-ж мені і гірко, що дитина

Та може стать таким, як ви, і ті,
 Що там лежать. (*Показує на сонних*). Іди вже, Віллі!
 Віллі (з *плачем шепочучи про себе*).
 „І не введи нас во іскушеніє...“

ЯВА VI.

Всі без Віллі.

Раткліф (*усміхаючись*). Як розуміти вас?

Том. Він мусить бути

Побожним християнином, — не так,
 Як шибеник, його татусь коханий.

Раткліф (*насміхаючись*). Ви-ж, поки-що, до того не дійшли?

Том. О, я тепер приручене звірятко!

Хазяїн я, націджую вам пива,
 І тільки через те, що ця халупа
 Стоїть захована так добре в лісі,
 Приймаю я таких панів великих,
 Як ви і всі оті, що так охоче
 Інкогніто дотримують свого,
 В день сплять, а в вечері виходять звідси, —
 В день, не в ночі вони живуть у мене...
 І я колись-то мандрував по ночах; (*робить рухи паль-*
Гуляв в чужих хатах, чужих кишенях, — [цями].)
 Та я не був таким дурним, як ці. (*Показує на сонних*).
 Ось голова, неначе в лиса. Гейй!

Вродив ся він з бажанням хустки красти

З чужих кишень, — краде немов сорока.

Як швидко пальцями ворухить він!

Краде мабуть у сні... бач, усміхнув ся!

А он той довгий, мов цв'іркун цибатий, —

Він був кравцем і крав шматочки перше,

По них шматки, а далі все сукно;

Він якось раз од шибениці втік;

З того часу все дригає ногами...

Бач, як тріпнувся! Я бю ся об заклад,

Що це йому приснилася драбина,

Як праотцю Іякову колись.

Погляньте он на Робіна гладкого:

Спокійно спить, хропе, а на душі

Він десять чоловік забитих має.

Як би ще він католик був, як ми,

Покуту-б витримав, йому-б простили;

Та єретик він, — мусить через те

По шибениці в пеклі ще смалитись.

Раткліф (*увесь час неспокійно ходить по кімнаті, все поглядає на*Ні, Робін наш старий горіть не буде! [*годинник*].

Там у горі суд не такий, як тут
 У нас британський. Робін — чоловік,
 А чоловіка злість бере, коли
 Він бачить скрізь отих людей нікчемних,
 Що в роскошах та пестощах живуть,
 В єдвабах сяють, устриці сьорбають,
 Купають ся в шампанському вині,
 Та в лікарів курацій заживають,
 В повозах золотих по місту їздять
 І гордо дивлять ся на сіромаху,
 Як з голоду останню сорочку
 Зітхаючи несе він у заставу. (*Гірко сьміючись*).
 Ви ситіі! розумні ви, — законом
 Неначе муром ви обмурувались
 Од нападу голодної голоти,
 І горе тим, що проламають мур, —
 Готове все дня них: суддя і кат,
 І мотузки і шибениці єсть. —
 Та ще не всі перелякались вас!
 Том. І я так думав; поділяв людей
 На дві я нації — голодну й ситу, —
 Що дико борють ся проміж собою;
 До першої належав сам я й мусів
 Доволі часто з ситими я битись;
 Але побачив я, що бій нерівний,
 І став тягти по трошечки назад;
 Втопив ся я сьвіт-за-очи блукати,
 Людий лякатись, утікати од сьвітла;
 При погляді на шибеницю кожну
 Гадати, що вона стоїть для мене,
 І мріяти про каторжну роботу,
 Або про дім робочий, про заслання.
 Собачеє життя, сказати по правді!
 В полях, в лісах тебе цькують як звіря,
 У кожному дереві, здаєть ся, шпиг,
 І сидючи у тихій хаті, часто
 Лякаєш ся, як хто одчинить двері.

ЯВА VII.

Леслі швидко входить. Раткліф кидаєть ся йому назустріч. Том наляканий
 одступає назад із криком: »Ісусе!«

Леслі. Прийде, прийде!

Раткліф. Прийде? Отсе гаразд!

Том (*полохливо*). Хто там? Я став чогось то полохливий.

Леслі (*до Тома*). Не бій ся ти — і нас покинь самих!

Том (*з лукавою міною*). Ага! Так, так! Вам є про що балакати! (*Іде*).

ЯВА VIII.

Всі без Тома.

Раткліф. Так він прийде? Іду назустріч я! (*Хоче взяти шапку і меча*).

Лєслі (*затримує його*). Не йди, не йди! Нехай стемніє перше,
А то зустрінеш варту Мак-Грегора.
Про тебе певне добре розказали,
Тебе мала дитиночка пізнає.
Скажи, на що здались тобі ці жарти?
Шукаєш ти пригоди без користі.
Вертайсь до Лондона, там безпечнійше;
Тікать ти-б мусів од країн проклятих,
Де звісно всім, що Макдональд з Дунканом
Приборкані тобою.

Раткліф (*з суворою повагою*).

Ні, не так!

Дункан і Макдональд у герці вбиті
І чесно я з Дугласом стану битись.

Лєслі. Не лекше-б так? — по таліянськи, тямш? (*Робить бандитський рух*).

Ти на якій з Дугласом стрівсь дорозі?
Що він зробив, за що твій гнів на нього?

Раткліф. Я не стрівав ся з ним, не бачив навіть,
Нічого він не вдіяв і до нього
Ненависти ціякої не маю.

Лєслі. А одібрати життя у нього хочеш?
Ти не здурів? А може я здурів,
Допомагаючи скаженим вчинкам!

Раткліф. Не можеш ти ці речі розуміти!
Не витримав би череп твій і тріснув
І звідти-б божевілля подивилось.
Немов з яйця шкарлупа розлетить ся
Нещасна голова, хоч би вона
Була така велика і простора,
Як купол церкви Павла пресьвятого.

Лєслі (*іронічно хапаєть ся за голову*).

Лякаєш ти мене, мовчи вже краще!

Раткліф. О, вірь мені, я не з героїв чулих
До сяйва місяця, я не мисливець,
І не хорти фантазії моєї
Женуть мене усюди, в ніч і в пекло;
Не кволий я поета, що веде
Розмову з зорями, і од захвату
Учувши пісню соловейка мліє,
З вітхань своїх собі драбину строїть,

З поганих рифм собі мотузя в'є
 І на стовпі своєї слави висне.
 Деслі. У цьому я охоче поклянусь.
 Раткліф. Та мушу я (тобі сьмішним це здасть ся)
 Признати ся, що дивні, темні сили
 Уже давно панують наді мною;
 Вони мої бажання всі схляють,
 Ведуть мене, руками володіють...
 Я знав про них іще з дитячих літ;
 Хлопцятком ще, коли я грав ся сам,
 Я помічав дві постаті туманні
 Одна од одної далеко, й дармо
 Вони в жагою руки простягали, —
 Ні, не могли обняти ся, і гірко,
 Журливо так і жалібно дивились.
 Хоч і були вони немов туман,
 Та горді риси чоловіка я
 Помітив в одному обличі, в другім
 Жіночу ніжню красу я бачив.
 У сні вони мені обоє снились,
 І додививсь до них я добре згодом:
 З жалем дививсь туманний чоловік
 На мене, любо споглядала жінка.
 Коли я був у школі в Едінбурзі,
 Ті постаті мені в'являлись рідко, —
 Серед життя студентського бучного
 Ті постаті мої блідії зникли;
 Але в канікули я випадково
 Заїхав в замок цей до Мак-Грегора,
 Побачив там Марію. Перший погляд
 Як блискавка мені на серце впав:
 Було це постаті тієї личко,
 Хороше, тихе, любе, лагідне,
 Що часто так мені у сні вьсміхалось;
 Та тільки не бліда була Марія
 І погляд не такий був нерухомий, —
 Цьвіло лице і оченьки блищали.
 Здавало ся, кохання любі чари
 Всі наддані од неба цій дівчині!
 І пресьвята Марія навіть краще
 Сестри по йменню не була своєї.
 І в почуттях кохання і жаги
 Простяг я руки обійнять Марію. *(Пауза)*.
 Не знаю як, до зеркала прийшов я
 І вгледів у собі другу постать,
 Що першій любо руки простягала...
 Чи сон то був, фантазії мана?

Дивила ся вона так любо, мило,
 Так радісно, кохано, очи в очи,
 Душею в душу поринала, — Боже!
 Це темная межа мого життя
 Зненацька тут мені відкрилась, став
 Я розуміть пісні пташок і мову
 Квіток і зір вітання любе,
 І подув вітру і струмочка гомін,
 І затайний мого серденька жаль.
 Як діти, ми і жартували й грались,
 Ховали ся як діти у садочку,
 Вона давала кучері свої,
 І квітоньки і мірти й поцілунки;
 Я оддавав їй в-двоє поцілунків,
 І якось раз упав до ніг її
 І запитав: „Чи любиш ти, Маріє?...“ (*Задуманий*).

Леслі. Хотів би бачить я, як свої дужі
 Ти складував з проханням кулаки,
 Як дикий погляд твій робивсь коханим,
 Як голос твій, що по шляхах на льордів
 Наводить жах, ставав привітним, любим.

Раткліф. Проклятая змія! Вона до мене
 Звернула ся і погляд полохливий
 З відразою на мене обернула,
 І з кніксеном кепкуючи так зимно
 Сказала: „Ні!“ Це „ні“ я чую досі,
 Воно зітха, сьмієть ся наді мною
 І замика мені небесні двері.

Леслі. Це подло вже зовсім і зневажливо!

Раткліф. Покинув я той замок Мак-Грегора,
 Поїхав я у Лондон і хотів
 В бучнім житті забути серця муки, —
 Я сам собі був пан, мої батьки
 Давно померли, я їх ледви знав.
 Та не вдали ся заміри мої!
 Я не залив вином нудьги своєї,
 За чаркою вона ще більш росла;
 Я не забув свого жалю за сьміхом
 Усіх дівчат, білявих і чорнявих;
 І карти теж спокою не дали:
 Маріїн погляд по столу блукав,
 В червовій дамі бачив я Марії
 Чудовії, небесні, гарні риси...
 Марія то, не папірова карта,
 Марія то, — я чув її дихання,
 Вона киває, — так, вона! — „Va banque“!
 І гроші чорт забрав, — любов зосталась!

Лєслї (*сьміючись*). Тоді коня свого ти вивів з стайні

І скочивши по лицарськи на нього,
 Так як батьки вести життя почав,
 Кохання-ж ти своє забув непевне;
 Тверезим тут не трудно быть, коли
 В ночі, в негоду, в вітер часто скачеш,
 А иноді на шибениці бачиш,
 Як добрії товариші твої
 Тобі вклоняють ся гойдаючись на ній.

Ратклїф. Я лив в огонь оливу: загорілась
 Жага шалена до Марії більше,
 І в Англії мені здало ся тісно;
 Тягло мене в Шотляндію невпинно,
 Мов невидимими залізними руками,
 Бо тільки тут, поблизу Марії я
 Спокійно можу жити, спокійно спати,
 Тут лекше дихать, не боюсь нічого.
 Послухай, — таїну тобі одкрию:
 Покляв ся я великим словом Бога
 І силою пекельною і небом,
 І тяжкеє закляття дав на те:
 Оця рука усякого уба,
 Хто схоче бути їй за чоловіка.
 Той голос, що живе у мене в грудях,
 Закляття дав таке, і я сліпий
 Служу отій великій, темній силі.
 Вона мені допомогла тоді,
 Як молодим Маріїним послав я
 Край скелі чорної рожеву постіль.

Лєслї. Я зрозумів тебе, але я мушу
 Сказати тобі, що ка-зна-що ти робиш!

Ратклїф. Я сам так думаю, та голос той,
 Чужий той голос, що отут у грудях,
 Говорить: „Добре!“ Слухаю ся я
 Приказу двох тих постатей туманних,
 Що бачу їх у сві. (*З криком:*) О Боже, Боже!
 Там! Бачиш ти! Там постаті туманні!

*(Темніє. Дві туманні постаті хвилюють через сцену і зникають.
 Розбійники й злодії, що спали в глибині, здуржені покриком
 Ратклїфа, скочили з питанням: „Що стало ся, що стало ся?“).*

Лєслї. Здурів, чи що, Ратклїфе, ти? Нічого
 Не бачу я!

Дехто. Поліцію він бачить?

Лєслї. Та ні-ж бо, ні; зовсім щось иньше: духів! (*Всі сьміють ся*).

Робін (*з досадою*). О Боже мій! І в день нема спокою!

Ратклїф. Темніє, я піду.

Лєслї. І я з тобою.

Раткліф. Ні, не турбуйсь!
 Леслі. Край скелі чорної, боюсь,
 Зустрінеш ся ти з вартою.
 Раткліф. Не бій ся,
 Страх розжене їх звідти всіх.
 Леслі. Панове, прощавайте!
 Раткліф. На добра-ніч!
 Всі. Нехай Господь благословить і вас! (*Рат. і Леслі йдуть*).

ЯВА ІХ.

Робін. Що з ним? Чи він здурів, чи збожеволів?
 Дік. Він завше був такий, його я знав
 Ще в Лондоні, — в тавернах часто бачив:
 Він часто там сидів, поникне тихо
 Тим кучерявим чубом у задумі
 І цілі години мовчки так
 Сидить в кутку, та пильно, нерухомо
 Все дивить ся та дивить ся на сьвітло;
 А часом він між нас веселий, втішний
 Сидів, сьміявсь, розказував жартливо,
 Та дикий був той сьміх і тії жарти;
 І серед сьміхів тих та жартів враз
 Кривили ся його уста, і стогін
 З грудий його зненацька виривав ся,
 І він кричав: „Коня мені, коня!“
 І їхав к бісу десь; вертавсь назад
 За кілька місяців. Казали люди,
 Що він в Шотляндію тоді невпинно
 І день і ніч чогось то поспішав.
 Робін. Слабий він.
 Дік. Та про мене! Прощавайте! (*Іде*).
 Білль. Тепер вже час і на роботу йти! (*Молить ся перед
 Розп'ятєм*).
 Благослови, в пригоді заховай! (*Він і ще дехто йдуть*).
 Робін (*тримає кулак перед своїм обличчям*).
 Ось мій патрон, мене він оборонить! (*Іде*).

ЯВА Х.

Два злодії ще сплять. Том, господарь, обходить їх і краде у них з кишень гроші.
 Том (*з лукавою міною*). Вони мене до суду не позвуть! (*Іде*).
 Джон і Тедді (*прокидають ся*).
 Джон (*позіхаючи*). Сон — видумка, сказати правду, гарна!
 Тедді (*позіхаючи*). Йди, Джоне, їсти!
 Джон. Добре! Що нового?
 Тедді. Сьогодні певне Ріфель наш коханий
 Повішений!
 Джон. Так! Шибениця тая,
 Сказати правду, видумка найгірша! (*Виходять*).

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

СЦЕНА ІІІ.

ЯВА ХІ.

Дике місце край чорної скелі. Ніч. В ліво — чудної форми кручі та пні.
В право — нагробок в формі хреста. Гуде вітер. Видно дві білі туманні постаті:
вони з жагою простягають одна до одної руки, зближають ся, оддаляють ся,
врешті зникають. Входить Раткліф.

Раткліф. Гу! Як гуде! Сюди послало пекло
Свої всі флейти гучно вигравати!
Закутавсь місяць у широкий плед
І скупю сьвітло кидає на землю.
Гей, гей! Нехай сховасть ся зовсім,
Хай буде тьма, — для снігової глиби
Не тра ліхтарні, щоб сьвітить, куди
Вона котитись мусить; до магніту
Знайде само залізо певну стежку;
Знайде мій меч без жадної показки
Дорогу певну до грудий Дугляса.
Чи прийде тільки графчик? Може буря
Та жах схопити кашлю, застудитись —
Його й зупинять? Може він гадає:
„Чи не покинути усе на завтра?“
Гей, гей! Це станеть ся сієї ночі!
Не прийде він, я сам прийду до нього
У замок. *(Бе по мечу).*

Ключ отсей одчинить двері.

А ці товариші *(кладає руку на пістолі за поясом)*
за варту будуть.

(Виймає пістоля, дивить ся до нього).

Почесно дивить ся на мене! Радо
До уст своїх отсі уста сталеві
Я-б притулив, — вогневий поцілунок
Загоїв би од разу дикий жаль! *(Задуманий).*
В ту-ж самую хвилину пан Дугляс
Уста Марії буде цілувать —
О-ох!... Як так, — не час мені вмирать,
Бо мусів би що ночі я вставати
З могили, та скрегочучи зубами,
Знесиленим мерцем на те дивитись,
Як буде дурень той з обличчям пса
Обнюхувать Маріїні роскоші.
Не час мені вмирать! Коли-б із неба
Через діру в блакиті я поглянув
І несподівано побачив би Дугляса
У його в спальні, — я-б таке закляття
До нього кинув, що у янголят

Поблідли-б тяжко личенька рожеві
 І в небі всі-б од жаху захлипнулись
 Тим водяним, тягучим „алилуйя“.
 Коли мені вже йти на вічні муки,
 То я піду, але піду не скорбним,
 Не бідним грішником, а справжнім чортом!

ЯВА XII.

Раткліф і Дугляс.

- Раткліф. Неначе хтось іде! Гей, гей! Хто там?
 Хто йде сюди, до мене? Говори!
- Дугляс. Я пізнаю сей голос. Се говорить
 Той благородний лицарь, що мене
 Край ліса Івернесса спас і вирвав
 Із пазурів розбійницьких. *(Наближаєть ся).*
 Так, так!
 Вам не втікти вже, лицарю, од мене,
 Ви мусите почути мою подяку
 За ваш велебний вчинок.
- Раткліф. Не турбуйтеся!
 Пуста це річ, що я вам допоміг;
 На вас напало троє, — це занадто;
 Коли-б з одним ви били ся, — їй-Богу,
 Проїхав би край вас я без уваги.
- Дугляс. Не будьте так суворі, будьмо друзі.
- Раткліф. Хай так! Гарзд! І для доказу дружби
 Мое бажання виконать прошу вас.
- Дугляс. Кажіть! Я ваш і тілом і душею.
- Раткліф. Новий мій друже! Гетьте з сього місця! *(Усміхаючись).*
 Коли-б були ви граф Дугляс, тоді...
- Дугляс. На Бога! Я Дугляс.
- Раткліф. Як? Ви — Дугляс? *(Усміхаючись).*
 Погана річ! Чудова наша дружба
 Вродила ся і зараз вмерти мусить,
 Бо зву ся Віліям Раткліф, мій графе!
- Дугляс *(дикує, виймаючи меч).*
 Той, що забив Дункана й Макдональда?
- Раткліф *(виймає меч).* Це — я; і щоб було трійзілля повне,
 Я попрохав сюди вас, пане графе.
- Дугляс *(нападає на нього).*
 Проклятий ти, здеру з тебе я шкуру! *(Бють ся).*
- Раткліф. Ха, ха, ха! Я бю ся, як умію.
- Дугляс *(зупинив ся).* Не сьмій ся так мерзено!
- Раткліф *(сьміючись).* Не сьміюсь я, —
 Сьміють ся то туманії привиддя.

Дугляс. А, сьмійсь! Ви-ж, тїни, Макдональд з Дунканом,
На поміч станьте! (*Бють ся*).

Раткліф. Сто чортів на тебе!
Он мрець Дункан всі кварта одбиває.
Не лїзь, проклятий лицарю померлий!

Дугляс. А що? не влучив?

Раткліф. Зрада і прокляття!
І Макдональд стоїть напротив мене,
Всі троє на одного, — це западто! (*Одступає назад
і падає край помника*).

Прокляття! На землі лежить Раткліф, —
Ну, бийте ж! Я найбільший ворог ваш.

Дугляс (*холодно*). Раткліф тепер пізнав меча Дугляса.
Він спас мені либонь моє життя
І я йому тепер життям оддячив,
І квіта ми. Раткліф Дугляса знає.
Хвилина ся хай за науку буде, —
Лихеє серце на добро наставить. (*Гордо йде*).

ЯВА XIII.

Раткліф лежить нерухомий край помника. Вітер дужче завиває. Дві туманні
постагі з'являють ся, наближають ся одна до одної простягаючи руки і зникають.

Раткліф (*помалу встає і дивить ся навкруги*).

То вітер був, чи голос чоловічий?
Я чую ще слова ті божевільні!
То сон був нависний? Де опинивсь я?
Якийсь то хрест!... Написано там щось то...
(*Читає напис на помнику*).

„Льорд Макдональд і граф Дункан забиті
На місці цім проклятою рукою“. (*Одходить*).

Ні, то не сон. Отут він наді мною
Край скелі чорної взяв перемогу,
Покепкував і насьміяв ся з мене!
І вітер злий мені сьмієть ся в вухо:
Ось він, той муж, той велитєвь душею,
Що кепкував з людей і всіх законів
Великої Британії, що з небом
Ворогував і сперечав ся тяжко,
Він перешкодити тому не може,
Що граф Дугляс таки-ж сієї ночі
Пригорнєть ся до любої своєї
І усьміхаючись розказувать почне,
Як той червяк, Вільям Раткліф на ймення.
Край скелі чорної у корчах мліє
У поросі, як граф Дугляс його

Геть розтоптать не хтїв лише через тебе,
Щоб не паскудитись —

(З запалом) О, ви, прокляті!

Не сьмійте ся так тяжко, злії відьми!

Кепкуючи не вказуйте ви пальцем!

Геть ви од мене всі! Не то я вам

На голови бридкії скину скелі,

Шотландські я вирву сосни з ґрунту,

Щоб ними бити ваші жовті спини!

Я чорную отруту з вас ногами

З богопротивного сухого тіла

Геть видавлю!... Північний вітре!

Розбий, зруйнуй усе, що єсть на сьвітї!

Розбийсь, блакить небесна, і мене

Ти роздави собою! Земле-мати,

Ти розступись і проглини мене!

(На-нів дико, на-нів положливо, таємничим голосом)

А ти чого, подвійнику проклятий,

Людино з туману, чого на мене

Так витріщив ті нерухомі очі?

Твій погляд ссе у мене з серця кров,

Я камянний стаю, вода холодна

Замість крові горячої у жилах;

І сам я став нічним привиддям мертвим.

Ти вказуєш? Ти вказуєш туди

Туманною та довгою рукою?

Іти?... Марію?... Білую голубку?...

І кров? Я мушу? Гей! Хто тут мовляв?

Нї, то не вітер був! Марію взяти?

З собою взять? Киваєш ти? Так, так!

Залізною у мене воля стала,

Я дужчий став од Бога і од чорта... *(Вибігає.)*

С Ц Е Н А І V.

Я В А І V.

Замок Мак-Ґрегора. Осьвічений покій з закритим альковом по середині. Чути, як лунає музика і дівочий гомін. Марія по шлюбному вбрана і Марґарета входять разом.

Марія. О Боже мій! Чогось мені так страшно!

Марґарета. Зашнурувалась дуже. Йди сюди,

Я роздягну свою кохану ляльку.

(Допомагає Марії розбиратись.)

Марія. Чогось на серці важко так!

Марґарета. Пусте!

Твій граф Дуґлас — вродливий чоловік.

Марія (*весело сьміючись*).

Веселим він, статочним буде мужем.

Маргарета. І лялечка закохана в нього?

Марія. Закохана? О, ні! То все дурниці!

А тільки треба якось погодитись.

Маргарета. Колись то ми инакше говорили,

Коли Вільям Раткліф...

Марія (*положливо закриває їй рота*). Цить, цить! Не згадуй

Ти проти ночі того злого ймення!

Маргарета. А лялечка закохана була!

Марія. О, ні! З початку він тихенький був,

Покірливий, неначе те ягнятко;

Здавало ся, його я завше знала;

І любо так його лагідний голос

Лунав мені, і од його дихання

Моїм щокам було так таємниче,

Було так добре; погляди його

Сьвітили ся ласкаво і побожно... (*Тремтить*).

Але потім дивив ся він на мене

Блідий, німий, немов привиддя, дикий,

І грізний, лютий, кровожадний погляд

Немов хотів мене замордувати;

Він став тоді подібним до того

Туманного привиддя, що у сні

До мене часто руки простягає

І доти дивить ся з страшним коханням,

Поки сама стаю привиддям хмарним,

Сама до нього руки простягаю.

Маргарета. До матері покійної своєї

Подібна ти, і та зробила зле,

Але сама була, мов тая кицька,

Закохана в Раткліфа.

Марія. Як, в Раткліфа?

Маргарета. Едвард Раткліф, твого Вільяма батько.

Гей, матінка твоя була хороша!

Її всі звали: краля Бетті; в неї

Як щире золото було волосся,

Ручки були неначе мармур білий,

А оченьки — їх знав Едвард Раткліф!

По цілих днях в ті оченьки дивив ся,

Дивив ся він, не міг він надивитись.

Як соловей вона співати вміла;

Край коминка як сяде, заспіває! (*Співає* :)

„Чого твій меч од крові став червоним,

Едварде мій, Едварде?!“

Як заспіва, то й куховарка в кухні

Забуде все, і кожний раз було

Перегорить печеня. Боже ж мій,
На що-ж її я вчила тої пісні? (*Плаче*).

Марія. Ах, докажи-ж, кохана Маргарето!

Маргарета. Тож краля Бетті, матінка твоя,

Сама сиділа якось і співала:

„Чого твій меч од крові став червоним,
Едварде мій, Едварде?!“

Аж тут в покій ускочив сам Раткліф

І заспівав тим самим тоном далі:

„Дівчину я забив, свою кохану, милу,
Була вона така хороша, — о!...“

Тут краля Бетті тяжко налякалась,

Та з того часу бідного Едварда

І бачити не захотіла більше;

А щоб його розгнівати ще тяжче,

За твого батька вийшла. І від того

Збожеволів зовсім Едвард Раткліф.

Щоб доказать, що може легко він

Забути кралю Бетті, то на злість

За жінку взяв дочку він Кембля — Дженні;

Вільям Раткліф — син шлюбу навісного.

Марія. Нещасна мати!

Маргарета. Краля Бетті теж

Була упертая, і цілий рік

Раткліфа ймення навіть не згадала.

Коли-ж настав у-друге місяць жовтень,

Либонь як раз в день янгола Раткліфа,

Вона спитала наче ненароком:

„Що про Едварда чути, Маргарето?“

„Едвард узяв за жінку Дженні Кембль“, —

Сказала я. „Узяв він Дженні Кембль?“

Спитала ся у мене краля Бетті,

І счервоніла вся і зблідла і гіркими

Заплакала, а на колінах в мене

Лежала ти, Маріє, — і собі

Заплакала за матірю своєю, —

Три місяці тоді було тобі. —

А я, щоб тільки втішити кралю Бетті,

Сказала їй, що пан Едвард Раткліф

Забуть ніяк не може кралю Бетті, —

В ночі і в день блука він коло замку,

І я сама те бачила, як він

З жагою руки простягав до вікон,

До кралі Бетті. „Знала я про те!“

Тут сьміючись сказала краля Бетті

І до вікна підбігла хутко й руки

Едвардові з віконця простягла...

І лихо сталось. Мак-Ґреґор те бачив,
Ревнивий батько твій... (*Дякаючись спинила ся*).
Марія. Ну, далі що?
Марґарета. Ну, от і все!
Марія. Доказуй, — далі що?
Марґарета (*полохливо*).
А в ранці — там коло старої башти —
Едвард Раткліф в крові лежав там мертвий.
Марія. А бідна мати?
Марґарета. Бідна краля Бетті, —
Із переляку вмерла через три дні.
Марія. О, страх який!
Марґарета (*холодно, кепкуючи, божевільним тоном*).
О, лялечко моя!

Коли-б могла своїми оченками
Ти бачити сама, як він лежав,
Едвард Раткліф, коло старої башти, —
Кривавий вид той бачу всюди... Ох!...
І знаю я, хто там забив його,
Але сказати нікому я не сьмію, —
І через те я стала божевільна,
І через те не можу спати я.
Едвард Раткліф зі мною завше, завше,
Блідий, кривавий, очі зупинились
І дивлять ся, немов ножами крають,
І він іде, показує рукою,
По верху йде, поважно, як привиддя.

ЯВА V.

Вільям Раткліф (*входить блідий, стурбований, у крові*).
Марґарета. Ісус-Маріє! Мрець! Едвард Раткліф! (*Ховаєть ся
в куток і зостаєть ся там скамяніла, нерухома*).
Марія (*з криком*). О, ти, страшний! Несеш Дуглясів перстінь?
Раткліф (*гірко усміхаючись*).
Ні, карусельна гра уже скінчилась!
Я зняв два перстні, третій не даєть ся,
І з коника свого я вліз на землю.
Марія (*знаючка привітним, положливим тоном*).
Вільяме, ти в крові! Іди сюди!
Перевязать тобі я хочу рану! (*Розриває свій білий
шлюбний серпанок*).
О, Боже! Де-ж я!... Ти — лихий Вільям?
Ні, ти Едвард, а я — краля Бетті...
Твоя нещасна голова в крові,
А у моїй поплуталось усе;
Що я роблю, сама про те не знаю.

Іди сюди! Коли мене ти любиш,
Ставай отут, край мене, на коліна. (*Хоче перевязати
йому на голові рану*).

Раткліф (*падає їй до ніг; любо і з жалем:*)
Так це не сон? І я край ніг Марії?
Сі ніженьки малії — не туман,
Не божевільна мрія, що зникає,
Коли її я схочу обійняти?

Марія (*заспокоює його, перевязуючи голову серпанком*).
Тихенько стій! На кучерях злотистих
У тебе кров. Тихенько стій, а то
Мене заплямиш! Стій тихенько, я
Тебе за теє в очи поцілую! (*Цілує його*).

Раткліф. Ти ніч з очий прогнала поцілунком,
І сонце бачу знову я, Маріє!

Марія (*мов прокидаючись од мрії*).
Марія я? А ти — Вільям Раткліф? (*Дивить ся пильно*
Який же ти сумний! (*Затремтіла*) Тікай, тікай! [*до нього*].

Раткліф (*встає, обіймає її*). Я не піду! Люблю тебе, Маріє,
І ти Вільяма любиш! (*Любо:*) Часто ти
Мені у сні про теє говорила!
А знаєш що, з тобою ми подібні, —
От глянь у зеркало! (*Веде її до зеркала і показує в зер-
калі дві постаті*).

Чистійше, краще
І благороднійше твоє обличчя,
Та тільки все-ж подібне до мого;
Такі-ж гордощі, така-ж сваволя
Край губ лягла, та самая недбалість!
Скажи-ж мені хоч би єдине своє!

Марія (*вириваючись*). Пусти мене, пусти мене!

Раткліф. Ти чула?

І голос твій лунає, наче мій,
Та тільки лагідніше; і блакить
В твоїх очах, як і в моїх, хіба
Твої блищать яснійше. Дай лише руку!
(*Бере її руку, рівняє до своєї*).

Ті самі й лінії! (*Наляканий*) Ох, глянь сюди:
Коротка лінія життя, як в мене!

Марія. Пусти мене! Тікай, Вільяме, звідси!
Тікай, бо зараз будуть тут усі!

Раткліф. Так, так! Тікаймо звідси ми!
Ходім, моя кохана, за мною!
Ходім, — мій кінь осідланий стоїть,
В Шотландії нема прудчіш од нього! (*Виймає меч*).
А ось і меч, він нам дорогу справить!
Диви ся, як блищить він; глянь сюди!

Маргарета. „Чого твій меч од крові став червоним,
Едварде мій, Едварде?!“

- „Дівчину я забив, мою кохану, милу,
Вона була така хороша, — о!...“
- Раткліф. Хто там слова кривавії співає?
Чи пугач то по за вікном, чи вітер,
Що свище в коминку? А може відьма
Ота бліда, що там в кутку сховалась?
Так, то вона! Сидить, непаче камінь,
А із грудий лунає прикра пісня.
Вона співа, що я свою кохану... (З тяжким жалем)
Що я свою кохану мушу вбити!...
О, так! Я мушу, мушу те зробити!
- Марія. Як погляд твій горить, а подих — палить!
Геть вїдси! Божевілля заражає!...
- Раткліф. О, не лякайся, моє кохання! Вмерти
Так любо буде! Я — в чудовую країну
Візьму тебе, — про край той ми з тобою
Так часто мріяли! Ходім зо мною!
- Марія (вирвалась од нього).
Тікай, тікай! Тебе Дугляс застане!
- Раткліф (впадаючи в лютість).
Проклятеє імення! Гасло смерти!
Тепер уже моя ти, навіть Богу
Я не оддам тебе! (Хоче її заколоти).
- Марія (втікаючи од нього в закритий альков).
Вільяме, ти
Мене забити хочеш?
- Раткліф (біжить за нею в альков). Ти моя!
Моя Марія!... (Чути голос Марії: „Гей, рятуйте!
Ой! Вільяме!“).
- Маргарета (співає)
„Дівчину я забив, мою кохану, милу,
Була вона така хороша, — о!...“
(Дві туманні постаті з'являють ся з різних боків, стають край
алькови, простягаючи одно до одного руки, і зникають, коли вихо-
дить Раткліф).
- Раткліф (в руках меч у крові, вибігає з алькова).
Стій, стій, подвійнику, бліде привиддя!
Се ти зробив! Он на твоїх руках
Червона запекла ся кров! Ходи
Зо мною битись! Ти забив Марію!

ЯВА VI.

- Мак-Ґреґор (вбігає з винятим мечем).
Хто тут кричав: „Рятуйте!“ (Бачить Раткліфа).
А, це ти!
Розбійнику, заклятий враже мій!

Раткліф (*оико сьміючись*).

Це я, і ти ненавидиш мене!

І я тебе ненавиджу! — За що?

Про те і сам не знаю, тільки прагну

Твої крові! (*Кидають ся один на одного; бють ся*).

Мак-Грегор.   Ворог!

Раткліф.   Ха, ха, ха!...

Маргарета (*співає* :)

„Чого твій меч од крові став червоним,

Едварде мій, Едварде?!“

Мак-Грегор (*падає*). Проклята пісня! (*Вмирає*).

Раткліф (*втомлений*).   Гадина — забита!

Тепер мені на серці лекше стало;

Смакую вже спокій, моя Маріє!

Завдання виконав! Іду, Маріє! (*Іде в альков; звідти чути його голос* :)

Я з тобою,

Я тут, кохання любес!... Маріє!... (*В алькові палить з пістоля. Привиддя знову з'являють ся з двох боків і кидають ся в обійми; тривають трохи в обіймах і зникають. Чути голосні крики, галас*).

ЯВА VII.

Дугляс, гості і слуги вбігають.

Слуга. Ісус-Маріє! Он лежить наш пан!

Кілька голосів. Лорд Мак-Грегор!

Дугляс.   Лорд благородний — мертвий!

Шукайте всі! Вороття на замки!

Маргарета. Блідий, в крові, померлий, так лежав

Едвард Раткліф сердешний коло башти,

Забитий злим та гнівним Мак-Грегором! (*Плаче*).

Не я то вдіяла, я тільки знала!

Його ж... (*показує на тіло Мак-Грегора*)

Забив на смерть Вільям Раткліф —

І сам Вільям тепер спочив; він спить

Коло Марії... Тихо! Не будіть! (*Іде до алькова, підіймає завіси; видно трупи Марії й Раткліфа*).

Всі.   О страх який!

Маргарета (*втішливо сьмієть ся*).

Вони зовсім подібні,

Вони зовсім — Едвард і краля Бетті!

ВАНДЕЙЦІ.

ІСТОРИЧНІ НАРИСИ ШАРЛЯ ФОЛЄІ.*)

І. Закладниця.

З магістратом годі було дійти до ладу. Щоб не руйнувати села, комендант республіканського відділу зажадав, щоб йому видано десять тих горлорізів, що в часі невдалої проби оборони стріляли на республіканців із своїх хат. Для тих десятих не було надії ратунку: скоро до Анжера, їх поставлять перед воєнним судом і зараз розстріляють або поженуть на гільотину. Не вважаючи на таку певність страшної смерти при першій виклику дев'ять із тих завязців зголосило ся. Інші чи то повтікали, чи поховали ся, досить, що десятого закладника не ставало.

Республіканці квапились вирушити в дорогу, заким заскочить темна ніч; надто зверху сів дрібненький, ненастанний дождж. Їм не ставало терпцю, вони кляли і грозили, що спустошать селище огнем і мечем. Гнів переможців ще заострював ся приниженнями просьбами побіджених, і довкола республіканського офіцера, що викрикував на сільську старшину, тисла ся вся людність понура, мовчазлива, тректячи зо страху.

Та ось нараз молода дівчинка, дитина 13—14 літ, що, здавалось, бавила ся серед купи поломаних мушкетів обломками

---

*) Charles Foley, L' Otagé. Paris, 1899. Ся книжка дає ряд інтересних нарисів із історії боротьби французьких республіканців з повстанем у Вандеї. Хоча автор стоїть очевидно по стороні Вандейців і против революційного правительства, то про те його нариси мають у собі багато чисто людського й артистичного інтересу, і ми подаємо декілька з них у перекладі. — *Ред.*

набоїв та шпунтами почорнілими від пороху, підняла ся, проти-сла крізь юрбу і несміло ховаючи руки за плечима зблизила ся до привідці республіканців. Вона перебила його балачку.

— Не ріжте, не падайте нічого, горожанине! Десятою закладницею буду я: се я стріляла!

Всі зашепогїли в несподіванки, бо пізнали малу панну Селесту Ключік, лагідну та загально люблену панночку, яку два тижні тому її нянька Ренота ледво вирвала з тюрми в Нанті, того самого дня, коли пані Ключік пішла на шафот. Проживши довгенько в сутінку тюрми дівчинка заховала на дні своїх ясных оченят увесь безмежний сум тих жорстокостей, які їй довелось бачити. Її лице, навіть серед живого полевого повітря, все було незмінно бліде і холодне, немов би поцілуй її матери, засудженої на смерть, полишив на ньому свою безбарвність та холод смерти.

Бачучи се слабосиле дівча комендант здвигнув плечима.

— Ти стріляла? Йди геть, безумна дитино, ти жаргуєш.

— А ось погляньте!

І Селеста простираючи руки простягла до офіцера свої маленькі долоні чорні від пороху. Між Синіми*) чути було глухий буркіт обурення. Привідця обернув ся до своїх людей в останнім пориві милосердя.

— Але-ж не вірте їй! Ся дитина сама зачорнила собі пальці, щоб одурити нас. У неї не стало би сили навіть на стільки, щоб удержати мушкет.

Мала панна Ключік спокійно підвела свою ніжну головку і всміхаючись визиваючи, при чім показала свої білі зуби, промовила без сорома:

— Дайте мені стрільбу одного з ваших людей, коменданте, а самі станьте на трицять кроків, щоб були метою для мене, і заложім ся, чи не впакую вам кулю в саме серце.

Сині підняли скажений крик, а комендант з під наморщених брів зирнув холодно.

— Добре, — буркнув він, — коли хочеш, будеш десятою закладницею. Ану в дорогу!

Доси Селеста говорила перериваним, нервовим голосом. Тепер відітхнула свободнійше. Її лице позбулось визиваючого виразу

*) Республіканські вояки носили сині уніформи. — *Ред.*

і зробилось знов лагідним, повним резигнації личком гарної дівчинки. Наказ „в дорогу“ видано, заким вона мала час попросити плаща або якого будь одягу. В сумерку, крізь подвійну огорожу вояків, якими окружені були в'язні, їй здавалось, що бачить на серед шляху стару жінку, що паде на коліна і розпучливо простягає до неї руки. Попихана брутально вона не могла пізнати, чи се була Ренода. Вона прискорила ходу, але кроки мужчини були за великі для неї, і ледво стратили з виду село, вона почувала вже задих і втому.

Настала ніч. Ішли лісом і лісом і ще лісом. Селеста кульгала; її виходжені та тісні черевички зробились важкі від болота. Вона тряслась від нічного холоду таї тому, що на ній була бідна, легенька одежинка, а з її мокрого волося холодний дождж спливав їй на карк та в низ плечима.

Обік неї йшов вандейський парубок з брутальним і сердитим виразом лица, на скільки вона могла зміркувати в хвилях, коли місяць продирав ся крізь дожджові хмари. І він був в'язень, та дивив ся на неї з таким згідним милосердем усякий раз, коли вона спотикнула ся, що їй ще прикрійше робило ся за свою слабість. Та про те серед усіх тих людий, вольних чи в'язнів, вона чула себе такою одинокою та загубленою, що радо була-б забалакала до нього; але він заціпив уста в якімсь одчаю понурої мовчанки. І вона не сміла відізвати ся. Нараз вона спотикнула ся так сильно, що він інстинктивно простягнув руки, щоб піддержати її. Так само інстинктивно вона оперла ся рукою на його сильним рамени, потім відсунула ся скромно, промовивши плавним голоском добре вихованої панночки:

— Сердечно дякую, добродію...

Він, здавалось, схикував ся перемогти себе, його груди підносило зітханє, та в кінці промовив різко:

— Ті собаки не побачуть... Опрись рукою на моє плече, тобі лекше буде йти.

Селеста лишила свою руку на його рамени, щоб не розсердити його, хоч і опирала ся як можна найменше. Потім довго вони не говорили нічого; нарешті він розпочав з таким самим зусилем:

— Скажи по правді, дитино, бо ні по що тепер таїти ся: адже-ж се не ти стріляла на Синіх?

Вона почервоніла в перелетнім, блідім сявві місяця. Він упер в неї свої ясні, сьмілі, зацікавлені очі. Вона змішала ся, бо біль стискав їй горло, а потім запинаючись призналась :

— Ні, добродію, я не стріляла! Але, розумієте, я бачила, як усі иньші наші Вандейці поховали ся, і я знала добре, що десятий закладник не зголосить ся. Республіканці кричали. Ренода, моя мамка, плакала: вона бояла ся за свого мужа й сина. Всі иньші жінки тремтіли з такого самого страху. І я подумала, що се було-б дуже сумно, як би вони спалили село і вирубали в ньє тих добрих людей. Я виступила і набрехала на себе. Але я думаю, що се брехвя не дуже підла.

— Ні, ні, се не погано! — промовив високий вязень голо-сом не так уже рівким. — Та тільки не надій ся, що вони пощадять тебе задля твоєї малолітности.

— О, я не надіюсь, паце! Мій татко помер, моя мама померла, всі мої знайомі померли. Від трьох літ я не бачила нічого, як лише смерть. Я вже не боюсь її. У мене не було нікого крім моєї доброї Реноди, і її, останню, я хотіла вратувати, її та її мужа, її синів і її село. Тепер я не боюсь нічого, лиш одного, що там... у місті, не захотять мене, що мене... таку малу, не приймуть за закладницю. А не маючи повного числа жертв, вони може вернуть знов і нароблять біди моїй бідній Реноді.

Її голос урвав ся на ново, і в яснім погляді Вандейця, якого не дивувало вже ніяке горе, все таки заляг смуток.

Вона спотикнула ся дужше. І він промовив знов понуро:

— Опрись же на мене, дівчино... ти зовсім не опираєш ся!

Думаючи, що він сердить ся, вона оперлась. Знов настала мовчанка, довга, довга, переривана її частим, болючим кашлем.

— Я дав би тобі свою куртку, щоб огорнути тебе, — промовив він, — як би лише в мене була сорочка... Але я не маю нічого иньшого на тілі, і не можу йти обік тебе з голими грудьми.

Вона скрикнула:

— Ви дуже добрі, добродію, та я не приняла-б сього.

Її голос дусив ся чим раз більше.

— В тебе болить щось, дівчино?

— Так, троха... від кількох день уже в грудях холодно, а в горлі пече. А тепер погіршало від дощу та нічного холоду. Коли говорю, у мене мов би щось дерло ся в горлі.

Лісова стіна вирізувала ся яснійше в сірім сьйві. Помалу досвітки прогоняли пітьму. Селеста на силу волоклась. Вандеець похилвшись ся, голосом як міг найлагіднійшим промовив :

— Ти дуже втомлена, дівчино ?

— О, так, добродію ! Так швидко йдуть ! У мене ноги поздирані, а моя промочена спідничка липне до колін. Чи далеко ще та тюрма ? Ви високий, добродію, бачите може здалека дими міста ?

Він впростував ся.

— Так, бачу дзвіниці. За малу годинку прийдемо на місце ; але й те буде занадто скоро, бо прийдемо на те, щоб умерти.

Проклятя вояків, брутальний наказ мовчати перелякали Селесту, і аж до міста вона не сказала вже нічого, тим більше, що говорене справляло їй великий біль.

Дійшли до передмістя. Швидко потім вязнів запаковано в якусь вбхку, чорну нору, і туди кинено їм кілька околотів соломи. Селеста була так знесилена, що від разу кинулась на землю, не домагаючись своєї часті від інших вязнів. Вандейський парубок обізвав ся до неї :

— Дівчино, коли не візьмеш собі зараз соломи, то тобі не лишать нічого.

Та в неї ледво стало сили затремтіти при зітханях чим раз глубших.

— Не турбуйтеся, добродію ! Мені байдуже, на чім і де я лежу, пехай лиш інші користають. Я чую себе дуже хорою ; в горлі мене так пече, так пече... і через те дроз мене проймає.

Своїми великими, жорсткими руками він легенько підняв її і лагідно підсунув їй під плечі й потилицю жменю соломи, яку здужав захопити в сутолоці.

— Ади... ось так... так буде ліпше, правда?...

Віддих дівчини робив ся чим раз більше прискорений ; зовсім безкровним голосом вона просвистіла :

— Ой, добродію, як я бою ся... як я бою ся вмерти тут, занадто швидко... на тій вохкій землі, під отсим ослизлим муром...

— І чого-ж ти боїш ся вмерти тепер, гірше ніж коли иноді, дівчино ? Хiba не маєш спокою в тім темнім куті ?

— Ой, ні ! Я хотіла-би йти на шафот з иньшими, щоб число закладників було повне, і щоб вони не вертали ся мучити мою Реноду !

Він здвигнув плечима і не сказав їй нічого. По кількох хвилях вона здригнула слабше.

— Добродію... не маєте трошка води?

— Ні! Тобі хочеться пити?

— Так, хочеться пити... та я не про тебе... я хотіла вмити собі руки й лице зачорнене порохом, щоб бути зовсім чистою, зовсім білою, коли стану перед Матір'ю Божою!

Парубок сидів на землі, зложивши навхрест руки і не знаючи, що відповісти. Минала хвиля за хвилею. Дівчинка відізналася до нього майже нечутно:

— Добродію... отсе... чую, що зо мною кінець... Чуйте...

Він нахилив ся.

— Коли хочеш, щоб я чув, що кажеш, то оберни ся лицем до мене, а не говори до муру.

Вона не обертала ся, але вживала найбільшого зусилля, щоб говорити слова виразно.

— Ні... не хочу обертати ся до вас... мій віддих — отрута і вдихаючи його ви могли б заразити ся.. Добродію, не могли б ви мені покласти дещо... камінь... що будь під голову? Мені було би легше дихати...

Він підняв її голову і по змозі обережно положив на своїм грубим коліні.

Вона троха легше відітхнула.

— О, се не камінь, добродію, се щось мягеньке... се може ваша рука... Ви такий добрий, добродію... Зробіть іще ласку та зложіть мені навхрест руки на грудях... сама вже не здужаю...

Парубок зложив їй руки на грудях. Вона говорила далі, все мучачись своїми думками:

— Ох, добродію... пресвята Діва таки скаже, що се не гарно молити ся з такими чорними руками... Але я не стріляла... ох, ні! Я не забила нікого! Я збрехала, щоб ратувати інших, а се не така підла брехня, правда?

— Ні, дитино, я сказав тобі, се брехня дуже добра, дуже великодушна... і так само не турбуй ся своїми брудними рученятами... ціле твоє бідне маленьке тіло лишиться в отьому погребі, а тільки твоя душенька піде відсіля і полетить зовсім чиста й біла.

— Спасибі вам, добродію, спасибі! Ох, який ви добрий!

Потім настала знов довга мовчанка; вона віддихала вже лиш рідко, судорожно хлинаючи.

Тоді він не сьміючи вже говорити, провів своїм пальцем по її тоненькім обличчю, щоб переконати ся, чи її повіки холодні. І він почув, що по шкірі вже зимній плили помалу теплі ще сльози. Він запитав лагідно :

— Чого плачеш, дитино? Ти-ж перша будеш вільна від наших мук. Се повинно потішити тебе.

Під тим грубим, рапавим пальцем, що пробував несьміло та незручно погладити її лице, дівчина розпучливо зарушала устами, щоб сказати ще щось, але їй не ставало духу, слова не йшли з уст. Парубок, забуваючи небезпеку зарази, нахилився іще більше і притулив вухо майже до самих її уст.

— Я не плачу задля себе... Я лише тому, що турбую ся за-про тих добрих людей там у селі. Я така худа та марна, що кати готові не завважити, коли я вмру, готові забути мене в тій поганій, темній норі. І тоді моя брехня не вдалась ні на що! Ах, добродію, будьте такі добрі, заведіть їх аж до мого тіла і розповідajte їм, що я також закладниця, і нехай вони переконають ся, що я тому не винна, коли не могла дождати тої хвилі, щоб іти на їх шафот... і що я нічого не заподіяла собі, щоб навмисно вмерти швидше від иньших. І скажіть їм, прошу вас, скажіть їм, що моя смерть повинна бути почислена як відкуп за иньших.

— Добре, я скажу їм усе. Закон про закладників виразний: ти заплатила за них, і їм не зроблять уже нічого злого. Тож не бій ся і вмирай собі спокійно, вмирай...

Немов бідний листочок торганий та тремтучий від вітру, так і вона на колінах у парубка стрепенула ся легкою дрюю. А потім без шелесту відірвала ся від сього життя з останнім, ледво чутним зітханем :

— Спасибі, добродію, спасибі... вмираю задоволена... коли ви запевняете мене, що моя смерть... таки почислить ся...

Вона не обізвалась більше. Парубок не чув більше нічого. Слабенький віддих не торкав уже його нахилоного лица. Зворушений він шукав своєю грубою, мозолястою рукою її тоненьких, холодних повік. Він замкнув їх з останніми, несьмілими пестощами. Дві дрібні сльози ще тремтіли на них, дві маленькі, холодні сльозинки.

І в пільмі тюрми парубок інстинктивно зробив великий знак хреста, як коли-б його пальці замочились були в сьвяченій воді.

II. Жобен.

По битві коло Сальбефа, в якій ми здобули три тисячі набоїв, сімдесять карабінів і сто пар черевиків, спочивали ми в лісі Шеміє. Свіжо вбитою доріжкою йшли наші вояки, а за ними я й о. Пішері. Вояки поспішали до поляни, відки піднімався легенький дим. Уже вдалека серед снованя наших Вандейців ми побачили огнище, при якому дві старі бабусі перались коло величезного кітла наповненого мясвом; дванацятофунтові хліби накладені стосами стояли на мураві. Шелест листя заставив нас оглянутись, і ми побачили Жобена, родом із Бельтієра, що двигаючи чоловіка на плечах, перескакував через пеньки зрубу.

— Цевно песе раненого товариша, — промовив я.

— Ні, ні! — озвав ся добрий панотець, якого лице нараз захмарив вираз тривожного суму. — Се вязень! Жобен підстрілив його, потім звязав йому руки й ноги. Ходім до них!

І обертаючи ся нагло до мене, панотець мовив по тихо:

— Сей Жобен, вернувши зза Льоари, знайшов зі своєї хати лише згарище; його молоду жінку й його дитину повісили Сині. Жобен лютий: боюсь, що він задумує якусь жорстоку відомсту.

Коли ми догнали Жобена, він кинув свого вязня перед себе на мураву і відліхаючи звільна набивав свій мушкет. Панотець запитав його:

— Що тут робиш, Жобене? Иньші пішли їсти; йди за ними.

Відслонюючи свої білі, вовчі зуби Жобен відповів понуро:

— Маю час. Наперед побавлю ся троха з отсим лабачем.

І він показав на чоловіка, що розчіханий, в одежі пофалатаний на шматки, обчорнений порохом та пилом, з очима забіглими кровю, стогнав від рани і вив ся в пугах, що вгризались йому в тіло, стискаючи йому ноги й руки. Жобен говорив далі з дивною радістю:

— Тай намучив ся я з ним! Удирав як заяць! Я поцілів його нарешті в коліно, щоб дістати його в руки живого. Він упав як довгий. Ось я й звязав його і завдав собі на плечі. Тут я спокійний; ніхто не відбере мені його. Ось як він веть ся, мов хробак! Я жду, поки троха прийде до себе, а тоді завдам йому муки.

Панотець Пішері перебив його голосом придушеним від зворушення:

— Чейже не хочеш убити його, Жобене?

— Ні, не відразу, панотче, — мовив вояк, ставлячи свій карабін під деревом. — Ніщо нас не гонить: нехай іще потерпить троха перед смертю.

Панотець поблід як стіна.

— З безоружним, звязаним, раненим чоловіком ти не зробиш цього!

Жобен вибухнув сьміхом.

— Ага, пі! Ось заждіть лише, побачите!

Панотець випростував ся перед ним і крикнув грізно:

— Я тобі забороняю!

Очи вояка потемніли під його навислими бровами; він визнаючи випняв наперед груди.

— Забороняєте? Яким правом? Не ви зловили його і він не ваш! Пан Стофле знає, скільки я зазнав нещастя від Смиїх; якого в'язня уловлю, того він дарує мені! А вам зась до того, забирайте ся відси!

Супроти сього гніву панотець засоромив ся своєї сердитости. Він промовив лагідно:

— Жобене, а як би я попросив тебе: даруй мені сього нещасного?

— Віддайте мені мою жінку й дитину і беріть собі його!

— Я-ж тобі не приказую, Жобене, я лише прошу тебе, прошу уклінно!

З роздутими ніздрями, з затисненими зубами Жобен повторяв неподатливо:

— Не унижуйте себе просити мене, панотче, бо се марна просьба. Я маю вояцьке право і скористаю з нього. Чим довше забавляєте мене, тим більше муки зазнає сей.

Жобенів погляд був незломний. У панотця в голосі звеніло милосерде та розпука. Потім, хоч усе ще блідий, він нараз випростував ся поважно і в його словах затремтіла якась екзальтація.

— Нехай і так! — промовив. — Роби з ним, що хочеш! Я просив тебе як чоловік чоловіка. А тепер говорю до тебе як сьвященник. Коли ти християнин, заким замордуєш його, припадь на коліна.

Жобен вагав ся нерадо.

— А то по що?

— Припадь на коліна! — повторив панотець рішучо.

І він підняв розняте привязане до його шкапліра і наставив його перед очи Жобенови.

— Вмієш іще Отченаш, Жобене?

— Щож то, панотче, вважаєте мене поганицем? Цевно, що вмію!

— Коли вмієш, то зложи руки і виговори зараз, дивлячись на Розпятого.

Жобен зложив руки і проговорив Отченаш. А коли вимовив оті слова: „І остави нам долги наша, якоже і ми оставляєм должником нашим“ — панотець перебив його:

— А розумієш ті слова, Жобене?

— Так, розумію, — відповів Жобен глухим тоном.

— Коли розумієш, то скажи їх ще раз за мною, по тихо, в глибині твого серця, цілуючи отсе чоло покалічене тернами і отих п'ять ран отворених та плачучих кровю.

Жобен цілував рани, піднесені до його уст, а панотець серед сутінку й глибокої тиші ліса, голосом проймаючого жаху та милосердя повторив: „І остави нам долги наша, якоже і ми оставляєм должником нашим“.

А потім скінчивши він відступив на бік, відслонив вязня і промовив зовсім по просту:

— Встань, Жобене... Тепер муч і мордуй, коли можеш!

Та Жобен, не підводячи очий, майже так само блідий як і панотець, проворкотів:

— Не можу вже, панотче! Злість моя минула.

З французького переклав

Іван Франко

Українське письменство 1866—1873 років.

Недрукована праця М. Драгоманова.¹⁾

- Русалка (щотижнева газета), Львів 1866.
Правда. Письмо наукове и литературне. Львів 1867—1870, 1872, 1873.
Руска Читанка для низчихъ класъ середнихъ шкѣль. Ч. I. Львѣвъ 1871.
Теж. — Ч. II., уложивъ Ом. Партицкій, тамже 1871.
Руска Читанка для висшої гимназії, уложив Ал. Барвинский. Ч. I—III.
Тамже 1870—71.
Починокъ Ивана Подушки. С-Петербурзь, 1871.
Де що про свѣтъ Божий. Кіевъ 1872. вид. 2-е.
Святе Письмо. Перекладъ український:
Пятикниже Мойсеево, Львів 1869.
Євангеліє. Відень 1871.
Книга Иова. Український переспів Павла Ратая. Липск 1869.
Псалми Давидови. Укр. пересп. П. Ратая. Тамже 1871.²⁾
Сопілка Павлуся. Кіевъ 1872.
Байки Леонида Глібова. Черниговъ, 2-е вид. 1872.
Повісті И. Нечуя. Львів 1872.
Приказки Носенка. Кіевъ 1872.

Останніми роками в різних місцях Росії й Австрії вийшло декілька книг і книжок українською народньою мовою, що наго-

¹⁾ Оця праця написана була в кінці 1873 або в початку 1874 р. н. н. »Очерки новѣйшей литературы малорусскаго нарѣчія«; перша її половина була надрукована в вересневій книжці »Вѣстника Европы« за 1874 р. з увагою »Окончаніє будетъ«. Докінчене було також уже набране, але цензура вирізала всю першу половину праці і зробила неможливим друковане цілості. Не довго перед своєю смертю пок. Драгоманов прислав мені сю вирізку з »Вѣстника Европы« та коректурні листи другої часті з пододаваними декуди на маргінесах своїми увагами; все те подаю тут перекладом на нашу мову, не змінюючи ніде тексту, який треба вважати документом тодішніх поглядів пок. письменника. *І. Ф.*

²⁾ Не знаємо, чому при »Нові« та »Псалтирі« покладено місце виходу »Лейпцигъ«; обі сї книжки вийшли у Львові, перша з друкарні Ставропільської, друга у К. Будвайсера. *І. Ф.*

ловки важніших між ними ми виписали в горі, а також появилсь декілька періодичних видань, хрестоматій та перекладів різних частин Св'ятого Письма тою самою мовою. Кільканацять літ тому, в 1860—63 роках також не мало появилсь було таких проб літератури на мові, якій історія не витворила офіційного становища, — і тоді в нашій періодичній пресі часто обмірковувано питанє про потрібність та хосенність подібної літератури. Справа, як і завжди, не обійшлась без алярмістів. Потім затихли навіть і алярмісти, і ціле питанє зачислено до ряду тих „мрій“, що піднімались у „пору забавну на Русі“, як розумні та далекозорі люди почали називати пору початку реформ, що перемінили обличє кріпацької Росії. Та не вважаючи на те, що питанє про комплекс певних побутових і історичних рисів, які вирізняють український народ і викликають змаганє до виявленя їх у літературі, перестало бути темою теоретичних міркувань, на се питанє наскокувала наша преса і критика багато разів, порушуючи такі важні справи, як народня просьвіта, народній театр і загалом штука, осьвічуванє висших верстов в дусі народности, вирівнанє тої прірви, що відділює культурну верству від мас народа, розбудженє в суспільности національних традицій, шанованє памяти народніх героїв, людий свобідної народньої ініціативи, нарешті політика на західніх окраїнах, наші відносини до західно-славянських народів, особливо до Поляків і т. н. і т. н. При цілому ряді таких справ, звязаних із найглибшими нашими культурними, а по части навіть і політичними інтересами практика наводить нас на конечність — розібрати критично питанє про степенє однородности та ріжнородности руської народности, а консеквентно й руської літератури. Додаймо до того, що житеві відносини остатнього часу чим раз більше втягають нас у звязки з країною, яка, хоч руська що до складу мас народа, належних до українсько-руської породи, про те не брала участі в виробленю й користуваню російською літературою й культурою; а тимчасом у тій країні пробудило ся змаганє надати живий народній характер культурі та суспільній діяльності і породило рух, що має на меті приевоїти собі літературні досьвіди та прінципи російських українських письменників і вести далі їх роботу в тім напрямі. Ми говоримо про австро-руські країни, де начислюєт ся звиш трьох мільонів руської людности, мало чим відмінної від наших Українців, які одначе не чують, так як сї, мови Пушкіна й Турґенева ані в офіційальнім житю, ані в школі, ані в літературі, не

познайомлені з типами й ідеями нашої російської літератури, а все таки злучені з нашою південною Русею трьома залізницями. Всі ті обставини, в звязку з чим раз більшою кількістю книг на українсько-руській мові змушують нас обернути увагу на ті книги, і роздививши ся, що містить ся під тою формою, де в чому відмінною від тої, в якій ми привикли стрічати витвори руського розуму й чуття, який матеріал, які ідеї й тенденції, — визначити потім тим літературним творам місце в сучасному життю, як загально-європейському й славянському, так і почасти руському; щоб зрозуміти, яку стичність і звязок мають ті українсько-руські твори й їх тенденції з житєвими питаннями сучасної суспільности, особливо, розумієть ся, нашої, — бо-ж і плодять ся вони головно на ґрунті наших, російських відносин.

I.

Проби писати мовою не подібною до пануючого в данім часі в певнім краю літературного наріччя, мовою народа певної околиці, що не зробила ся самостійним політичним тілом, у теперішні часи зовсім не рідкі в Європі. А що в остатніх роках кількість подібних проб значно побільшує ся навіть у таких краях, де загальнообовязкова освіта розносить знайомість літературного наріччя в найдальші закутнини, то такі проби мусимо признати впливом природних, непоборних причин. Особливо останнє десятилітє характеризуєть ся зростом проб писати і мовами народів застарілих (Індійці, Вірмени й иньші), мовами маленьких народностей, але різко відмінних від народностей, що панують у відповідних державах (прим. Баски, Бретонці, Флямандці, Грузини і т. п.), але задля своєї слабосильности засуджених, як думали доси, на цілковите вимиранє, — так і наріччями посвояченими з тими, яким історія дала панованє в певнім етнографічнім окрузі, але відсуненими в задній ряд і захованими майже виключно в устах сільських мас (прим. язики провансальський, катальонський, сицилійський і т. п.). Найважнійша причина такого оживленя переважно селянських говорів, се чим раз більший зріст значіння сільських верстов людности, а в купі з сьм і зріст уваги до них у літературі. Із сільських верстов починають виходити таланти, що почувають інстинктовий наклін писати мовою свого окруженя; патріоти доходять до зрозуміння конечности, для швидшої передачі знаня і для скріп-

лення морального впливу просвіти покористувати ся мовою сільської маси як провідницею цивілізації, яка рівночасно дозволяє зберегти із старого народнього життя й ті елементи, яких затрата при переході народу з патріархального ступня розвою до вишого була б непожадана для моральної повноти народнього життя. Рівночасно й письменники, що виходять із міських верстов, які більше засвоїли собі центральні літературні наріччя, беручись малювати побут і типи сільських верстов, почувають потребу для повної живости артистичного малюнка представляти жите народа тою мовою, якою воно послугуєть ся в дійсности. Таким способом чим раз більша увага до провінціяльних говорів, се одна з прояв загально-европейського демократичного напряду, в яким у парі йде також чим раз сильнійше в Європі змаганє до децентралізації, змаганє зовсім не суперечне з так виразним тепер змаганєм до широких національних і навіть расових союзів, поки вони не переходять розумних меж, визначених природними потребами одиниць і провінцій. Треба зрештою сказати, що значіне того відродження язиків і народів малочисельних і особливо говорів, остатніми часами майже виключно селянських, не прояснено ще доси критикою, а через те й сей рух проявляєть ся иноді припадково та по ділетантськи, або навіть служить підкладом для фантастичних, а то й реакційних цілей. Та в усякім разі як результат свідомої чи несвідомої діяльности, літературні твори на язиках і говорах більш або менше відмінних від центральних язиків у певних краях і більш або менше близьких до простонародніх ростуть протягом остатнього столітя дуже виразно.

Так у Англії, якій і тут, так як майже у всьому, належить ся одно з перших місць або навіть ініціатива — розвилась література кимрського язика в князівстві уельським (Wales), що в р. 1843 мала одну часопись, а тепер має їх 25 на 800.000 душ людности. Навіть менші відділи кельтської народности (прим. мешканці острова Мена) мають бодай переклади Святиого Письма та елементарні книги. У Франції розвилась у остатніх десятках літ література бретонська (поети Брізе, що одержав премію французької Академії за 1847 р. і Люзель), провансальська (починаючи від поета-цирулика Янсеміна, що вмер у пізній старости в р. 1864, поети Руманія, Обанель, Містраль, живі й доси — всі преміовані Академією, як „поети моральні й народні“). В Італії не вважаючи на те, що гегемонія центрального літературного наріччя втвердила ся тут вчаснійше, ніж у иньших краях, літературна творчість на

провінціальних говорах не переривала ся ніколи, але навіть „італійський Молієр“ Гольдоні (1707—1793), якого особи так часто говорять чистісіньким венеціанським говором, і поет сицилійського говору Мелі (професор хемії в Палермо 1740—1815) зачисляють ся до ряду головних ініціаторів другого відродження італійської літератури. Народні говори дуже часто вживають ся в проповіді, ліриці і особливо в театрі, а деякі, прим. піємонтське, льомбардське, а особливо сицилійське, мають тепер досить богату літературу. Ще недавно Італія, хоч швидше від иньших європейських країв витворила спільний усім провінціям літературний язык, показала інтересний приклад уваги до народніх говорів. Маємо на думці засноване в отьому (1873) році у Фльоренції „Товариство для плеканя італійських діялектів“ (*Società dialettologica Italiana*), про яке дає звістку місячник „*Rivista Europea*“ (май 1874 р.). Се товариство заснували найвидатнійші італійські вчені (Амарі, Канту, Компаретті, де Губернатіс, Дальмедіко, Д' Анкона, Фабретті, Фанфоні, Коррезіо, Імбріані, Мілянезі, Пітре, Тецца, Томасео, Вануччі, Віллярі й и.), до нього приступили також члени аристократії (гр. Альберті, кн. Корсіні й и.), послали до парламента, інспектори шкіл, генеральний секретар міністерства нар. просвіти й и. Стоячи на тому, що конче потрібно вистудіювати „ріжнородні особливости італійського народа по провінціях і зібрати дані потрібні часто вчителєви, а иноді й мужєви державному“, товариство покляло: а) видати бібліографію всіх книг на діялектах і праць, що трактують про діялекти; б) зложити словники імен, місцевостей, урочищ, потоків і т. и., в яких містять ся дорогоцінні фільольогічні дані; в) зложити літературну історію діялектів, загальну й почастну; г) словники віддільних діялектів, а також спільний і порівняний; д) уложити почастну і порівняну граматику діялектів; е) скласти бібліотеку книг писаних діялектами і про них; ж) видавати часопись для народнього читаня і для документів народньої літератури на діялектах. Коли програма того товариства почне виповняти ся — а про се ніщо й сумнівати ся, бачучи реєстр його членів — то Італія стане на чолі иньших країв що до своїх праць над студіюванем та визисканем діялектів. У Франції й Бельгії живо розвиває ся флямандська література, в якій обік значного числа діячів визначаєт ся тепер новеліст Консіянс. У Німеччині ми бачимо письменників на говорах: алеманським, баварським, долішно-німецьким і ин., а на їх перші проби мав великий вплив приклад

Борнса. Наводимо даліше характерний виривок із рецензії „Авгсбурської газети“¹⁾ на видану в 1871 р. другу часть поезий на гольштинськiм говорі Кляуса Грота пн. Quickborn, тобто „Криниця, осьвіжея“.²⁾

Новий том пісень поета країни Дітмаршів (тих Запорожців північної Німеччини) привитали прихильними рецензіями часописі „Im neuen Reich“, „Preussische Jahrbücher“, „Neue freie Presse“, а жінка наслідника пруського престолоа почитла поета власноручним листом. Автор, звісний уже англійській публиці в рецензії першого тому його віршів, написаної Максом Міллером, який звёрнув увагу на близькість язика гольштинських Саксів до англійського, одержав запросини прочитати декілька лекцій про німецьку літературу в Окефордї. А з приводу нового тому тих віршів ось що говорить „Авгсбурська газета“ (1872 р. ч. 21) про значіне літератури на народніх нарічях:

„Всі признають, що нарічя — жерела та потоки, якими годується велика течія язика. Оттим то кожда провінція повинна плекати та управляти бюче в ній жерело, щоб воно плило богато й чисто і могло й тепер достачати потрібної притоки до спільної скарбниці язика. Та ми йдемо крок далі й думаємо, що тепер уже ми не можемо задовольняти ся тим лише, що кожде німецьке племя буде плекати свій рідний язик; ми жалаємо більше, щоб воно дбало також про инші. В новім німецькiм царстві повинна — коли вільно так висловити ся — і в тім згляді бути свобода руху і загальне право горожанства. До певної міри подібні відносини існують уже в дійности й тепер, та поки що ще в досить одностороннім напрямі. Немає ще повної взаїмности між північю й полуднем. В північній Німеччині осьвічені люди читають Устері, Гріббеля, Гольта, Кобелля, австрійських та альзатських поетів у оригіналі, а Гебель з його алеманськими піснями дійшов навіть до вародньої школи. Навпаки в південній Німеччині лиш дуже мало хто читає по долішно-німецьки. Навіть найпопулярнійший і найбільше загальнозрозумілий письменник долішно-німецького нарічя, Фріц Райтер,

¹⁾ Мова тут про загально звісну „Augsburger (тепер Münchener) Allgemeine Zeitung“. I. Ф.

²⁾ Quickborn, II Theil. Volksleben in plattdeutschen Dichtungen ditmarscher Mundart, von Klaus Groth, Leipzig 1871. До пятого видання першої части додано також горішно-німецький переклад.

у південній Німеччині читається здебільшого в горішно-німецьким перекладі.“ „Зрештою — говорить далі автор статі — в південній Німеччині зроблено декілька проб перекладу з долішньо-німецького наріччя на тамешні народні. Так деякі вірші з першої частини „Quickborn“-а перекладено на старобаварське наріччя в Фроммановій газеті „Die Mundarten Deutschlands“, присвяченій спеціально-науковому та літературному оброблюванню німецьких говорів. Особливу популярність здобули собі вірші Кляуса Грота у народів сумежних з північними Німцями та посвоячених з ними, що між иньшим стоїть у звязку і з практичним значінням долішньо-німецького наріччя в зносинах Німців з иньшими народами півночі. „Quickborn“ перекладено на флямандську, голяндську та датську мови, не числячи фрісландського наріччя. В Англії Макс Міллер переклав деякі Гротові вірші і разом з англійським перекладом помістив також оригінал, щоб показати, як легко Англічанам розуміти долішньо-німецький язык. Найкращий доказ близького свояцтва названих языків та говорів долішньо-германського племені — говорить рецензент Авґсбурської газети — виявляє та обставина, що голяндські, датські, англійські, північно-німецькі та фрісландські моряки, як можна переконати ся у всіх пристанях, дуже легко порозумівають ся одні з одними, а через те власне німецькі матрози без ніяких перепинів наймають ся на службу на різні заграничні кораблі. Се для того, що морський язык при торговій флоті на цілій німецькій півночі з давен давна був виключно долішньо-німецький і лишив ся ним і доси. Північно-німецькі моряцькі вислови прийняли ся навіть у ромацьких язиках. Лише наша флота поставила себе в сій справі в виключне положенє, витворивши штучно горішньо-німецький комендний язык. Певне, той переклад технічних долішньо-німецьких висловів на горішньо-німецьке не все був щасливий і для того морякови иноді чудно чути деякі ново вковані слова. Се обставина — одна з прикмет, що надають нашій флоті в очах многих характер, „прісноводної флоти“ (Süßwasser-Marine).

Рецензент Авґсбурської газети вертаєть ся до думки, що діалекти живлять літературний язык; він пригадує, що Лессінґ, проживши деякий час серед Дітмаршів, переняв від них не мало висловів, і справедливо говорить, що тим не вичерпує ся весь вклад, який долішньо-німецьке наріччя в його розгалуженях може дати німецькому літературному языкови, языкови Шіллера, Гете й ин., що,

як каже Макс Міллер (*Essays III, 132*), імовірно на все лишить ся пануючим органом німецької цивілізації.¹⁾

¹⁾ При тій нагоді наведемо тут слова М. Міллера про відносини літературних мов до народніх: „Літературні діалекти, або, як їх звичайно називають, класичні мови, за свою часову перевагу карають ся неминучим упадком, коли не приймають у себе оживних потоків — народніх діалектів“ (*Lectures on language, I, 44—46* рос. перекл.). „Значінє літературних мов явне для кожного, а значінє діалектів для піддержання росту мови ще мало розсліджене. Тим то треба звернути пильну увагу на користі, які мають літературні мови від діалектів. Що тикаєть ся росту мови, то ніколи не можна занадто прибільшити значіння ненастанного підросту діалектів. Відірвіть мову від його натурального ґрунту, відокремте його від діалектів, що його годують, і ви зараз зупините його природний ріст“. Хоча що до авторитетности годі поставити чис будь ім'я рядом з іменем М. Міллера, та що у нас дуже мало розширені здорові погляди про народні наріччя, то ми наведемо слова ще одного російського письменника, якого ім'я декому може явити ся більш авторитетним, ніж ім'я самого М. Міллера. В „Чтеніяхъ о воспитаніи“ московський професор Юркевич пише: „Там, де розвита мова пожирає місцеві говори, або там, де говори вмирають, і загальний освічений мовник тратить здібність життєвого, органічного розвитку, неначе кристалізує ся, робить ся стереотипом; там можуть побільшувати ся прикраси, але не саморідна краса. Значить, не слід бажати, щоб боротьба освіченого мовника з місцевими мовами вела до затрати мов: навпаки, треба бажати, щоб між ними була обопільність услуг або жива обміна сил і здобутків. Місцевий мовник і освічений мовник повинні в свідомости й переконанно ученика виступати як два ріжні ступні; витворювати між ними ворожу супротивність шкідливо з духового й морального погляду; з духового, бо ученик стратив би здібність і привичку завоювати собі дійсні красоти місцевого мовника і переносити їх у свою освічену мову; з морального, бо хоч і похвально, що мовник вітчизни зробив ся йому рідним мовником, але не похвально, коли рівночасно мовник рідного місця зробив ся для нього чужим мовником. Треба пильнувати, щоб в учениці не родило ся призириство до доволішньої суспільности або навіть до його рідні. Скоро ученик дійшов до того дурного переконання, що його рідня не вмє говорити по людськи, вже один із найчистіших моральних звязків розірваний і в молодім серці покладено підвалини глибокої неморальности.“ В Німеччині і особливо в Швайцарії, де наукові лінгвістичні ідеї та здорові педагогічні погляди розширені серед суспільности більше ніж де-інде, недогода зазначена питованим фільологом і педагогом рівноважить ся розвитком проповіді та письменства на місцевих мовах, читанем і співанєм у школах місцевих поетів та народніх пісень, а в Швайцарії надто й системою ступневого навчання з книжок, що ступнево йдуть від місцевого наріччя до спільного літературного мовника, як се можна бачити прим. із опису шкільного голосного Фредіха, зробленого зв'язним російським педагогом К. Ушинським, що кладе такі школи взірцем і для наших. (»Педагогическая поездка по Швейцарии« в Журн. Мин. Нар. Просв. 1863.)

„Нема ніякого сумніву, що визначний у остатніх роках що до якости й скількості зріст літератури німецьких провінціяльних говорів, у тім числі й долішньо-німецького, на яким проповідуєть ся в церквах, пишуть ся вірші й повісти з народнього житя — поведе за собою збогачене загально-німецького літературного язика та зміцнить і його літературне значіне серед народів європейського північного заходу, а рівночасно і в нутрі Німеччини доведе до зближеня міських верстов, більше навиклих до спільно-німецької мови, з селяськими, і до яркїйшого артистичного змалюваня житя тих верстов, до живїйшого засвоєня серед них результатів цивілізації в релігії, політиці й науці.“

Те, що сказав рецензент „Авгсбурської газети“ про значіне німецьких людских говорів для внутрішнього й зверхнього розвою німецького літературного язика, можна, трохи чи ще не в більшій мірі, прикласти й до Росії, хоча у нас зовсім не так розповсюджені відомости і, значить також, здорові понятя про значіне людских говорів, як між прихильниками єдности літературної мови, так і між любителями людских говорів. А тим часом наша літературна мова що до своїго виробленя геть-геть молодша від німецької, бож її теперішня форма не може лічити більше як 100 літ свої історії. Крім того Росія — країна широчезна і переважно селяньська, сільська, тим то й язик сїл, література для сїл і про села повинні б мати в ній особливе значіне й богатство. Належить додати, що й у зверхніх відносинах Росії до племен, які прилягають до неї з полудневого заходу, є подоба до відносин Німеччини з племенами, що межують із нею на північнім заходї, а то, що з кождим роком торгіві зносини, кольонізація, ба навіть політика, приводять Росію у що раз тіснійші відносини до полуднево західних Славян. І як парости нижньо-німецького діялекту становлять звязь літературної німецької мови з голяндською, скандинавською і навіть із англійською, так західно-руські діялекти, білоруський і український, зближають російську мову із польською, чеською та сербською. Західні Русини з давна ходили в Чехію, Сербї з'являли ся на Запорожу — і не натрафляли на труднощи при взаїмнім порозуміню з туземцями. І тепер Українець може легко розмовляти майже зі всіми Славянами, переміняючи лишень злегка фонетику і форми свої народньої мови. Для доповненя аналогії з практичним значінем нижньо-німецької мови належить додати, що коли ми маємо початки національного російського ма-

троського населення, то з виїмкою населення північного поморя, яке не може задля свого положення грати дуже важної ролі, те матроське населення становлять головню Українці Дніпрового низу і побережа Чорного Моря, коли иньші Славяне мають таке населення лише в дальматських Сербах, що грають таку важну ролю в австрійській купецькій і воєнній флотії. Всі ті обставини придають західно-руським діалектам, а особливо українському, велику вагу і то не тільки літературну, але й практичну. Зрештою ми радо згоджуємося, що зверхне значіння західно-руських діалектів ще дуже загадочне і покрите туманом та що велику вагу можуть мати ті діалекти при вдоволеню потреби руської публіки — мати ярко нарисовані малюнки народнього життя у західній Росії — і потреби самого того народу, мати літературу, що ширила б у найдоступнійшій формі на рідній мові знаня і цивілізацію, не викликаючи в народній масі погубного розділу на дві верстви, з яких одна вважаючи себе цивілізованою буде глядіти з погордою на людей, що лишилися при рідній мові і формі побуту, мов би на яку низшу расу.

З західно-руських¹⁾ діалектів білоруський не показав протягом сього столія майже ніяких стремлінь до літературної діяльності. Навпаки-ж, по українськи надруковано від часів Котляревського не мало, так що в одній порі підношено в нашій пресі питання, чи розвиток української словесности не загрожує роздвоєнем російській літературі. Саме поставленя такого питання вважаємо дивним, а жалоби, які появлялися в нашій пресі від 1859 р. на тенденції любителів української літератури, та оправданя і мрії останніх — навіть у значнім степені наївними, бо такі питання можуть рішатися тільки вимогами життя і фактами, а не філософованем і фантазіями з одного та пострахами з другого боку. Тому то й ми при видаваню оцінки нових творів української літератури обернемося до фактів і на тій твердій основі визначимо їм те місце, яке вони повинні займати у ряді иньших продуктів інтелектуальної роботи нашої суспільности.

De facto бачимо ми в Росії три підділи літератури, що всі підчинені однаковому ходови ідей, але різнять ся характером публіки, для якої вони призначені, матеріалом, описуваням

¹⁾ В друк. текстї: Изъ нашихъ з.-р., та те «нашихъ» рукою Драгоманова: перечеркнене. *Л. Ф.*

ними, і в кінці мовою. Се в першій мірі література руська, російська, або як хочете, всеруська, тобто більшість нашої літератури, наукова література, публіцистика, що висловляє ідеї й інтереси освіченої суспільности всіх частин Росії, белетристика, що малює типи тої суспільности. Нема що казати, що та більша частина нашої літератури пишеться мовою, хоча й основою на широкім великоруським підкладі, то все таки спільною що до уживання всієї освіченої верстви в Росії і не чужою примішці полуднево-руських елементів, занесених головню в періоді панованя церковно-славянської літератури та в XVII—XVIII ст. Замітний в останніх 30—40 літах відплив Українців від столиць і разом із тим, наслідком централізації нашого літературного й суспільного життя, від літератури, в якій, особливо в белетристиці (а вона головню й впливає на виріб літературної мови) ряд визначних діячів початий Капністом, Богдановичем, Гнідичем закінчується Гоголем і навпаки, головна участь у російській літературі й белетристиці Великоросів, вплив нової великоруської народньої белетристики і театру, наука по школах великоруської народньої словесности, билін, пісень, по словиць, при цілковитім ігнорованю української — викликає се, що російська літературна мова приймає що раз більше місцеву великоруську закраску. Та вона ще не дуже сильна, а головню — що до уживання і значіння література наша не може не бути спільною і мабуть такою й лишиться. Розвиток зпов провінціоанальних центрів освіти й літератури, рівномірнійші розеліди памяток народньої словесности і мови по школах, можуть усталити рівновагу участі всіх народніх руських елементів у мові освіченої суспільности, а тоді в полудневій Росії буде ще менше реальних підстав до праці над виробленем цілковито відрубного органу наукової і суспільної думки. Не кажемо, щоби й тепер не було певних відтінків у ставленю й закрасці спільних питань російського життя, а навіть європейських ідей, між уроженцями півночі і полудня Росії: уважне око добачило би значні відтінки відносин не лише, приміром, до минувшини Росії (деякі з тих відтінків показані в статях Пипіна „Характеристики“ і ин.), до Славянства (про яке, приміром, Бодяньський, Григорович, Костомарів говорять трохи інакше, як Аксаков, Хомяков і т. д.), до візантинізма, до польського питання, але й у самім характері розуміння біжучих житєвих питань, які в дійсности мусять бути спільні півночі й полудню Росії. Так, приміром, пориви великоруської молодіжи носили більше політичний,

економічно-організаційний характер, її стремління виріжнювали ся утилітаризмом, коли полуднево-руська молодіж 1859—63 років була занята переважно педагогічними питаннями, більше дорожила індивідуалізмом; сей спір про конечність у наших часах чистої штуки і науки, який ведено свого часу в столичних журналах і кружках, ледви був би можливий на полудни Росії. В загалі дуже жаль, що слабкий розвиток літературного життя по провінціях, спричинений усіма умовами нашого суспільного життя включно до законів про пресу, доводить до того, що різні відтінки типів освіченої суспільности на півночі і полудни Росії не схоплені і не представлені в наглядних образах. Належить зрештою сказати, що у всякім випадку ті відтінки не сильні ще на стільки, щоби потребували для себе окремої мови; се й одна з причин, чому не з'явились свого роду „Отцы и Дѣти“, або „Что дѣлать“ по українськи.

Та крім такої дійсно всеросійської або просто російської (російсько-європейської) літератури, у нас фактично є окремий відділ літератури, література місцева, великоруська, яка тільки наслідком непорозуміння вважається за загальною. Се все те в нашій літературі, що відносить ся не стільки до того фактично спільного верхнього слою населення, що витворював ся з усіх сторін Росії на дріжджах європеїзму нової російської держави від XVIII в., скільки до корінного великоруського народа, який без сумніву представляє такий самий відрубний, льокальний тип, як і український. Через те льокальною, не всеросійською, але спеціально великоруською що до змісту, духа і мови являється белетристика й поезія, яка хоче живо змалювати побут і склад думок та почувань великоруського народа, як приміром, по байках Крилова і піснях Кольцова, оповідання Писемского, н. пр. „Плотничья артель“, комедії Островского, поеми Некрасова, н. пр. „Морозъ красный носъ“, „Коробейники“ і ин., більша частина творів молодих белетристів: Успенского, Слєпцова, Рєшетнікова, Максимова і ин. Так само місцеві, великоруські, будуть і ті літературно-педагогічні твори, що або хотять передавати великоруському народови відомости в можливо найприступнійшій для нього мові й формі, як приміром, праці Максимова, Петрушевского, Іванова і ин., або бажаючи виховати вищі класи в можливо близькій звязи з народом, вводять із конечности в свої книги лише живу великоруську мову і поезію, як приміром, переважна частина наших книжок для чи-

таня по „Родному Слову“ К. Ушинського. Те, що сказано про літературу, має застосоване і при інших формах культури, що впливає в відомій мірі на виховане суспільности, при музиці, архітектурі, малярстві; і тут у нас не все загальноросійське, руське, що таким називається в звичайній розмові, але багато в ньому місцевого, тільки великоруського.

Сьому місцевому народньо-великоруському відділові літератури і культури поки що відповідає фактично і українська література і то як її белетристика та поезія, так і нечисленні проби утилітарно-педагогічних книжок для українського народа. І нема більшого підпорника спеціальних українських стремлень у літературі й культурі, як подібні великоруські річи, приміром, комедії Островського, „Жизнь за царя“ і „Комаринская“ Глінки, „Родное Слово“ Ушинського і ин. Нема проте иншого способу покінчити з українським індивідуалізмом у російській культурі, як засудити всю російську культуру на абстрактний, клерикально-бюрократичний, безнародний напрям — річ очевидно небажана і неможлива.

Те, що друкувалося доси по українськи, можна поділити на три часті: а) народньо-педагогічні книжки; б) повісті і поеми, що малюють народне жите в минувшині й теперішности; в) гадки і мрії письменників про різні річи, головно у стихотворній формі. На жаль, на перший відділ обертали письменники, що пробували своїх сил в українській літературі, відповідно мало уваги, а до 50-их років і зовсім ні. В 50-их роках появилися проповіді о. Гречулевича, опісля коротенька енциклопедія у формі „Граматики“ Кулішевої; аж у 1860–63 р. видаване книжок для елементарної народньої освіти увійшло в систем українських літературних діячів і було протиставлюване Костомаровом, як річ дійсно важна, дилетантській забаві у стихотворстві. Та в короткім періоді між повстанєм тої ідеї і нагінками на український „сепаратизм“, вдуманий представителями реакції між иншими подібними страховищами, встигло появилися лише невелике число педагогічних книжок на українській мові, між якими визначалися оповідання зі сьвятої історії о. Опатовича, арифметика Рубісова і Мороза і нарис фізичної географії під назвою „Де що про світ Божій“. Сі книжечки належать і тепер до ліпших елементарних книжок у Росії (а тим більше були вони такими до 1863 р.), що потверджується й тим, що арифметика Рубісова — одно з перших пристосовань наглядного метода при викладі сеї науки — появилися на ро-

свійській мові, витримала кілька видань, а книжка про „Сьвіт божий“, видана в російській перекладі, появилася в короткім часі у другім виданю, була одобрена ученим комітетом народньої осьвіти і поручена такими педагогами, як барон Корф, хоч рівночасно викликувала здивованє своїм наголовком „переклад із українського“, а українського оригінала не було в продажі. Минулого року (1872) з'явилося вкінці друге виданє оригінала, за яким належить бажати появи дальших випусків географії, як і книжок із царини иньших наук (бажало б ся, головно, зі стислих наук). Бажаним було б також, аби такі книжки відзначувалися подібними прикметами в наших часах, як тамті визначувалися в часі своєї появи, коли російська популярна література ледви зачинала ся. Заходить тільки питанє: хто і що виграв наслідком того, що книжки, узнані за гарні що до змісту, і які не мали нічого протицензурного, не показувалися девять літ друком і стільки ж літ оставали без продовженя? На який Матузаїлів вік мають числити діячі осьвіти в Росії супроти таких переривів і чи дійсно стоїмо ми в такім сьвітлім положеню що до багатства нашої популярно наукової літератури й осьвіти, щоби для нас нічого не значили десятилітні перериви?

Між иньшими книгами, призначеними для виданя в 1863 р., був і переклад євангелія на українську мову, одобрений Академією. Та виданє не дійшло до кінця наслідком перепон із боку духовної цензури, що постановила не допускати до профанації сьвятого слова мужицькими діялектами, хоч його писали первісно „рибаки“, які власне простотою свого слова, що так різко відбивалося від „розглагольствованій“ книжників і фарисеїв, „ловили людей“. Те саме скоїлося з перекладами псалмів, довершеними Шевченком і Максимовичем. Переклади першого, що появлялися окремо і в попередніх цензурних виданях його творів, не могли друкуватися в новім безцензурнім виданю 1867 р., а переклади другого були надруковані лише в Галичині 1867 р.¹⁾ В 1869—1871 р. в Австрії надруковано український прозовий переклад Пяткинижя Мойсейового і стихотворний переклад книги Йова та цілого Псалтеря; переклад сей лучив у собі прикмети простоти з по-

¹⁾ Пять псалмів Максимовича надруковано в журналі „Галичанинъ“ 1867 р. Ще три псалми з рукописів Максимовича надруковано 1886 р. в „Додатку до Батьківщини“. *І. Ф.*

етичністю віддачі тих замітних пам'яток релігійної поезії. Того самого року появилася у Відні український переклад чогирьох Євангелій і хоча він не зривав зі старославянщиною та високим стилем („Йоан рече“ і ин.), то все таки про нього можна сказати, що то одинокий переклад Євангелія на живу мову цілого руського народа тому, що мова того перекладу, який продається в нас під назвою Євангелія „на рускомъ нарѣчїи“, не може називати ся живою мовою ні великоруського народа, ні російської літературно-освіченої суспільности; се мова нашої духовної літератури десятих років сього столітя, себто ще більше застаріла і мертва, як карамзинська. В багатьох випадках переклад сей навіть відповіднійший для України, як для Великої Росії, бо українська мова все таки ближша до церковно-славянської, як мова народа в Великій Росії. Сей переклад може очевидно розходити ся по Росії лише доти, доки існує монополія на його користь, піддержуваний правилами про духовну цензуру.¹⁾

(Далі буде).

¹⁾ Цікаво переглянути каталог важніших перекладів Святого Письма, розширюваних знаменитим британським Біблійним товариством, щоб переконати ся, до якого степеня старають ся в західній Європі приближувати «слово божє» до душі народів, звертаючи увагу на найменші відміни народньої мови. Ми бачимо, що існують переклади Святого письма для Португальців, і в колоніях, в Індії, і в метрополії, переклади: іспанський і катальонський, італійський і романський і пімонтський і ин. І для народів Росії має льондонське товариство переклади і литовський і самосьдський, дорпатсько-естонський і ревельсько-естонський. Лише для племен руського народа існує одинокий переклад, із якого фраза з Апостольських Діяній, приведена в каталозі як взірць ріжних мов — надрукована так: »Какъ же мы слышимъ ихъ говорящихъ собственнымъ, каждому изъ насъ природнымъ нарѣчїемъ.« Най читач згадає, чи здибав він де подібну мову крім перекладів із латини в гімназійних зошитах? А така мова називається в згаданім каталозі russ. modern і Святим Письмом на такій мові вдоволяють ся всі племена і відноги руського народа! М. Д.

РАСИ ЕВРОПИ І ЇХ ІСТОРИЧНІ ВЗАЄМИНИ.

(Дра Владислава Олехновича).

Бачимо отже, що взаїмне прониканє трьох рас є найзагальнійшою появою в расових відносинах Європи.

Є то поява першорядного значіня, якої пізнанє мусить засадничо змінити дотеперішнє розумінє мандрівок народів в історії. Що мандрівки істнували, се не підлягає ніякому сумнівови, бо вони добре відомі навіть в історичних часах; розходить ся одначе про їх вплив в історії у твореню новітних держав. Іще недавно думано, що всі народи Європи, які говорять арийськими мовами, прийшли з Азії. Факт, вияснений вище, заперечує цілковито сьому поглядови і вказує, що історичні мандрівки більших або меньших орд не змінили засадничих первістків расових.

Коли візьмемо надто на увагу доказаний нині факт, що від пори неоліту всі копальні скелети людські належать до того самого населеня, з огляду на расові зложники, що й нині істнує, то тим більше буде ясне, що про мандрівки в давнійшій розумію річи не може бути бесіди.

Поява поступеного зменьшуваня чашкової вказівки від височини середньої Франції в напрямі берегів Північного моря була найперше доказана французькими вченими. Брока завважав від разу, що ся поява залежить від помішаня двох ріжних первістків расових. Сей учений старав ся опісля віднайти вказівки, що стверджували-б сю появу в історичних часах, при помочи даних, зачерпнених із римських істориків, а головно з Цезара.

Цезар, як відомо, говорить, що за його часів ділила ся Галія на три стрефи, з яких кожда була заселена відрубним народом, і то

— посуваючись із півночі на полудне — Бельґами, Кельтами й Аквітанами. Кождий із тих народів рядив ся иньшими правами, мав окрему мову і звичаї. Гарона відділювала Аквітанію від осад Кельтів, а Секвана і Марна відділяла останніх від Бельґів. Осади Кельтів розтягали ся аж до Гельветії і до Рену.

Означенє Цезара годить ся вповні з результатами, осягненими при помочи антропольогічних розслідів. Жителі Аквітанії відповідають середземноморській расі, що й нині має перевагу в полудневій Франції. Кельти — то нинішні короткоголовці, що й нині заселяють середню Францію. Бельґи — то представителі північної раси.

Брока, покликаючись на сей уступ із Цезара, полишив короткоголовцям давню їх історичну назву Кельтів, а північну расу, в якій переважає тип ясного довгоголовця, охрестив іменем раси Кимрів, позиченим від історика Тєррі.

В дальшій ході антропольогічних розслідів показало ся, що Німці також не однородний нарід, що німецька людність складаєть ся також із двох первістків і то з таких самих, які знайдено у Франції.

Німецькі вчені, як ми бачили з огляду в першій розділі, займали відрубне становище. Опираючись переважно на лінгвістиці й археології, поставили собі за задачу розв'язати отсе питання: котрий зі знаних антропольогічних типів, що належать до народів, які говорять арийськими мовами, належить уважати за первісних Арийців? Доследи в тім напрямі не довели до результатів, що могли би розяснити темноту праісторії. Догадуючись, що первістними Арийцями може бути лише раса північного довгоголовця, належало-б знов говорити про деякі мандрівки, хоч у противнім напрямі. Що тикаєть ся раси короткоголовців, вона як неарийська по думці тих учених, мало звертала на себе уваги. Вони думали, що ся раса туранського походження та що в історії людськості вона відгравала лише підрядну роль.

Антропольогічні розследи на землях, що лежать на північ від Карпат, головно між Поляками й Литовцями, дозволяють поставити докладніші висновки, вказані французькими вченими. Постепенне зменшуване чашкової вказівки доказує безперечно, що населене Польщі і Литви витворювало ся на місці та що той витвір відбував ся в передісторичній епосі, починаючи що найменше від кінця неолітичної епохи.

Здогад мандрівки Поляків і Литовців абсолютно не можливий, бо тоді не можна-б вяснити, з яких причин Поляки, прийшовши до Європи, станули рядами в лініях, що йдуть від Карпат до півночі, таким способом, що найвищі вказівки найшли ся на верхах Карпат, а найнижші на північних окраїнах Польщі, коли посередні вказівки найшли ся по середині, то значить, на властивім собі місці. Так само Литовці, хоч мають висшу вказівку, займили полудневу частину краю, а Жмудини, з низшою вказівкою, мусіли займити місця ще висше на північ. Взагалі факт поступеного проріджування темної барви волося і очий, при збільшуваню числа синіх очий і блондинових типів, вказує, що оба сі народи творили ся на місці і в тій самій епосі.

А що ся поява виступає однаково на західних збоках Карпат, в чисто польських повітах, і на східних збоках Карпат, т. є. в руських повітах, тому належить догадуватись, що поділ поселеного тут народу на два племена: польське і руське — належить до історичних фактів пізнійшої доби.

Та знов обставина, що появу зменшування чашкової вказівки можна бачити в дальшій тягу на північ, на землях заселених Литвинами і Жмудинами, доказує, що процес витворювання народів на порічу Висли й Німана з двох засадничих первістків расових і то на цілім просторі від Карпат аж поза границі Жмуди, був раншій від твореня арийських мов. Антропальогічні розсліди населеня Франції й Німеччини, та в деяких східних країнах, дають можливість докладної оцінки вартости лінгвістичних студий для праісторії.

Всі висше названі краї заселені народами, що складають ся в тих самих двох засадничих первістків расових і дуже правдоподібна річ, що витворюванє тих народів відбувало ся в одній епосі, або в епохах не дуже віддалених від себе. Щож бачимо під лінгвістичним зглядом? Франція говорила кельтською мовою, ниці говорить романською; в Німеччині існує відрубна мова, що є одною з арийських галузій. На території давної Польщі маємо дві мові, в яких кожда належить до первісних арийських, хоч землі на берегах Висли й Німана належать до тої самої антропальогічної формації.

Бачимо отже, що докладний розелід відносни раси ясного довгоголовця на землях давної Польщі вясняє докладнійше взаіmnі відносини двох найважнійших елементів расових Європи; гра-

ниця сфери ясного довгоголовця і правдоподібної його первісної осадки зарисовується виразніше. Ми бачили вже, що тип ясного довгоголовця переховався найліпше в Ісландії, Шкоції і Скандинавському півострові. На континенті Європи береги Північного і Балтійського моря належать також до садіб тої раси, бо тип сей тут іще дуже виразний. Властиву границю сфери ясного довгоголовця становить лінія, що йде від Фіністери через Альпи і гори-сту частину середньої Європи, а в кінці через Карпати; і хоч далше на полудне від сеї лінії є ще численні сліди сеї раси, то все сея лінія, що йде через збиті маси короткоголовця, мусить бути уважана за границю для раси довгоголовця.

Полишається нам іще прослідити східну границю Європи для пізнання расових відносин і тої сторони. Мова тут головно про расу ясного довгоголовця, яка в останній епої праісторії і так само в історичній добі, відгравала першорядну роль в еволюції людськості.

В західній і середній Європі расові відносини опрацьовані достаточо. Результати подані нами можуть уважатися як достаточо доказані; тому й подавали ми їх не цитуючи жерел, як факти прийняті загально і безперечно. Для східного погранича Європи таких подрібних даних, що дотикали би кожної околиці, нема досі. Є одначе дві загальніші праці, що вистануть цілковито до зрозуміння загальних відносин рас на тій просторі.

Перша праця К. Зоґрафа,¹⁾ професора москов. унів., дотикає великоруського населення. Праця сея належить до найповажніших у дотеперішній антропологічній літературі; а хоч вона в деяких подробицях не досить строго вкінчена, то одначе остаточний результат, що дотикає відносин загальнішої натури, годить сея з результатами інших авторів.

Тому що великоруська людність становить на північній сході останню, кінцеву групу європейської раси, то щоби дати читачеві нагоду пізнати цікавіші висновки, наведемо тут деякі уступи в останнього розділу праці Зоґрафа, що дотикають расових відносин.

¹⁾ Труды отдѣла антропологии, т. XV. Н. И. Зографъ: Антропология. изслѣдованія мужескаго великорус. населенія Владимір., Ярослав. и Коостромской губ. Москва, 1892.

„Результати осягнені мною і Н. І. Лижіном, а заразом дані, які подає література, особливо праці Таранецкого, дра Емме, К. Г. Ікова, Д. Н. Анучіна, А. Н. Краснова, переконують, що Великоросія не має однородної людности, але навпаки обіймає мішанину кількох типів, як здасть ся, численних і різних між собою. Автори, що займали ся тим предметом, не годять ся з собою що до кількості тих первісних типів. Більшість, у тім числі майже всі, що досліджували культуру і мову російську, є тої думки, що російський народ, а особливо Великороси в центральних губерніях, походять із перемішання двох типів: славянського — зайшого, отже не корінного для Великоросії і другого — старинного, корінного, який одні прозвали фінським типом, другі знов загальнішою назвою — уральсько-альпейською расою“.

Аби дати читачеві докладний образ того перемішування сусідніх типів, а радше двох різних рас, наведемо тут погляд найвизначнішого етнологіста нинішньої доби, проф. Е. Т. Гамі, висловлений у вступній прелекції в Музею Антропології¹⁾ в 1885 р., погляд, що є остатнім словом науки в царині народознавства.

Предметом тої прелекції є загальні уваги про жовту расу. Тому що відносини одної раси до другої становлять одну з найцікавіших появ, а рівночасно є одною з найважчих загадок історії і праісторії, то ми не обмежимо ся наведеним гадки знаменитого ученого виключно в питаню відносин європейської до азійської раси, але подамо кілька виїмків, що дотикають теж відносин жовтої раси до інших сусідніх їй народів, а то для доповнення образу перемішування сусідніх рас у загалі.

По короткім вступі, що містить історичні відомости про жовту расу, приступає автор до властивого предмету.

„Відрізняємо вісім відног головного пня жовтої раси; відноги ті сусіднують із собою досить близько, є більше або менше численні і більше або менше розгалужені. Даємо їм тимчасом отсі назви: монгольська, турецька, індо-монгольська, алевтська, тунгуська, аїно, китайська і ескимоська. Назва першої відноги, монгольської, буває невластиво уживана для означеня цілого пня.

Монголи творять громаду, що числить два до три міліони, і займають простір між Сибіром, Китаєм, Манджурією і Туркестаном. Ділять ся вони тепер на східних Монголів, західних (званих

¹⁾ L' Anthropologie, 1885, т. VI, ч. 3.

Калмиками) і на Бурятів (що називають ся теж північно-східними Монголами).

Монголи, до якої з отсих трьох груп не належали-б, увидатнюють найліпше в своїй фізичній і моральній характеристиці тип жовтої раси. Подаючи характеристику кожної групи з'окрема, зібрали ми всі ціхи, які можна знайти, порозкидані поодинокю, між усіми азійськими народами.

Ціхи ті такі: волосє грубе, тверде, в перерізі докладно колесовате. Барва шкіри переходить від блідо-цитринової до темно-жовтої, а навіть червоनावої. Око темне, скісне, що залежить від певного фалдованя шкіри в долішній повіці; кістна будова очних долинок не має ніякої участі у скісности очий. Чашка коротка, доходить деколи до скрайної короткоголовости, зі вказівкою 98, 21, т. є. до майже колесоватої форми; пересічна вказівка переходить 87; склепліне чашки низьке. Кістна будова лица відповідає цілковито будові чашки: коротка, широка, квадратова. Найбільше характеристична будова лицевих костий, сильно розвинених, що вибігають у гору і на зверх. Наслідком того ярмові луки віддалені від чашки і видні докладно при огляданю чашки з гори. Ся власне будова лицевих костий є причиною незвичайної ширини лица, якою визначаєть ся тип жовтої раси“.

Дальше подає автор характеристику Калмиків, вказуючи, як легко підлягають вони асиміляції під впливом російського панованя і переходить до опису другої з черги відноги — турецької.

„Другу відногу становлять старинні Турки, колись найбільше зближені до Монголів; північна турецька віднога, відірвана від иньших під час великих нападів із кінцем середніх віків, заховала ще по части свій старинний вигляд. Ті північні Турки носять нині назву Якутів; вони живуть над Леною числом коло 200.000. Деякі групи того племені, приміром Уча, Хета — переховують до нині дуже виразні ціхи монголізму.

Иньші Турки, числом коло 20 мільонів, знані під загальною назвою Туркоманів, змішані більше з иньшими племенами. З даних, добутих бароном де Бале, можна легко переконатися, що вони сильно зближені до своїх північних кривняків, Якутів. Ствердили се розсліди, пороблені на полудне від Каспійського моря — на племенах, що називають ся Ямонди, Гокляни і ин., та на Кавкааї на племені прозванім Абреками. При розслідах належить одначе пам'ятати, що деякі племена деформують штучно свої чашки, що

подибуєть ся у Курдів і Бактарів. Голова Турка висока і коротка, але не дуже широка, наслідком чого чашкова вказівка є під-короткоголова. Лице відповідає будові чашки, отже менше широке як у племен першої відноги монгольської.

Дальший тяг наших студий над турецькою відногою становили розсліди довгого ряду посередніх типів поміж Монголами і Турками, як Узбеків, Кіргізів, Башкірів, Ногайців; опісля розсліджували ми посередні типи поміж Турками і Фінами, головно всі ті незвичайно помішані групи, які становлять населене східних губерній Росії, дуже невластиво назване загальним іменем Татарів. Дальше розсліджували ми посередні типи між Турками з одного, а жителями Кавказу, Славянами, Греками, а навіть Арабами й Османлісами в Константинополі — з другого боку.

Ми переходили від одної раси до другої через незначне степенуванє і переконали ся, що відмежованє жовтої раси від білої представляє незвичайні наукові трудности. Таку саму трудність у відмежованю тих двох рас подибали ми при розслідах у північних стрефах.

Північна Сибір у західній своїй половині заселена народами, як Самоєди, Каніри і инші, яких тип представляє таке велике хвильованє, що переходить ся поступенно без перерви від Монгола до Ляпонця. Дальше, в тій самій стрефі є посередні типи, що становлять безпосередній перехід від Ляпонця до Фіна і від Фіна до Славянина. Тим способом можна уложити довгі серії, без ніякої перерви від найбільше типових представителів жовтої раси до типів білої раси, що носять усі ціхи останньої.

Тим власне переходовим народам — коли так можна сказати — надав Прішар спільну назву „Allophylian races“, бажаючи їх відріжнити одною збірою назвою від індо-германської раси“.

Не хочемо нудити читача подробицями, які наводить учений професор Антропологічного Музея; досить, що загальне понятє поступенних переходів від жовтої раси до білої в Європі, висловлене в отій прелекції, не підлягає нині ніякому сумнівови. На тім повинні-б ми властиво скінчити розлід границь східної Європи; тому одначе, що поява ширеня рас на стільки важна для властивого розсліду тла дальшої історії аж до найновіших часів, позволимо собі хоч у скороченю повторити за проф. Гамі опис кількох

иньших відног жовтої раси, бо й тут можна бачити ту саму появу поступенного перемішування з сусідніми расами.

„Переходимо тепер — каже проф. Гамі — до третьої відноги, до народів Гімалайських гір, яким Прішар дав загальну назву індо-татарських народів, а ми пропонуємо назву індо-монгольських, більше відповідну як задля расових відносин, так і для географічного положення.

На скільки можна судити з даних, зібраних досі, ці народи під кожним зглядом посередні між Турко-Монголами і Індо-Китайцями. В Тибеті, якого населенє носить місцеву назву Бот, вказують розсліди дуже близьке спорідненє з Монголами; лицеві кости вистають сильно, очи скісні, ніс простий, інколи трошки запалий, то знов величезних розмірів, що нагадує деяких жителів північної Америки. Їх чашкова вказівка підкороткоголова. Тип сей, дуже виразний на найвищих місцях плоскозгіря, тратить поступенно свою виразистість у міру, як посуваємо ся в долину, де перемішуєть ся з ріжними первітками: в одних місцях із расою більше або меньше білою, в иньших із дравідийською або калярійською расою. В Ассамі лучить ся індо-монгольське племє з гірськими племенами тої країни, що належать до маляйської раси. В Індо-Китаю населенє Бірманії, Сіаму й Аннамун має безпосередню звязь під антропологічним зглядом із середною Азиею і творить досить однородну цілість, дуже зближену до населеня Тибету.

Тим способом віддаляючись поступенно від первісного монгольського типу, розслідили ми групи, що належать до індо-китайської відноги; приступимо тепер до розсліду меньше важної відноги, якої перед моїми особистими студиями не уважано за окрему одиницю етнічну.

Першу з тих галузок, вирубану, що так скажу, з того неозначеного корча Прішара „Allophylian races“, становлять народи, що заселяють північно-східні побережа від Охоцького моря аж до півострова Аляшки, се-б то: Коряки, Камчадалі, Шуклюки, Чукчі на азійськїм березї, і Алевти, Унунґи в Америці — на островах і на самім краю півострова, в загальнім числі найвише 25.000 душ. Хоч та група не дуже стисло відграничена на заходї, то одначе істнуванє її, як окремої групи, не може підлягати нині ніякому сумнівови.

Група ся тим більше цікава, що хоч її географічна сфера не може бути докладно означена, то уважати належить за певну річ,

що вона сягає поза границі Азії, входячи на територію Нового Сьвіта.

При дальших розслідах будемо мати нагоду зазначення подібних фактів, що кинуть певнійше сьвітло на несумнівні — по нашій думці — азійські початки більшої частини племен цілої Америки.

Відповідно до нашого систему по жителях Тибету і Індо-Китайцях, взагалі підкороткоголових народах, належить із черги дати місце Шуклюкам із пересічною чашковою вказівкою 79,9, т. є. таким, що займають скрайню границю групи посередноголових вказівок, а зараз за ними Тунгузам-Манджурам, що числять коло 30.000 душ і належать досі так само до неозначеної групи Шрішара. Чашкова вказівка останніх належить уже до групи посередноголових; при тім склепіння їх чашки плоске, як у чисто-монгольських групах. Ідучи далше в розслідах відповідно до нашого систему, утворимо підстави для правдивої класифікації, опертої на найпевніших ціхах — анатомічних. Ціла скрайня Сибір та північний Китай заселені численними, хоч подушно незначними групами номадів, досі дуже мало знаними. Деякі з них, як справедливо говорить Прунер-бей, є переходовими народами до жителів північної Америки. Гіляки — жителі в над Амура, становлять рід посередного огнива між Тунгузами й Ескимосами.

Остання група, що числить 27 до 28.000 душ, становить окрему етнічну одиницю, відповідно досить однородну, яка в Азії розширила ся вздовж берегів Ледового Океана аж до північно-східних кінців Нового Сьвіта, досягла Гренляндії, а найдалше висунені її постерунки доходять аж до водопаду Ніагари. У своїм викладі вказав я тільки побіжно засадничі ціхи тих жителів підбігунів стрейф, бо відаєть ся мені більше відповідним приступити до подрібного опису поодиноких груп тоді, коли перейдемо до розсліду жителів північної Америки.

Та все таки не забуваю ні на хвилию своєї провідної думки що до методу визначення відповідного місця для Ескимосів. Ставляю їх на кінці тої самої лінії, на якій початку поставив я типових представителів жовтої раси — Монголів.

Ескимоси є довгоголовцями монголізму. Вони відділені у тім ряді від Алевтів (від яких не відріжнював їх Вірхов) Тунгузами, Манджурами, а опісля Китайцями“.

Не будемо наводити тут за автором подробиць про сю відногу жовтої раси; повторимо лише характеристику анатомічної будови

чашки Китайця, яку сам проф. Гамі наводить із опису, поданого ще фон-Бером і яку уважає учений професор клясичною. От її характеристика :

„Представте собі, що маєте чашку Калмика, зроблену в елястичної маси, приміром із гутаперчі. Стискаймо обома руками склепліне чашки з гори так, аби вийшли виразнійше: чоло, склепліне і потилична частина; опісля стискаймо околицю луків скрані так, аби зменшив ся трохи між ними простір, а рівночасно звернім трохи на перед лицеві кости і кість горішньої щоки: таким способом дістанемо докладний образ чашки і кістної будови лица Китайця.“

Ся характеристика представляє дійсно найліпше відносини китайської відноги до засадничого типу раси, Монгола. Автор кінчить розелід сеї відноги оглядом її історії, на скільки її записано в віродостойних хроніках. З даних, що догикають сього предмету, довідуємо ся, що перші жителі долини великих східних рік, т. є. властивого середного Китаю, прийшли з північного заходу; мусіли одначе звільна уступати перед хвилями нових пришельців, посуваючись на полудне і полудневий захід, де їх тепер подибуємо в гірських околицях.

В кінці подає проф. Гамі короткий опис антропольогічних відносин у Корей й Японії:

„Жителі Корей незвичайно подібні до жителів Тибету, хоч є багато індівидуів, у яких видно примішку расового елементу, що переважає на Океанії. Що тикаєть ся Японців, то численні студії, довершені на японських чашках, не полишають сумніву про їх спорідненє з Китайцями і взагалі з жовтою расою; полудневі елементи причинили ся одначе без сумніву і то в значнім степени до витвореня теперішнього населеня японських островів. В історичних часах відомі морські походи Маляйців у північнім напрямі; численні сліди тих походів можна віднайти і в Японії“.

Не будемо наводити подробиць, що інтересують головно спеціалістів етнографів і антропольогів, особливо останніх, для яких кожда відміна даного типу становить предмет цікавих студій; для нас вистане загальний образ відносин серед величезної громади жовтих народів. Як расова група вона численно найбільша, бо виносить що найменше коло 540 мільонів душ, т. є. більше, як третина людности цілої земної кулі. Вже саме се число подає значіне раси, бо вказує на велику її живучість.

Етнографічний образ, змальований в загальних нарисах проф. Гамі, представляє рівночасно образ життя й еволюції жовтої раси без сумніву протягом дуже довгого часу. Засадничою, головною появою в життю сеї раси є безнастанне відосереднє її розширюванє у всіх напрямках і мішанє в сусідніми расами, наслідком чого втворюють ся посередні породи.

Вправді сеї факт можна завважати всюди, бо він є конечним вислідом розроджуваня і розмножуваня кожної людської громади; але жадна иньша раса, жадна иньша громада людська не представляє того обяву так виразно і на так широку скалю, як жовта раса. Усадовленє чистого первісного типу в середній Азії, як у середині найбільшого континента, є причиною, що сеї обяв виступає так виразисто і — як ми бачили — дає себе так докладно слїдити в усіх напрямках.

Крім справдженя факту розширюваня рас і постепенного їх мішаня, дослїди над жовтою расою уможливили нам пізнати етнографічну границю між Европою й Азією.

Вертаючи до європейських рас, головнo-ж до ясного довгоголовця північної Європи, бачимо, що в західній і середній Європі він мішаєть ся поступенно з середноєвропейським короткоголовцем, а на сході з жовтим короткоголовцем середної Азії. Рїжниця лежить тїльки в тім, що перемішуванє ясного довгоголовця в західній і середній Європі відбувало ся без сумніву давнїйше, наслідком чого расові рїжниці затерли ся, а принаймнєше бїли замасковані пізнїйшою політичною єдністю і аж докладні розслїди антропологів відслонюють тайну праїсторії, виказуючи відрубні расові елементи.

На східній границі привикли ми знов бачити від початку історичних часів два відрубні первістки: європейський — білий, докладно говорячи — славянський і литовський, та азійський — жовтий. Хибно думано, що відносини тих двох первістків датують ся аж від часу останнього вилу монгольського елементу в середніх віках; тому то аж до останніх часів думано, що держави, втворені над Волгою, були чисто татарські; аж антропологічні розслїди переконали, що чистий монгольський первісток існує лише в середній Азії, а людність давнїйшої Золотої Орди належить до жителів давнїйшої формації, праїсторичної, до посередніх народів, як їх справедливо назвав проф. Гамі.

Тим способом антропологічні розсліди враз із етнографічними, дозволяють нині докладно означити сферу раси ясного довгоголовця північної Європи — одного з найважніших расових елементів не лише в Європі, але й на цілій земній кулі.

Ми бачили, що ся раса, як найчистіший первісток, займає Ісландію, Шкоцію і Скандинавський півостров. Вже трохи змішана, але все з виразною властивою характеристикою виступає вона на берегах Північного моря, на Данськім півострові і далше на схід — на побережу Балтійського моря. Лінія, що відмежує сферу тої раси, переходить через середину осель короткоголовців; її можна накреслити в сім напрямі: від Фіністери через височину середньої Франції, Альпейську височину, гористу частину середньої Європи, а в Азії — через Малу Азію аж до Паміру, а звідти на північ через осадки жовтого короткоголовця в напрямі осель Бурятів у забайкальськім краю. Поза тою лінією можна знайти ще сліди ясного довгоголовця, але лише сліди.

Коли узгляднимо далше, що на полудни від осель короткоголовців тягнуть ся в Європі оселі темного довгоголовця, або середземноморської раси, то отримаємо тим способом найзагальніші рами для історії найважнішої частини людськості.

Отже відносини ясного довгоголовця до короткоголовця середньої Європи з полудня і до короткоголовця середньої Азії зі сходу — гідні уваги з кожного погляду. Розсліджені нами подробиці тих відносин вказують, що оба ті расові первістки мішають ся з собою від дуже давніх часів, а те перемішуванє є змістом їх історії. А хоч рами, представлені тим способом, дуже широкі під зглядом простору й часу, то одначе дають вони расове тло, на яким можна буде означувати поодинокі історичні моменти.

III. Загальний результат розслідів над передісторичними расами в Європі.

Погляд на расові відносини, поданий у попереднім розділі, опираєть ся на результатах розслідів над нинішніми расами; і хоч відносини самі через себе дуже вишовні, бо степенуванє в розкладі фізичних прикмет вказує, що нинішній стан річи є впливом повільного мішаня расових первістків — то одначе буде корисне близше пізнанє подробиць тої широкої і загальної появи.

Першим важним моментом сеї появи є час її треваня, т. є. означене епохи, в якій ся поява розпочала ся; другим є означене ролі, яку відгравав кожний із тих первістків.

Коли на сю появу глядимо з найзагальнійшої точки, видають ся сі расові первістки пасивними, бо в остаточнім результаті повстає мішанина обох первістків. Отже треба се мати на увазі, що будь що будь се перемішуванє двох первістків виповняє — що так скажемо — цілу ріжнородність історії.

Кожда окрема частина мішанини може сильно ріжнитися від сусідної частини, а ріжниця ся буде залежати від процентового складу обох первістків. Входячи глибоше в істоту сеї появи побачимо, що історична роля кожного первістка иньша, залежна від психічного характеру даного расового первістка, від властивости „расової душі“.

Що до першого момента, т. є. початку перемішуваня рас, то досліди праісторії Європи відхилили вже трохи заслону, що до недавна ще закривала події праісторичного чоловіка; найвиразнійшим добуток є менше більше докладні вказівки що до часу істнoваня чоловіка в Європі.

Та обставина, що початкові події чоловіка цофнено аж до третьорядової епохи, мусіла змінити засадничо погляд на початкову історію чоловіка взагалі. Сим отже питанєм випадає нам заняти ся передівсім.

З точки погляду дотеперішньої історії, вона зачинаєть ся від часу, коли чоловік полишив сліди свого існованя в переказах, записаних пізнійше до книг. Найважнійшими жерелами історичних відомостей є приміром книги Старого і Нового Завіта, Геродот, досліди над усякими письменними памятками старинного Єгипта, історичні документи, полишені народами, що вживали клинового письма і т. и.

Всі ті відомости відносять ся до епохи, в якій виступають на історичну арену народи, се-б то більше або менше численні громади, що творили суспільности і мали деяку організацію. Історики, що працювали над старинною історією, займали ся майже аж до останніх часів головно дослідами над походженєм народів; кожда назва якогось народа, записана грецькими або римськими істориками, була предметом трудних дослідів. Яко приклад такої праці, що дотикає польської історії, можна навести Лелєвеля: „Narody na ziemiach Polski i Litwy zamieszkałe“. Праць того рода,

особливо в німецькій літературі, є дуже багато і то дуже по-дрібних.

В умах істориків усталило ся понятє народа як відрубного організму. Повірено в безконечне число народів і кожний із них мав свою історію.

Цілком інакше представляєть ся історія, коли до історичних дослідів прилучили ся ще й праісторичні, оперті на результатах, добутих етнологією й антропологією.

З точки погляду антропології, історія Європи — то повільне мішанє трьох расових первістків, які можна ще нині відрізнити. Загальне тло історії Європи зарисовуєть ся виразно; ходить тільки про виясненє подробиць, що дотикають того обяву, додаймо — в ріжних епохах. Зі становища антропології місцевости і ріжні історичні назви мають підрядне значіне. Для антрополога зовсім байдужне, чи він досліджує перемішуванє рас у краю, що зовєть ся нині Францією, чи над берегами Висли; йому залежить головно на тім, чи в тих двох місцевостях ті самі расові первістки, чи змішані в тій самій пропорції, чи можна викрити примішки третього первістка і в який пропорції.

Незвичайно важно знати, в якій епосі зайшло перемішуванє; інакше уформуєть ся історичні відносини, коли два расові первістки утворили мішанину в далеких часах, коли вони були в стані природи, інакше — коли один із тих первістків був уже на певнім степені культури. В останнім випадку можуть заходити ще дві можливости: або первісток у стані висшої культури підбиває дикі народи, або — що буває частійше — річ маєть ся навпаки: некультурний расовий первісток підбиває з'організовану вже суспільність, переходить у пануючу клясу і поволи розпливаєть ся між підбитими.

Те перемішуванє народів, часто расово споріднених, що по-очередно виступають на історичну видівню, становить істоту еволюції народів Європи.

Не маємо наміру порушати квестію третьорядового чоловіка; за мало маємо даних для висновків про найдавніші раси. Догадуємо ся лише, що в західній Європі жила раса неандертальська, довгоголова, та що є якась аналогія між неандертальською чашкою і чашками нинішніх Фризів. Можна догадуватись, що неандертальська раса розвивала ся без перерви, перетрвала до на-

ших двів і була засадничим первістком раси, яку нині називаємо ясним довгоголовцем.

Крім звісної неандертальської чашки, знайдено доси коло дванадцяти чашок, що без сумніву походять із четверторядового періоду і всі довгі; звідси висновок, що найдавніша раса людська в Європі була довгоголова. Належить додати, що висновок сей опертий на дослідях, пороблених у західній Європі; пізніше побачимо, на скільки він правдивий для східної Європи. Розсліди, що дотикають дальшого періоду, неолітичного, далеко численніші, а висновки можуть уходити за далеко певніші.

Студії над чашками з того періоду стверджують, що первісно жив у Європі довгоголовець, але що від початку неолітичного періоду з'явився тут і короткоголовець. Починається мішане обох тих рас, при чім примішка короткоголового первістка збільшується постійно з бігом часу. Сей факт стверджено доволі в західній Європі.

Всесторонні розсліди дуже числених кладовищ із неолітичного періоду довели до такого висновка: серед первісного довгоголового населення з'являється звільна короткоголовець, мішається з ним, а опісля бере перевагу. Сей поява триває довго і не є впливом якогось одного напаву; короткоголовець входить у царини довгоголовця, як вода входить у пісок. Зіткнене тих двох так відмінних елементів мабуть не було приязне: мусіло воно бути наслідком числених мандрівок зі сходу на захід. Про психічні різниці тих двох расових елементів і про можливість висновків що до історичної ролі кожного з них — поговоримо окремо; тепер головною нашою задачею було ствержене факту перемішування тих двох рас у періоді неоліту на західнім кінці Європи, т. є. в нинішній Франції. Короткоголовець визначається передівсім меншою енергією, меншою рухливістю, легше переходить до осілого стану і скорше множить ся: сі прикмети дають йому протягом довгого часу перевагу над довгоголовцем. Се поясняє нам, чому в середній Франції подибуємо нині тип короткоголовця, хоч у початках неоліту жив там чистий довгоголовець.

Не можемо слідити відносин сих двох головних первістків расових на цілім просторі Європи, бо ми мусіли-б повторювати тут усі важніші факти з праісторії й археології; обмежимо ся проте наведенням кількох характеристичних прикладів. Для пізнання расо-

вих відносин у середній Європі подамо загальні результати передісторичних дослідів у нинішній Чехії.

Вибираємо сей край тому, що лежить у середині історичної арени європейської раси та в середині її горішньої частини, на границі, що ділить гористу полудневу часть і північну низину, яка йде аж до Балтика. Сей край вибираємо ще й тому, що його передісторичні події досліджені дуже докладно, завдяки невиспним працям кількох чеських учених. Будучі досліди антропологічні й археологічні додадуть мабуть не багато до досягнутих уже результатів і не вплинуть на зміну загального погляду на передісторичні події Чехії. Результати тих дослідів подані в цікавій праці проф. И. А. Піча.¹⁾

Так само на чеській території, як і в західній Європі, предметом наших дослідів не будуть найстарші сліди існування чоловіка (хоч і з того згляду Чехія цікавий край, бо й тут знайдено останки чоловіка з дуже давньої епохи), але представимо стан річи в неолітичного періоду.

Полуднева частина нинішньої Чехії має в першій половині неолітичного періоду виключно тілопальні гроби; є то сліди осель раси короткоголовців. В північній частині знайдено кладовища, в яких подібні скелети свідчать, що та частина була заселена довгоголовою расою з вказівками 68—72. В середнім поясі, між Берцикою і Велтавою, знайдено гроби одної і другої раси.

Автор подає свої висновки у предметі історичного значіння наведених фактів археологічних.²⁾

„Оба роди хованя вмерлих під зглядом географічного положеня відділені від себе. В Чехії нема зовсім мішаних кладовищ, як у Вацу або в Гальштаді, на яких тілопальні і нетілопальні гроби лежали-б побіч себе на однім кладовищі. Та все таки оба роди хованя вмерлих мусимо вважати як приналежні до одної епохи; оба роди кладовищ, із огляду на число поодиноких могил, належить приписати численному населеню і осілому довго в тій самій місцевості. Тому що кождий з тих народів уживає властивого собі способу хованя своїх умерлих у тій самій епосі, то на нашу думку ся ріжниця між пайстаршими кладовищами в Чехії веде до висновку, що в тій епосі жили в нинішній Чехії побіч себе два народи, які

¹⁾ Archeologický výzkum ve středních Čechách, Прага, 1893.

²⁾ Тамже, ст. XXXV.

на лінії зіткнення мішали ся з собою, або один розширював ся і за-
нимав посілості другого“.

Коли візьемо на увагу, що тілопальні гроби належать без-
сумнівно до короткоголовців середньої Європи, то образ передісто-
ричних подій в нинішній Чехії, представлений проф. Пічом, буде
зовсім аналогічний до образу подій в нинішній Франції. І тут
і там бачимо мішане двох расових первістків — короткоголовця
й довгоголовця.

Дальший хід появи мішання тих двох первістків аж до найно-
війших часів можна зрозуміти докладно, порівнюючи вказівки всіх
чашок із передісторичної епохи, знайдених досі в нинішній Чехії,
із вказівками новожитних чашок. Відповідну табличку беремо з пра-
ці Й. Матейка.

Вказівки :

	69,9	70—74,9	75—79,9	80
Найдавніші чашки передістор.	4%	23%	47%	32%
XVI віка	0%	5%	25%	70%
Новожитні	0%	0%	15%	85%

Ся табличка не менше вимовна, як повисше наведені дані
з передісторичних часів Франції; вона виказує, що в передісто-
ричній добі була нинішня Чехія заселена довгоголовою людністю,
що з ходом часу прибувають поступово короткоголовці, які оста-
точно випірають своїх попередників так, що в новожитних часах
стають виключними панами тої землі.

Археологічні й антропологічні досліді з початку бронзового
періоду в нинішній Чехії дозвляють навіть виразко означити на-
прямо того походку короткоголової раси: описаний попередно розклад
тілопальних і нетілопальних кладовищ вказує, що короткоголовець
ішов від полудня на північ.

Для доповнення передісторичного образу Європи подаємо ва-
жнійші факти з праісторії східної Європи.

В початках четверторядового періоду більша частина нині-
шньої Росії була морем, що сягало від півночі аж до середнього
бігу Дніпра, менше більше до нинішньої Київської і Полтавської
губернії, наслідком чого східна Європа була заселена значно пізній-
ше від західної. З дотеперішніх дослідів можна догадувати ся, що
лише полуднева частина Росії була заселена в палеолітичній періоді.

В неолітичній епосі була заселена середня Росія довгоголовою людністю. Вона ховала своїх небіщиків у курганах, які розсліджено в великім числі в цілій Росії. Границі тої курганової раси такі: від півночі губернія Московська, Новгородська, Олонецька; від полудня губернія Полтавська і Київська. Через Волинь і Галичину лучить ся східна короткоголова раса з довгоголовцем середньої Європи.

Так само як у західній і середній Європі мішаєть ся кургановий довгоголовець вільно з короткоголовцем, а в історичних часах починає останній переважати. Порівняні розсліди чашок із ріжних епох стверджують докладно сей факт.

І так розсліди в Київській губернії дали такий результат: В епосі каменя і курганів процент чашок довгоголовців доходить до 75, у славянській епосі спадає вже процент довгих чашок в тодішніх кладовищах до 50. В новожитних часах число довгих чашок становить ледви 3—4 процент; кільканайцять відсотків становлять посередні чашки, а короткі доходять до 75—80%. Менше більше стверджено таку саму пропорцію в губерніях Полтавській, Чернігівській, Смоленській, Тверській, Ярославській і Московській.

Взагалі можна сказати, що в вичислених губерніях первісне курганове населене складало ся переважно з довгоголовців: число довгих чашок доходить до 60—80%. Належить при тім мати на увазі, що епоха курганів тревала довго і відсотки довгих чашок залежать головно від того, чи кургани давнійші чи новійші. В губернії Курській приміром усі доси розсліджені кургани містили виключно тільки довгі чашки.

На східній отже площі Європи повтаряєть ся той сам обяв, який ми бачили на заході, се-б то в нинішній Франції і в середній Європі, в нинішній Чехії. Всюди бачимо, що первісне, найдавніше населене Європи довгоголове і що з бігом часу прибуває короткоголове населене з полудня.

В полудневій Європі стверджено сей факт так само численними дослідями. В нинішній Греції й Італії чим старші кладовища, тим більше число чашок належить до довгоголовного типу. Ріжниця в порівняню з північною половиною Європи лежить у тім, що в тій часті короткоголовець посуваєть ся з середньої, гористої частини Європи на північ, а в Греції й Італії сей рух відбуваєть ся з середньої Європи на полудне.

У Греції всі чашки з Мікенського періоду належать до довгоголового типу; в пізнійших часах, почавши від XII віка перед Христом, коли до Греції прийшли з півночі дорійські племена, появляють ся посередні чашки, а опісля й короткі.

Сей факт повтарається і на Апенінському півострові. Всі чашки з неолітичного періоду, знайдені в Сицилії і в полудневій частині півострова, належить до довгоголового типу; зрештою навіть нинішнє населенє складається переважно з довгоголовців. Але й висше на північ, а власне старинні римські чашки, ба навіть чашки з етрусських гробовищ, належать також до довгоголового типу.

Одним із найліпших прикладів, що представляють немов поглядом відносини довгоголовця до короткоголовця на полудни Європи, є остров Сардинія. Первісне населенє того острова належало до довгоголовців, нинішні його представителі займають саму середину острова, гористу, найменше приступну, і нині можна уважати їх іще за представителів того типу, бо їх чашкова вказівка сягає ледви до 73. Від середини острова до країв вказівка збільшається по причині поступенного прибування короткоголового первістка в пізнійших часах.

Можна би навести багато інших прикладів, що потверджували-б обяв мішання двох головних первістків расових нинішнього населеня Європи, але й сі вистають цілковито. Стверджують вони ті висновки, до яких довели нас досліди на живих особах що до теперішніх відносин расових первістків посеред нинішнього населеня Європи.

Приклади з передісторичних часів Франції вказують виразно, як наступило мішанє тих обох первістків на західних кінцях Європи. Брока, що перший почав слідити передісторичні часи з точки більше загального погляду, міг уже докладно схарактеризувати сю появу висловом, що короткоголова раса проникла первісну расу довгоголовця так, як вода проникає пісок.

Наведені повисше досліди в Чехії і на великій площі східної Європи вказують, що ся поява обіймає цілу Європу.

На півострові Грецьким і Італійським дані з праісторії стверджують також появу мішання рас із тою лише ріжницею, що на полудни довгоголовий первісток належить до середземноморської раси, а на півночі Європи — до раси ясного довгоголовця.

Тим способом розсліди передісторичної антропологиї стверджують цілковито остаточний висновок про відносини короткоголовця до довгоголовця, зроблений на підставі дослідів нинішніх народів в Європі. Стверджують вони, що до первісної довгоголової раси в Європі прибула зі сходу короткоголова раса, яка як клин розділила довгоголовців на дві половини: полудневу, звану нині середземноморською расою і північну, звану загально ясним довгоголовцем. Існує здогад, що короткоголовець середньої Європи стоїть правдоподібно в певній звязи споріднення з короткоголовцем середньої Азії.

Здогад сей дотикає дуже давних часів, в яких Европа була злучена з Азією за посередництвом Малої Азії, коли північно-східна частина Європи була залита морем. А оперто сей здогад на тім, що в середини Азії, де переходуєть ся до нині чистий первісний тип азійський, розходять ся промісно напрямки, в яких сей тип розливав ся на всі боки, перемішуючись зі сусідніми расами, затрачуючи свої прикмети в міру віддаляваня від свого осередка і в міру помішаня з сусідніми расами.

Ту звязь середно-азійського типу з сусідніми расами в західнім напрямі через Малу Азію можна слідити по цитованій праці проф. Гамі: в Африці — аж до Альжіру, в Європі — аж до півострова Балканського. Здогад про звязь середно-європейської раси з середно-азійським типом є лише гіпотезою, що дотикає дуже давніх епох.

Людський ум з природи своєї стремить до розвязки найбільше віддалених загадок; тому то нинішня антропологија передісторична робить здогади, що дотикають іще старших епох, а власне що до відносин у загалі короткоголового і довгоголового типу на нашій півкулі. Опираючись на розміщеню трьох головних прикмет расових чоловіка, на формі чашки, очних долинках і формі перерізу волося, сформуловано відповідь на те питанє так: „Європейська раса займає посереднє місце між африканським і середно-азійським типом. Ціхи африканського типу: довга голова, продовжені орбіти і плоска форма перерізу волося; ціхи середно-азійського типу: кругла чашка, круглі орбіти, кругла форма перерізу волося; Європеєць під кожним зглядом займає посереднє становище: чашка, форма очних ям і перерізу волося — овальні. Численні кладовища неолітичні в Європі дали окази, що мусять

уважати ся за переходові форми, посередні між європейськими типами з одного, і африканським з другого боку".¹⁾

Повисша гіпотеза насуваєть ся з конечности, але повтаряємо, що вона дотикає так далекої епохи, що при нинішнім стані знаня не можна на неї вимагати доказів. Опираєть ся вона на порівнанню трьох, але за те першорядних расових прикмет чоловіка.

(Конець буде).

З польського переклав Я. Т.

---

¹⁾ Bibliothèque evolutioniste, publiée sous la direction de H. de Vari-
gny, T. V, ст. 64.

Рудольф Вірхов — громадський діяч.

з поводу його смерти подав

Сергій Павленю.¹⁾

Ще не стало одного велетня людського духу! Ще невблагана смерть, не розбіраючи, скосила одного великого оборонця людськості і невтомного борця за права людини. Шестого вересня з Берліна телеграф розніс по всьому широкому світу дуже сумну звістку, що знаменитий професор Рудольф Вірхов помер. Од такої звістки холодне серце і немає, певно, жадної культурної людини, що почувала-б щось иньше і не пожалкувала-б над сією страшенно болючою і тяжкою стратою.

Є такі ймення, що саме їх виголошення, по заслугам тих, до кого вони відносять ся, перед людськості, віє певним чаром, зворушує увагу, загріває розум, будить найкращі почуття і примушує серце бити ся дужче. Завше оточені якоюсь пророчою привабою,

---

¹⁾ 1901 року в Кишиневі (Бессарабія) з поводу святкування вісімдесятилітнього ювілею Рудольфа Вірхова я мав два публичні відчити про його, як про громадського діяча: 13 жовтня — в урочистім публичнім засіданню лікарської громади і 10 грудня — в дівізіоннім військовім клубі. Джерелами для відчитів у мене були: біографічні начерки Ю. Г. Маліса (1899 р.) і Н. С. («Вѣстн. Европы», 1882 р. кн. 8), складані на підставі численних німецьких джерел і творів Р. Вірхова; розправа Д. І. Пісарєва (т. IV); повідомлення шп. лікарів Трілієського і Кіркорова, оперті на працях Р. Вірхова; відомости з енциклопедичних словників Брокгауза і Павленкова; біографічні, наукові і иньші звістки про Р. Вірхова в ріжних періодичних виданнях.

Тепер я подаю ті-ж два відчити, перероблені, значно поповнені (найбільше з розправи Ю. Г. Маліса) і розширені. С. II.

надмірною життєвою силою і сьйвом Прометеевого ореолу, вони підносять творчий дух, вказують шлях до людського щастя і непохитно підтримують надію, що тріумф правди на землі настане.

До таких імен безперечно належить і славне імя Рудольфа Вірхова, геніяльного мислителя, знаменитого вченого, великого гуманіста і самозрічливого борця за щастя людей.

Вірхов патолого-анатом, особливо гістолог; Вірхов антрополог, біолог, етнограф і соціолог; Вірхов природознавець, гігієніст, правник, археолог; Вірхов історик, фінансист і етнолог; він же політичний і громадський діяч, демагог і оборонець прав людини і пригнічених народностей; він же видавець і редактор журналів, ініціатор, фундатор і голова лікарських інституцій і різних наукових товариств; член розкиданих по всьому світу учених і гуманітарних корпорацій, популяризатор наук, організатор публичних відчитів; він же творець нових теорій в науці і провідник в ній нових ідей і течій... Його геніяльний енциклопедичний розум збагнув страшенну безліч наук і ріжносторонніх сфер діяльності, всюди виявивши себе надлюдською силою і незвичайною продукцією.

Мине років з півсотні і чи не задумають ся над тим, як могла одна людина стілько зробити і лишити по собі таку безліч наукових росправ, що складають із себе цілу енциклопедію наук! Можна подумати, що Рудольф Вірхов — се не ймення одної людини, а колективна назва якоїсь величезної і надзвичайно продуктивної вченої громади і політичної корпорації.

Такі діячі складають в історії епоху і варті того, щоб їх імям звали те сторіччя, коли вони жили й творили.

Рудольф Вірхов, син небогатого купця, вродив ся 13 жовтня 1821 року в закутнім невеличкім місті Шіфельбайні, в пруській Померанії. Його батько й мати були Німцями.

Спочатку він учив ся в народній школі свого-ж таки міста, а потім по домашній підготовці, тринадцяти років його віддано в класичну гімназію в Кесліні, де він скінчив науку в 1839 році, коли йому тільки що минуло 13 $\frac{1}{2}$ літ. Вчив ся Вірхов дуже добре, вдаючись разом і до річей сторонніх курсовій програмі. Так, він ще в школі досконало вивчив ся жидівської мови; почав учити ся італіянської мови і незабаром знав її. Уже в школі його найбільше захоплювала історія і під впливом учителя історії Бухера у його вже тут зародило ся те поривання до громадської діяльності, що так блискучо розвинулось і виявилось згодом.

Єдиним прикрим випадком за часів його пробування в гімназії були відносини до його вчителя грецької мови Грібена. Вірхов дуже добре знав латинську та грецьку мови, але-ж се знання у його було живим. Він як найкраще перекладав і писав переклади з сіх мов, але-ж не міг ніяк згодитись з механічним задовблюванням граматичних правил. Грібен же, як на те, вимагав від школярів механічного знання правил і через се йому прийшло на думку, ніби то Вірхов його обдурює. Добравши всіх способів, щоб спіймати Вірхова на шахрайстві і здобути проти його докази, Грібен через своє фіяско зачав відноситись до талановитого й дотепного хлопця як ворог, і своїм висліжуванням та напосіданнем не давав йому нільги. Коли-ж Вірхов здав матуральний екзамен з грецької мови краще всіх, то Грібен, побачивши, що з сього боку до його не причепиш ся, заявив на педагогічній раді протест проти скінчення Вірховим гімназії, бо Вірхов, на його думку, ніби то ще не здобув моральної достиглости.

Грібенові одначе й тут не пощастило. Таке безперестанне висліжування, гнобительство та вороже чіпляння педагога дуже вражали молоду й надзвичайно чулу душу Вірхова. Біографи його запевняють, що отеї прикрі відносини Грібена до Вірхова мали рішучий вплив на уклад його думок і відносини до околішнього. Він сам на собі цілком дізнав усю тяжку прикрість такого стану, коли людину скривджують і відносять ся до неї несправедливо; коли вчинки її з'ясовують хибно і, захищаючись фальшивими ствердженнями і зарозумілими та безапеляційними висновками, поневіряють, пригнічують і гноблять її. Уже звідси він перейняв ся ненавистю до всякого утискання, гнобительства й авторитету.

В осени 1839 року Вірхов вступив до медико-хірургічного інституту Фрідріха Вільгельма в Берліні, заснованого, щоб достачати лікарів для армії. Інститут сей був обставлений дуже старанно і з великими достатками. Тут були й досі знамениті анатомічний, хірургічний і иньші музеї; хемічна лябораторія і фізичний кабінет; величезний збір всяких препаратів і лікарська бібліотека більш як 50.000 томів.

Виклад наук в інституті був поставлений з великим гараздом, дуже добре, і тим нема нічого дивного, коли ся школа дала світові таких знаменитих учених, як Гельмгольц, Нотнагель, Ляйден і богацько иньших.

Вірхов прийняв ся за наукові студії з великим захватом і незабаром звернув на себе прихильну увагу професорів, особливо-ж Грімма, що пильно приглядав ся, у кого з студентів до чого найбільший хист, туди направляв його сили і допомагав їм розвинути ся. Допоміг він і Вірхову.

В трицятих роках медицина в Англії та Франції стояла вже на твердїм ґрунті природничих наук. А Німці в сі часи ще дуже вклоняли ся всяким абстрактним філософічним системам і медицина в Німеччині ще не опирала ся на природознавство й емпіричні факти, а була підлегла отсим системам і покладала ся на філософію природи. Через те всякі вигадки абстрактного мислення, логічні теорії та містичні гіпотези кабінетового мудрвання в лікарських справах мали таку-ж саму вагу, як тепереньки мають досліди, певні спостереження, емпіричні факти. Ота німецька школа звала ся натурфілософічною школою і дійшла в медицині до таких виводів, де не було й признаки реальности.

В сорокових роках у Німеччину з Франції та Англії могутньою хвилею ринула нова природничо-наукова течія в лікарській науці. Ся течія, де реальний напрямок єдав ся в теорію, почала енергічно одполоскувати німецьку лікарську науку од натурфілософії Шеллінґа і взяти з природознавством, дослідом і спостереженням в межах реальности.

Нова течія в науці зараз придбала собі між німецькими вченими талановитих, дуже ревних і пильних сторонників і через се між старими й новими напрямками в лікарській науці счинила ся велика суперечка.

Вірхову в інституті довелось учти ся як раз в розпал сієї боротьби і він своїм проникливим і реально думаючим розумом зараз же спостеріг, на чий боці правда. Він з захватом пристав до нового напрямку науки. В сій справі йому дуже сприяло й те, що талановиті його професори Міллер та Шенляйн були проповідниками природничо-наукової методи досліджування в медичній науці і вели боротьбу з заскорузлою рутиною, пристроєною в тогу догматичного всезнайства.

Щоб краще з'ясувати собі різницю між старим і новим напрямками, треба пригадати, що в клініці Шенляйна в Німеччині вперше почали оглядати слабого, вистукувати, слухати груди і користуватись тими способами визнавання, які засновані на природничих

науках — фізиці, хімії, фізіології і т. д., та на мікроскопічних дослідях, згодом особливо широко розповсюджених Вірховом.

А раніше для діагнозу нічого такого не робили й уперто казали, що се дурна вигадка.

Таким, як Шенляйн у клініці, був Міллер у своїй лабораторії; їх аудиторії для студентів і лікарів були за натовпом завше тісні.

Скінчивши курс в 1843 році, Вірхов уже 21 жовтня того-ж таки року оборонив свою дисертацію на докторський степінь. В отсій дисертації він усім показав, що перейняв ся цілком новим вченням в лікарській науці і має його за догмат.

Після сього Вірхов пішов далі і рядом своїх наукових праць укінчив побіду над старою школою і заснував у медичній науці природничо-наукову школу, якої до його ще не було, бо до його сього вчення ще ніхто не мав за догму і не вважав за наукову школу.

Починаючи з Вірхова, патологічна анатомія та експериментальна патологія стали в науці твердим ґрунтом для певного лікарського знання, а догматична медицина, що прикривала свою несвідомість, своє незнання авторитетами та філософічним мудруванням, цілком дискредитувала ся.

В Берліні був величезний військовий королівський шпиталь під назвою Charité, на 1.800 слабих.

Практична медицина одразу-ж пристала до нового напрямку і через се для Charité знадобив ся такий учений, щоб міг для потреб клініки і для постанови в конкретних випадках можливо певної діагнози чинити мікроскопічні та хемічні розвідки і всякі спеціальні аналізи. Професор Грімм ухвалив на сю посаду Вірхова і в 1844 році молодий учений зробив ся прозектором в Charité.

Тут то й почалась на широкім ґрунті його славна наукова діяльність. Тут він увесь віддав ся розвідкам і дослідям з патологічної анатомії та експериментальної патології і на тій же прозекторській посаді разом мав відчити студентам і лікарям. Через свої наукові розправи Вірхов 28 літ став уже знаменитим і в 1849 році дістав професорську катедру в Вірцбурзі, а звідси 1856 року вернув ся, тільки вже на професорську катедру, до Берліна, де й пробував до останніх часів свого життя.

В Берлін Вірхова запросили на нову що-йно засновану катедру патологічної анатомії. Він згодив ся прийняти сю посаду

тільки під конечною умовою, щоб міністерство при новій кафедрі заснувало окремий інститут для дослідів та практичних росправ з патологічної анатомії та фізіології. Міністерство згодило ся і в осени 1856 року Берлінський, тепер на весь сьвіт знаменитий інститут почав функціонувати. Знаменитим його зробив Вірхов і о стілько, що лікарі й професори навіть з найдалших країв стали їздити до сього інституту в Берлін, як правовірні в ту Мекку.

Уже в Charité у Вірхова зародили ся нові геніяльні ідеї про живий організм і біологічні процеси. В Вірцбурському затишку сї ідеї целюлярної патології у його пишно вихохались і достигли, перетворившись у науковий факт, але-ж він не оголошував свого наукового відкриття, бо працював і працював над непохитною науковою довідністю його. Сї ідеї вперше були виголошені Вірховом в 1858 році перед нечисленою аудиторією в Берлінськїм патологічнїм інститутї, як нове слово науки, і виголосив він те пророче слово уже так довідно й систематично оформованим, що слухачі перейняли ся ним. Се був виклад ідей целюлярної патології про істновання живої органічної клітки, на яких будував ся новий біологічний погляд на здоровя й хорість людини і всякої живої істоти.

„Omnis cellula a cellula“ — „всяка клітка од клітки“ — так коротко формулуєть ся зміст нового біологічного вчення Вірхова. Клітка, се основний елемент тканини всякого живого організму, себто й людини. Весь організм складаєть ся з нечислених кліточок, що займають кліткові території, і тіло можна поділити на нечисленні рстинні істоти-клітки, що живуть, множать ся й годують ся і кожна з їх має свою незалежність і самопризначення. Та-ж сама матерія, що носить в собі життя, носить і хоробу. Тим всякі недуги залежать цілком від хоробного процесу в клітках і лікар на їх повинен звернути всю свою увагу. Хороба се не якась невідома, сторожня й чужородня істота, що нахабно залазить в людину, сидить в нїй і живе, поки якась окремна життєва сила, чи сама, чи з заомогою лїк, витрутить її звідти, нї — се властива істота самої людини, процес в клітках її організму.

Теорія Вірхова має назвисько неовіталїстичної теорії, а стара теорія звала ся віталїстичною. Ся стара теорія навчала, що істнує окремна життєва сила й механїчно, по законам фізики й хемії, кермує організмом і його життям. Вірхов своїм відкриттям з'ясував природу хорїбних процесів, що до його були невідомими.

Наука Вірхова про кліточку, його досліди і відкриття в сій сфері знання, його теорія неовіталізму, міцно стверджені науковими доказами, цілком зруйнували стару віталістичну теорію, досі зостають ся непохитними і зробили цілий перетвір в лікарській науці: на їх збудувала ся вся сучасна медична наука, як на непорушному ґрунті.

Все отсе принесло Вірхову всесвітню славу: його називають Колюмбом у медицині і батьком всеї сьогочасної лікарської науки. Він став учителем лікарів і професорів усього сьвіта і до його з'їзжали ся слухати відчитів, навчати ся і просьвітляти ся в лікарських справах навіть із найдальших країв.

В Росії немає сливе жадного професора лікаря, щоб не слухав відчитів Вірхова, не вчив ся у його, або хоч не поїхав би в місце його пробування, щоб тільки поглянути на дивотворне сонце медичної науки.

І все своє знання, всі свої відкриття, всю свою славу Вірхов поніс на пожиток людськості, збудувавши на їх підставі всю свою громадську діяльність.

Сьвітле становисько його ймення в медичній науці та сьвітова слава, певно, тільки й захистили сю геніяльну людину од ворожої згуби в страшній та безперестанній боротьбі на ґрунті громадських і політичних справ, де він працював невтомно, ніколи нічим не поступаючись і не згожуючись ні на які компроміси.

Наукова й громадська діяльність Вірхова так звязані між собою, що розказуючи про одну, не можна мовчати про другу, і щоб хоч трохи з'ясувати собі величезну фігуру Вірхова, як громадського діяча, не можна ніяк обминути його наукової й літературної діяльності.

Інакше воно й бути не могло.

Лікарі — натуральні оборонці убогих людей і соціальні питання в великій мірі належать до їх юрисдикції. Через се медицина — наука соціальна й гуманітарна. Діяльність лікаря — се самозрічливе служення суспільности й людськості. Тим то й вищі ідеали лікаря повинні стояти в гармонічній єднанні з піклуванням про добро громади і поодинокі людини — яка-б і хто-б вона не була. Тим то й учені окрім своїх кабінетових студій, окрім свого наукового зайняття, повинні слідити за пульсом громадського життя і втручати ся в се життя.

Отсеї гуманні, світлі та широкі провідні думки, глибоко перейняті свідомістю громадянських обов'язків і безмежною любов'ю до людей, висловлені знаменитим Вірховом.

Так він навчав, так і сам робив.

Стійкий та несхибний у своїх переконаннях, він ні разу за свого віку не зрадив їх, і тим уся його многостороння лікарська, громадянська й учена діяльність так виразно перейнята соціальним елементом, що часто неможливо розмежити ролі вченого, лікаря й громадського діяча.

Кипуча, відгучлива, чесна й захватна до ентузіязму натура Вірхова, з допитливим розумом, широким світоглядом, ріжносторонніми свідомостями, живим відношенням до справ і оригінальністю науково виробленого переконання, ніколи не замикали себе в узькі межі. Тим то геніяльний професор-лікар завше направляв свою діяльність на широке поле служення людськості, науці й правді на землі і тим своєю особою, появив світові захватний образ велиття ученого, гуманіста й громадянина.

Уже з того, що сказано вище, можна побачити, як Вірхов повинен був відноситись до чужих йому народностей. В своїй многосторонній діяльності, маючи за принципи — гуманність, справедливість і громадське добро, він ніколи не робив ріжниць між своїми й чужими, для його всі були однаково й перше всього люде, чи то Німці, чи то Французи, чи то Поляки, чи інші. Можна тільки завважити, що він завше обстоював пригнічених, нужденних та нещасних і горяче боронив права всякої людини, яка-б і хто-б вона не була, і права всякої народности, навіть цілком безкультурної.

Першою нагодою, коли Вірхов виявив себе занадто широко й симпатично в ролі громадського діяча і коли публично висловив свої широкі й гуманні погляди на відносини людей, була його наукова експедиція в Верхню Сілезію, заселену Поляками. Се було 1848 року, коли Вірхов був на прозекторській посаді в Charité.

Саме тоді часописі підняли страшений сполох звістками про нечуваний голод та епідемію голодного тифу в Верхній Сілезії і оповістили на всю Німеччину, що люди від сього лиха помирають сотнями, а пошесть де далі розростаєть ся все більше й більше. Місцеві урядники про се не подали вищому урядови ніяких звісток і роль оборонця народніх інтересів цілком узяла на себе преса. Доказуючи нечисленими фактами, що настало грандіозне народне лихо, преса вимагала найскоршої урядової помочи. Міністерства

звернули увагу на се і кинулись спасати нарід, а разом признали потрібним припоручити кому небудь з учених науковий дослід природи епідемії на місці.

Вибір упав на Вірхова і він 18 лютого одержав наказ їхати в Верхню Сілезію, а 20 був уже в дорозі.

Надане йому припоручення він виконав як найкраще і результатом сеї поїздки було перше всього справоздання, оперте на масі фактів і числових даних. Своїм змістом і відвагою автора воно страшенно здивувало і разом вразило всіх чисто, бо сміливо розповідало про дуже гострі справи й питання, показуючи такі жахливі й тяжкі картини життя, про які нікому в Берліні й не снило ся. Се було не тільки лікарське справоздання, а й етнографічний начерк, і захватливо написаний соціально економічний трактат про безнадійно нещасний стан усього польського люду, що живе в Пруській провінції. Се, як влучно каже Маліс, був повний акт обвинувачення проти народніх гнобителів і проти безмежного, зарозумілого, сухого та самовладного бюрократизму, який цілком занехаяв гадку про те, що не народ існує для урядовців, а навпаки, інститут урядництва може виправдати своє існування тільки працею на користь народа.

Висока вартість справоздання Вірхова містить ся ще в тім, що він, виявляючи творчий талант, тут же подає радикальні способи зарадити лихови народа перемінами умов його життя і поліпшити його добробут.

Вірхов перше всього довідно констатує у Сілезських Поляків повний брак культури, страшенні злидні і безпросвітню темноту, а разом з сим зазначає нечувану розумову заспалість і апатію народа, забитого і занепаłego до страти почування своєї людської вартости й поважання самого себе. В отсім браку всякої культури у народа Вірхов добачає джерело всіх пригод, до яких належать і голод з пошестями.

Але-ж для піднесення культури треба вияснити й усунути причини її занепаду, чи браку. І Вірхов з несхибністю анатома крає соціальний організм нещасної провінції й одважно показує всі болячки-причини народнього бідкування, а на решті дає поради, як і що треба зробити, щоб польський народ у Верхній Сілезії став здоровим, багатим, культурним та щасливим.

Читаючи се справоздання, мимоволі пригадуєш слова російського патріота й гуманіста Чаадаєва: „Я не вмю любити свою

вітчину з закритими очима, з похиленою, як у невільника, головою і з замкненими устами. Вітчині можна бути корисним тільки під умовою ясно бачити її.“

Першу причину некультурности й занепаду польського люду Вірхов добачає в тім, що Верхнесілезці одрубані од свого польського народу більше, як шість століть і не мають жадної участі в історичнім і культурнім розвою його, а од німецької культури нічого не позискали, бо для сього не було ніяких звязків. Організація шкіл з викладом на незрозумілій для польського люду німецькій мові, та ще з якимись недоладніми учителями, нічому не може допомогти, бо діти в таких школах, не знаючи німецької мови, нічому не навчають ся, шкіл же з рідною для дітей викладовою мовою цілком не має. В таких школах тільки вчителі навчають ся од дітей польської мови, та й годі. „От і стало ся, пише Вірхов, що більше як півтора мільона людей живуть без жадної самосвідомости свого розвитку, як окремої народности; без жадного прослідку історії культури, бо вони, аж страшно вимовити, позбавлені культури.“

Друга причина містить ся в тім, що у сілезських Поляків має силу німецьке або понімечене католицьке духовенство, що дає їм тільки молитовник і (ніби) думає, що „підтримування в народі лицемірної побожности, темноти й неволі лежить в інтересах матері-церкви“. Духовенство повернуло народню освіту, скільки се залежало від його, в народне затемнення і се те-ж лишило тяжкі й сумні наслідки в житті народа.

За третю причину сілезької безкультурности Вірхов уважає істновання в польським краї німецької богатої на землю аристократії, що забирала у чужого її народа всі його властиві здобутки й проживала їх десь на стороні, по за краєм, а натомість нічого-сінько не вертала і в коріні нищила добробут народу й провінції. До сього ще, як на лихо, ніде аристократія так не відділяла себе від народу, як тут.

До 1846 року була панщина і кріпак повинен був що тижня 5—6 день працювати на дідича. Для своєї роботи лишало ся як раз стілько, аби не вмерти з голоду. Тим польський кріпак помалу одвик думати й дбати про будучину, бо своєї будучини у його не було: вона цілком залежала від дідича, і зледаців, бо всі здобутки його праці доставали ся не йому, а дідичеві, і тим він не мав жадного інтересу працювати.

Натуральними наслідками цього стану було п'янство народу, бо він вбачав щастя свого життя тільки в п'яному, але хоч на хвилину радісному забутті.

Визволені з кріпацтва в 1846 році, сілезькі Поляки, не маючи своєї власної, своєї рідної інтелігенції й своїх народних проводирів, зараз не могли воскреснути духом, піднести ся і стати иньшими.

Нарешті четверту причину Вірхов бачить в тім, що краєм заправляє німецька бюрократія. Бачучи що дня приголомшених і нещасних людей, вона затупила свою вражливість і зробила ся цілком байдужою до нещастя чужого їй польського народу і так, що коли прийшла голоднім сторонам поміч і стали роздавати кожному на день по 1 фунту борошна, то німецька бюрократія підняла гвалт, ніби то народ від того розпестить ся й зледащє. „Чи можна собі, пише Вірхов, уявити що небудь страшнїйшого за те, що хтось розпестить ся на однім борошні, самім тільки борошні, і що в когось можуть з'явити ся такі думки!“ Пруський уряд зробив неможливим як духове, так і матеріяльне піднесення народу польського, пригнічуючи його навіть в таку лиху годину, як голод і епідемія. Народ гине од голоду й тифу, а пруська адміністрація, не вважаючи на се, енергічно правила всі податки, здираючи останнє. Характеризуючи далі пруських урядників, Вірхов пише, що вони не тільки ніколи не слугували народові, забувши про своє призначення, а, навпаки, завше стояли ще поперек шляху духового й матеріяльного розвитку сілезьких Поляків, хоч закони й мали на меті оберегати інтереси цього народу як з боку здоровля, праці й достатків, так і з боку його осьвіти.

„Прусія, каже Вірхов, пишала ся своїми законами й урядниками. Справді, чого тільки не забагав той закон! По закону пролетарій мав право вимагати засобів, що забезпечували-б його од голодної смерти; закон гарантував, убезпечав йому працю, щоб він міг сам собі здобути всі засоби; школи, на весь сьвіт розхвалені пруські школи, були заведені, щоб дати йому осьвіту, завдатю потрібну для його робітницького стану; санітарна поліція, нарешті, мала дуже гарний обовязок наглядати за його оселею, за його життям. І яка сила добре вимуштруваних урядників стояла на готові, щоб прикласти отї закони! Які купи сих урядників всюди, втручали ся в приватне життя, як висліжували найтаємніші відносини „підданих“, щоб допильнувати їх духове й матеріяльне щастя

від занадто високого піднесення; як ревно наглядали вони кожний скванливий або різький рух закованого розуму підданих! Закон існував, урядники ієтнували, а нарід — помірав тисячами від голоду й епідемій! Закон нічому не допоміг, бо був тільки списаним папером; урядники те-ж нічому не допомогли, бо результатом їх діяльности був знов густо списаний папер. Вся держава так помалу зробила ся паперовою, стала наче здоровенна будівля з паперових карток, і коли народ до неї доторкнув ся, картки розсипали ся в перісту куцу.“

Тут, каже далі Вірхов, ніякі мікстури не допоможуть людям од пошести, не знищать зла в його коріні і не забезпечать народ от повтореня того-ж самого. Тут потрібні для запомоги радикальні реформи всього чисто місцьового життя польського люду Сілезії.

Нарешті Вірхов подає для сього свої поради. Сілезські Польяки, пише він, доведені до неможливого стану, але-ж по своїй природі вони здібні й до праці, й до розвитку розуму, тільки щоб сі здібности виявились та розвинулись, треба сей народ розбудити, залучити до культури, зворушити його до піднесення людського духа і національної самосвідомости.

Для сього потрібні: широке росповсюдження в народі освіти; засновання що найкращих елементарних, землеробських та ремесничих шкіл, незалежних од втручання духовенства і впливу церкви, з обовязковим викладом на зрозумілій для народа його рідній мові і неодмінно з основою курса на науках природознавчих. Тепер, через епідемію та голод, осиротіли тисячі дітей і як раз слухний час узяти ся за шкільну справу й допомогти їм!

Потрібно завести в краї повну й необмежну демократію і заходити ся біля розбуження в народі його самосвідомости й само діяльности, щоб вивести його з морального й фізичного занепаду, і допомогти розвинути свої власні здібности і природний хист; потрібно установити широку автономію в громадах і державі, упорядкувати всякі оплати, знищити привілегії й феодальні тягарі, що вкрай пригнічують низші верстви; потрібно заходити ся біля поліпшення землеробства, городництва, скотарства, ремесств, кредиту, шляхів і такого иншого; так само потрібно упорядкувати фабрики, поліпшити робітничий стан, зорганізувати робітницькі та инші асоціації. Найбільше-ж потрібні асоціації людей убогих, нужденних, щоб вони таким способом мали змогу прилучити ся до

тих, хто користується втіхами життя, і щоб по віки перестали бути тільки машинами для других людей.

Про се Вірхов пише так: „Увесь сьвіт знає, що сьогочасний пролетаріят залежить найбільше від росповсюдження й поліпшення машини; що в тій мірі, як землеробство, фабричний вироб, судоходство й шляхи, через поліпшення їх знарядів, дійшли до такого розвитку, якого ніколи не можна було предвидіти, в тій же самій мірі людська сила втратила всяку автономію і вступила в машинну продукцію членом її, справді живим, але-ж еквівалентним мертвій вартості. Людий тепер стали цінувати тільки, як „руки“. Але хиба в сїм мета істновання машини в історії культури народів? Хиба тріумфи людського генія не здатні ні до чого иньшого, як тільки на те, щоб внедолити людей і завязати їм сьвіт? Ніколи! Наше сторіччя розпочинає соціяльну епоху і метою його діяльності не може бути ніщо иньше, як зведення всього машиноподібного в людській праці до найменшої міри, всього того, що найбільше приковує людей до грубо-матеріяльного і одволіка їх од більш тонкого руху матерії. Людина повинна працювати стілько, скілько потрібно, щоб з ґрунту, з грубої матерії здобути як раз те, що треба для доладнього життя всього існуючого покоління; але вона не повинна розкидати свої найкращі сили на витворення капіталу. Капітал — се чек на втіхи. Але-ж на віщо сей чек збільшувати до таких розмірів, що переходять усякі межі? Збільшуйте втіхи, а не саму тільки мертву й холодну можливість їх, що до того ще й у капітала не буває сталою, а без кінця хитка та непевна. Французька республіка вже признала сей принцип у своїм поклику братерства і, як здаєть ся, збираєть ся, не вважаючи на всю силу старої буржуазії, справдити його на ділі через асоціяції. Дійсно, асоціяція незасібної праці з капіталом держави, а чи грошовитої аристократії, а чи багатьох дрібних власників — се єдиний спосіб поліпшити соціяльне становище. Капітал і працювнича сила повинні стати принаймні рівноправними, і жива сила не повинна бути підлеглою мертвому капіталови.“

Організація праці відносить ся до найголовніших обовязків держави, бо вона повинна забезпечити кожному робітникови можливість людського істновання тим, щоб кожен міг мати роботу. Але-ж дбаючи про се, держава разом повинна сприяти й допомагати народній самодіяльності і не повинна стискати або обмежувати вільне самопризначення людини — її роля при всіх реформах і справах —

бути в житю народа щирим порадником і певним провідником його. Тоді сілезські Поляки воскреснуть і приголомшений тепер народ покаже світові зразок великої сили й піднесення людського духа.

Отсе й будуть радикальні ліки й засоби від епідемії, голоду і таких иньших пригод. „Осьде, додає Вірхов, довгі ряди чисел і кожне з їх показує нужду, страшенну нужду й безкультурність.“ „Тим то треба не гаяти часу, поки не вибухло якесь иньше народне лихо, щоб чудовий і багатий край досі, на сором урядови, населений нещасним людом, оборонити з допомогою свободи та національних установ од повторення таких жахливих сцен, які довелося бачити в Верхній Сілезії.“

Справоздання Вірхова, як і треба було сподівати ся, викликала в Прусії страшенну сензацію і не лишилось без сліду і впливу на далі. Тут Вірхов виявив себе не тільки лікарем, а ще й освіченим суспільним діячем, що ясно уявляє собі й почуває свій громадянський обовязок і відважно виконує його.

Думки, оголошені Вірховом через його справоздання, застаються свіжими й досі, не вважаючи на те, що з того часу минуло вже 54 роки.

З сього моменту Вірхов виступає на широку арену громадської діяльності, показавши своїм справозданням весь її напрямок.

І дивно, як швидко все зробив він! Не треба забувати, що поїздка Вірхова в Верхню Сілезію і вихід у світ його справоздання з поводу цієї поїздки припали як раз перед істеричними „марцьовими днями“. Рух 1848 року в сей час захопив уже більшість держав Європи і енергічно поставив на чергу такі пекучі та гострі питання, як питання соціальні, економічні, наукові, етичні; про державу, про церкву, про уряд і т. д. Рух вимагав негайної й радикальної розвязки сих питань, а через те тоді запобігали таких людей, що мали здібність доладно поставити й зформулювати сї питання; були з творчим хистом і вміли відповідно розвязати їх. Таких людей запобігали, до таких людей прислухали ся, ловили кожне їх слово. Вірхов як раз і з'явив ся такою людиною. Тут його роля як громадського діяча цілком ясна і без коментарія.

(Далі буде).

Наукові листки.

Х. Що зробити з „академічним фондом“?

Комітет, що заряджує „академічним фондом“, зібраним на потреби студентів-сецесіоністів, звернувся до руської суспільности з запитанням, що має зробити з рештою зібраного фонду.

На се питання дала вже відповідь молодіж на вічу своїм в липню с. р., поставивши до того-ж комітету бажання, аби решту фонду ужив на справі страйкові й передав на те спеціальному, міжпартійному комітетови.

Почувши се бажання, приплеснув йому, певно, не один, і я в тім числі, як бажанню благородному й оправданому. Та ближше застопивши ся над справою, думаю, що молодіж добре зробила, що се бажання висловила, а суспільність наша добре зробить, коли візьме справу холоднійше й бажання сього не сповинить.

Розпочата нашим народом сього року економічна боротьба, певно, потребує фондів, і вони будуть складати ся й самими учасниками страйків і руською суспільністю, але академічний фонд складав ся нашою суспільністю на потреби вищої освіти, до сеї справи суспільність наша мабуть не так скоро вернеть ся з таким запалом, тож і зібраний гріш належить, не обертаючи на що иньше, ужити відповідно до первісного його призначення.

Гроші складали ся під окликом боротьби за руський університет. Боротьба ся заповідаєть ся й на далі, й потягнеть ся, поки не приведе до заснування руського університета. Грошима, зложеними на сю ціль, належить скріпити академічну молодіж, улекшити її чисельний зріст і наукові студії. На се мають бути обернені останки академічного фонду, й ті звороти, які будуть до нього впливати.

А найбільше некуча потреба, на мій погляд, в сій сфері — се поліпшення матеріяльних обставин нашої академічної молодіжи.

У нас взагалі досі мало дбали про академічну молодіж. Закорінив ся погляд, що коли хлопець зложив матуру, то вже сам потрапить собі поради без чужої помочи. Тим часом жура про існування під час академічних студій і іспитів вичерпувала нераз остатні сили наших студентів, так що в жите виходили з них знищені інваліди, жадні спокою й якоїсь вигоди, а не діяльності, не кажучи вже, що ся жура ставала й на перешкодї науковим їх студіям. Недбалість чи ощадність наша на сїм пунктї тяжко мстила ся на нашій суспільности, що в певній часті замість свіжих, енергічних діячів діставала закатарованих, замлілих недобитків, з неясними останками з витверджених для іспиту скриптів у голові замість наукової освіти.

Так було до тепер. В будучности справа представляєть ся ще сумнійше, коли не схочемо подумати над нею завчасу. В остатніх літах заходами провінціональних патріотів значними масами рушили в гімназії селянські й маломіщанські сини. За кілька років будемо мати перші випуски з нових руських гімназій, що так славно заповідають ся чисельно. Як буде собі давати раду у Львові бідна академічна молодіж, коли число її зросте в півтора, в два рази, коли її й тепер так тяжко приходить ся, коли й тепер так трудно знайти заробок такий, що лишав би спроможність наукової роботи?

Останки академічного фонду, думаю, дають нам найліпшу нагоду, щоб направити сю недостачу і безпроводочно заняти ся урядженнем академічного дому у Львові. Тих вісімнадцять тисяч корон, що лишили ся на руках Комітета (17.806 к. готівки, та 500 к. позички Нар. Комітетови) — се вже гроші на початок. До них будуть допливати звороти від сецесіоністів, і я думаю, що коли сей гоноровий обовязок буде трактувати ся серіозно (а се вже річ суспільности!), то до п'ятох літ тих зворотів можна буде числити на яких 30 тис. Не забракне певно й нових вкладок і легатів на сю в високій мірі симпатичну й важну ціль, коли вона буде переведена в жите. Зрештою дуже великих фондів вона й не вимагає на початок.

Хоч мені на разі менше важні деталі, а головне значінне має принципіальне рішення сього питання, але порушивши вже сю справу, подам деякі гадки що до близшого її переведення.

Я представляв би собі особний комітет, зложений на половину з відпоручників товариств академічної молодіжи, а на половину з делегатів ближших сій справі українсько-руських товариств (як Наукове товариство ім. Шевченка, Просьвіта, тов. Педагогічне). Сей комітет мав би приступити до засновання академічного дому, а потім став до нього в ролі надзираючої ради.

Ґрунт під дім повинна дати громада міста Львова. Наколи б шовінізм так засліпив наш магістрат, що він того відмовив би, можна недорого купити в якійсь дальшій часті Львова, а в недалекім суєдстві університета, відповідне місце. Я радив би побудувати новий будинок, з спеціальним пляном, ніж адаптувати якусь давнійшу, мало придатну будову, хоч тепер і будинки досить дешеві.

Скільки знаю нищійші ціни (а їх трохи знаю, ставивши хату для себе), за 60 тис. корон можна поставити двоповерховий будинок, без великих забаганок, але солідний, спеціально приладжений на свої потреби, де могло б мати приміщення 80 студентів. Число се на разі вистачить, а з дальшим розростом засобів і заінтересованнем суспільности в сій справі може бути заложений другий і третій такий дім.

Організацію академічного дому представляю собі на принципі: все як найдешевше, нічого за дармо. Minimum своєї екзистенції молодик мусить оплатити, заробити, чи зараз, чи — в крайности — пізнійше його оплатити. Сей minimum повинен бути дуже невеликий. Мешканне в покої, призначенім на чотирьох студентів, з опалом і сьвітлом може коштувати не дорожше 7 кор місячно, вікт — яких 15 корон. Не буде се розкішне, вигідне житьє, але ми говоримо про незасібних, яких хотіли б охоронити від голоду й надмірної нужди.

Окрім матеріяльних користей були б і моральні. Спільне пожитє в такім Академічнім домі причинило ся б до солідарности, відзвичаювало б від реставраційного і каварьяного житя (хоча львівськїй молодіжи й тепер на тім пункті, здаєть ся, не можна зробити великого докору); студентська їдальня й читальня заступили б місце шиночка й каварні. Зменьшив ся б абсентеїзм, пересиджування по селах, а підніс ся б рівень наукової роботи.

Що до удержування сього дому, то господарі дому, з тої-ж академічної молодіжи, будуть знати материяльні й усякі иньші обставини своїх товаришів-мешканців і охоронять фонди від налужитє. Кождий мусить оплачувати свій чинш; лише в виїмкових обставинах

— коли студент дійсно не може заробити й не має звідки заплатити, йому кредитують і записують на пізнійший рахунок. Сей рахунок, що паростав би невеликим процентом, має бути сплачений в найкоротшім часі; хиба передчасна смерть, каліцтво або політичні переслідування можуть звільнити від нього. Я знаю, що на сім пункті не раз роблено найгірші досвіди: що люди не звертають сих довгів, доробивши ся гроша, але се вже річ громадської контролі, громадського почуття: студентська громада, що показала останніми часами таку дивну здібність організаційну, зможе защепити своїм членам совісні й щирі відносини до сих академічних фондів, до сього „гроша бідних“.

Зрештою прийдуть в поміч і поодинокі добродії, й бувші вихованці Академічного дому, й жертволюбна наша суспільність, іно не протягаймо справи, іно відразу поставмо її на ноги, хоч в не дуже великих розмірах на початку.

Двацять тисяч корон академічного фонду — се рідка нагода, яка може не скоро повторити ся, коли її пропустимо. Маючи їх у руках, а забезпечивши собі в наших фінансових інституціях друге стільки позички, можемо безпроволочно взяти ся до діла й до року святкувати отворенне Академічного дому. З ним прибула б нова твердиня нашої народної сили, громадського й культурного поступу.

Такі мої гадки в справі останків академічного фонду. Даю їх під розвагу нашої суспільности, але на останку ще повторю свою раду: іно не проволікаймо і не даваймо розплисти ся безслідно фондови, зібраному з таким вічно памятним одушевленням цілою нашою суспільністю під окликом потреб національної освіти.¹⁾

Криворівня, 29 VIII (11/IX) 1902.

М. Трушевський.

XI. Із харківського археологічного з'їзду.

Дванацятий російський археологічний з'їзд, що відбув ся сього року літом у Харкові, пройшов якомсь тихо і не збудив шир-

¹⁾ Під час коли ся замітка складала ся, появила ся в Ділі з 18 IX (1/X) статья о. Волянського з тою-ж порадою — обернути останки академічного фонду на Академічний дім. Дуже тішу ся сим, а певний, що ся гадка знайде і ще більше прихильників серед нашої суспільности. Зрештою аналогічна гадка була висловлена д-ром Олесьницьким іще в початках збирання академічного фонду. М. Гр.

шого інтересу. В російській пресі (крім місцевої) про нього писали мало, заграничні вчені майже зовсім не вняли в ньому участі (були, здається, лиш два заграничні вчені, тай то такі, що попали туди przypadково), тай загалом з'їзд мав більше льокальний характер. Певно, не вважаючи на те, або краще — власне для того і на сьому з'їзді не обійшлося без інцидентів, які сотий раз виявляють принципіальну незгідність свободної науки, навіть такої, як археологія та сумежні з нею антропологи́чно-етнографічні досліді, з теперішнім російським бюрократичним самодержавством та самодурством. Про один такий інцидент доносять нам із Харкова ось що. В понеділок д. 19 ст. ст. серпня мало відбути ся в актовій залі харк. університету засіданє етнографічного відділу при участі кобзарів, лірників та драматичних артистів. Доси панувала думка, що зі смертю Остапа Вересая кобзарі на лівобережній Україні перевелись (на правобережній їх і зовсім нема). Тимчасом заходом комітету, що приготував з'їзд, а особливо д. Хоткевича вдалось відшукати в харківській, чернігівській та полтавській губ. ще цілий ряд кобзарів-бандуристів (Терешко Пархоменко, Михайло Кравченко, Іван Кучеренко, Іван Нетеса, Пегро Древиченко, Павло Гащенко) і стягти їх, та ще й деяких лірників, на з'їзд, і отсе засіданє мало бути присвячене продукціям сих українських рапсодів. Програма вечера була уложена богата та по зможі повна; вона складала ся з трьох відділів: історичного (пісня про Морозенка, дума про трьох самарських братів, дума про Хмельницького та Барабаша, про бурю на Чорнім морі, пісня про руйнованє Січи і Шевченкова дума про Степана з „Невольника“), релігійно-морального та побутового (псалма Сковороди, псалма „Ангели душу пробуджують“, про правду, дві колядки, по парі пісень чумацьких, бурлацьких, весільних та танешних) і в кінці відділ гумористично-сатиричний (про попадю, Кисіль, Міщанка, Дворянка, Чечітка, Дудочка, Горлиця, Гречаники і т. п.). Вечер мав розпочати проф. Сумцов короткою промовою про кобзарів, а потім д. Хоткевич рефератом про бандуристів і лірників. Власне сей реферат і був причиною інцидента, про який нам пишуть ось що.

„Бисть отсей вечір. Перед ним за день чи за два секретарь статистичного комітету В. В. Иванов питає референта, що буде читати в своїому докладі. Референт сказав і врешті додав, що зверне увагу з'їзду на переслідуваня кобзарів. „Боже вас спаси! Боже сохрани! Та се ви нам такого наробите, що й губернатор із салі

вийде, і попечитель вийде, і всі повиходять! Ви конечно дайте свій доклад продивити ся проф. Багалію.“ На се д. Хоткевич спитав Іванова: „А чи ви, добродію, давали свій реферат продивити ся проф. Багалію?“

„Прийшов вечір. Коли д. Хоткевич читав доклад, в протязі його віце-губернатор голосно сказав „Ого — это пахнет революцій“. Кінець його, де говорено про безумство переслідувань наших кобзарів, мав дуже великий успіх, і взагалі до самого кінця з'їзду від усіх членів референт одержував дяки за свій доклад.

„Вечір мав надзвичайний успіх. На тарілку для кобзарів вібрано 172 р. Д. Хотк. зараз же попрохав гр. Уварову, щоб вона поклопотала ся про дозвіл такого ж вечера, але загально-доступного, з платнею на користь кобзарів; вона згодила ся і написала віце-губернатору. Той — одмовив.

„Тоді д. Хоткевич узяв ся клопотати ся сам, викинувши свій реферат, а лишивши саму муз.-вокальну частину вечера. Поїхав до віцегубернатора. Сей заявив, що не хоче, аби в Харкові став ся „українофільський“ вечер. На се д. Х. сказав йому, що з такого погляду дивлючись, увесь XII з'їзд — українофільський. Потім каже, що се цілком звичайний археологічний вечер, яких, правда, не було ще в Харкові, але подібних багато робить ся в столицях. На се говорить віцегуб.: „Согласитесь сами, что польскій вечеръ въ Тамбовѣ ничего не значитъ, а польскій вечеръ въ Варшавѣ?... Еврейскій вечеръ въ Вологдѣ ничего не значитъ, а еврейскій вечеръ въ Бердичевѣ?...”

Врешті було умовлено, аби д. Х. клопотав ся звичайним офіційним шляхом, хоч віцегуб. сказав: „Я не предрѣшаю ничего...“ Д. Х. подав проханє попечителю, попечитель перебалакав на обіді з віцегуб. (город давав членам з'їзду обід і д. Х. на тому обіді звів до купи сих двох репрезентантів влади). Попечитель сказав, аби д. Х. представив тексти, хоча ніби віце-губ. йому сказав: „Я все-таки оставляю за собою право, посмотрѣть на этотъ вечеръ съ другой точки зрѣнія, запретить его“ — що й зробив офіційним папером... Цікаво, що з репертуара кобзарів викреслено: „Дворянку“ і „Попаду“, а таку річ як „Правда“ полишено, хоч там є такі місця:

А тепера правда по всім сьвіті блудить,
А тая неправда панам сенаторам служить...

Зело.

Хроніка і бібліографія.

I. З літератури і науки.

З польсько-руських відносин.

„Krytyka“, краківська часопись присвячена суспільним справам, науці і штуці, напечатала в зошиті VIII с. р. статю редактора свого В. Фельдмана п. з. „Rzecz o demokracji narodowej“, в якій говорить ся про польсько-руські відносини, а в зошиті IX цього-ж автора статю п. з. „Porozumienie“, в якій знов дуже прихильно говорить ся про останні галицькі аграрні страйки. „Дивувати ся радше належить, — каже д. Фельдман — що страйк не вибухнув іще давнійше і що його перебіг був такий лагідний, такий імпонуючо супокійний. Сто тисяч мужиків в огні борби не спричинило ані одної катастрофи, не пролило ані одної краплі крови! Найговорять противники, що хочуть, але сей факт заслугує на подив і велить з довірем глядіти в будучину“...

М. М.

Чужі про Русинів. В 7–8 зошиті „Chimery“ з 1901 р. напечатана статя Tredesim-a п. з.

„Kalwarye sztuki“, в якій згадує автор про недавно помершого в Монахові нашого артиста і маляря Теофіля Терлецького. „Коли-б можна було — каже критик — подати образ його характеру на основі тих численних, неоповіщених нарисів, помислів, фрагментів з легким і плинним характером лінії, коли-б згадати сі олівцеві сатири, в яких не попадав ніколи в банальний тон „карикатури“, але вмів зосередити ся до плястично-конечних, а духово найестественніших лінійових зазначень, коли-б згадати, що в наклоні до цього рода сатири шукав виявити себе і в слові (писав по руськи), коли-б врешті... Але на сих неясних документах публичної характеристики опирати, на жаль, не вільно. Оцінювати ж його після того, що по ньому лишило ся з останніх двох чи трьох літ (ілюстрації в часописі „Tygodnik ilustrowany“), і смутно і годі, бо сі річи не дають образу ані чоловіка, ані артиста. Із сих рисунків відносить ся загалом вражінє, що гармонійні і прості помисли в на-

слідстві мутить якийсь неспокій і непевність, що рукою перестають керувати інстинктовні відрухи таланту, що веде її пильна розвага, яка контури непотрібно збогачує, лінії виводить і плутає, цілу композицію обвантажує подробицями, роблячи рисунок в намірі лінійний, зі стилізованим характером, майже бароковою ілюстрацією. Ніколи одначе не хапався він сеї на змню обчисленої легкості мерзких і дешевих ефектів, що мають серед широкої юрби обік віденського смачку вальор властивої „сецесії“ — сеї з *Ver Sacrum*, поштових карт і бульварових кавварень. Більшість останніми роками опублікованих його рисунків була довгом силаченням конечности, уможливліяла лишень продовженє важкого життя чоловіка по за згасле житє артиста, аж до мети несновна 30-ти літ. Позістало по ньому мало, дуже мало! Коли одначе зважить ся, як сей чоловік в починках своєї праці щиро і виразно стремів до певних артистичних цілей; що міг, і в иньших условинах, на певно був би щось полишив; коли се все уявимо собі, тим низше належить склонити голову перед сьвіжою могилєю.“

М. М.

Молодий польський поет Генрик Збершховський у своїому збірнику поезий п. з. „*Impresye*“ подав дуже гарний поетичний нарис про нашого артиста і маляря Івана Труша. Поет стараєть ся тут віддати цілість вражінь, які відніс із його малюнків. **М. М.**

Як пишуть ся у нас рецензії. В 203 ч. „*Руслана*“ надрукував д. О. К. оцінку кількох книжечок виданих „*Видавничою Спілкою*“. Оцінка написана прихильно, тож

годі припустити у автора якийсь злий намір. А про те читаємо там: „Що до першої книжочки „*Гомерова Іліяда, рапсодия В*“ можна виразити здивованє. Пощо її видано? Повний переклад Іліяди та Одисеї вийшов перед кількома роками, таки в під пера Ніщинського. Чи справді поновне виданє другої рапсодії „*Іліяди*“ було викликанє тепер якоюсь потребою? Позволю собі сумнівати ся. Хто бажє пізнати твір Гомера, сей певно посягне за його цілість, в якій доперва зможе виробити собі якийсь суд, відкрити ту класичну красу, якою дехто так любує ся. В одній і то не копче щасливо дїбраній рапсодії се йому ледви чи удасть ся.“ Прочитавши се можна й з нашого боку „виразити здивованє“, чому д. рецензент не заглянув до книжечки того самого видавництва, в якій надрукована перша рапсодия; в неї був би переконав ся, що Видавничка Спілка не вибрала другу пісню для гримасу, але розпочала друк першою, маючи намір видрукувати всі пісні Іліяди, що лишили ся в перекладі по пок. Ніщинським. А лишило ся їх не багато; маємо звістку, що небіжчик переклав 12 пісень; ми маємо на разі шість і хотїли їх видати, бо переклад заслугоє на те вповні; заневнені одначе, що дістанемо вкортці і дальший переклад до 12-ої пісні, здержали ми друк, бажючи всі пісні видати одною книжкою. Що до того, мов би то Іліяда, в перекладі Ніщинського, була коли небудь друкована, мусимо заперечити рішучо; поодинокі відривки Іліяди були друковані в перекладах Климковича, Руданського і Самійленка; цілість

не була друкована. Наук. Тов. ім. Шевченка дістало тепер повний переклад Іліади Руданського і незабаром видрукує його в VI—VII томі „Творів“ того поета. Се й буде поки що оригінальний переклад цілої Іліади на нашу мову.

В.

Доходи французької Академії Наук. До найбагатших наукових інституцій належить безперечно французька Академія Наук у Парижі. Крім 687.000 фр. якій, які принає що року Академії держава, має вона ще свої постійні значні доходи. Найбільше майно між поодинокими секціями має натурально „Académie française“; її річні доходи доходять до 160.000 фр. із яких іде на самі почесні нагороди 75.000 фр. „Académie des sciences“ має 120.000 фр. річної пенсії, що служить виключно на нагороди для наукових праць. Доходи інших секцій хитають ся між 70.000—80.000 фр. річної пенсії. „Académie des beaux-arts“ має лише 50.000 річного доходу. Взагалі має Академія коло 500.000 фр. власних доходів, що служать на підпорку наук. Надто має Академія власний замок у Шантілі і чудові збори штуки.

В.

Технологічний лексикон. Товариство німецьких інженерів задумує видати в недовзі технологічний лексикон, що буде певно перший у своїм роді. Матеріали до нього мають зібрати ся до кінця 1904 р. Порядковане і оброблене кількох мільонів карточок, між якими будуть тисячі дублетів, триплетів і т. д. потріває найменше два роки. Редакція надієть ся проте мати готовий манускрипт до кінця 1906 р. Число співробітників

вносить: між товариствами — 266 німецьких, 25 англійських і 25 французьких; між поодинокими особами 1333 Німці, 229 Англіїців і 192 Французи. Це число збільшуєть ся одначе все новоздобуваними силами.

В.

Музеальна хвороба. Бувший грецький міністер заграничних справ і маринарки Сколюдіс, що є археологом-аматором, зайшов недавно до головного музею в Атеніях і завважав на деяких сніжових статуях в єгипетській сали якісь плями; коли диткнув ся їх, полишила ся йому на пальцях якась пісковата матерія. Він завідомив про се зараз ефора музею, а по переведенім хемічнім досліді показало ся, що се окисація, звана патиною, ронією або музеальною хворобою (Patina, Ronia oder Museumspest). Се хвороба, коли так можна подібну появу звати, появляєть ся зразу лише в невеличких плямках, а опісля розширюєть ся на цілу поверхню статуї. Се відкрите спонукало ревізію всіх металевих статуй; показало ся при тім, що розкладовий процес і на інших статуях посунув ся так далеко, що їх не можна вже заховати. Се переважно бронзові статуї, що довго лежали в солонковатій землі, а опісля не були належито обчищені для переховку в музею. Бронз, із якого виліті статуї, є пороватий, особливо бронз давних Єгиптян, який має теж примішку олова; він має власність, що в солонковатій землі втягає в свої пори сіль і витворює з него полчене хльору та міді, що надає металеви сірозелену барву. Для того належить бронзові статуї наперед відповідно сиренарувати, заки віддасть ся їх

до музея. Їх належить купати дов-
ший час у дистильованій воді, яка
витягає сіль. Купіль повинна трі-
вати доти, доки не переконаємо
ся при помочи *argentum nitricum*,
що сіль витягнена зовсім. Доки
сіль є в бронзі, доти дистильо-
вана вода є молочковата. Коли
соли вже нема, тоді потягаєть ся
бронз воском і затикаєть ся його
пори. Коли купелею не можна по-
збути ся соли, тоді треба ужи-
вати квасу, що певно її витягне.
В єгипетській сали заразили ся
сею хоробою 4 статуї, в иньших
саях понад 50 ріжних бронзових
предметів, а між ними бронзовий
меч із мікенських гробів, що вже
майже цілковито знищений. Архе-
олоґи оправдують тим непрепа-
роване багатьох статуй, що при
тім може змінити ся їх зверхній
вигляд.

В.

II. Нові книжки

**Записки Наукового Товари-
ства імени Шевченка**, виходять
у Львові що два місяці під ре-
дакцією Михайла Грушевського.
Рік XI. Кн. IV. Т. XLVIII. Львів,
1902. З друкарні Наук. Тов. ім.
Шевченка. Ст. 194, вел. 8°. Ціна
3 кор. Зміст: 1) Причинки до
історії роду Бибельських, зібрані
арцибіскупом Явом Прохніцким,
подав Арістарх Крижановський,
до друку приладив М. Грушев-
ський. Ст. 1—12. — 2) Сьвятий
Климент у Корсуні, причинки до
історії староруської легенди, на-
писав др. Іван Франко (далі). Ст.
45—144. — 3) *Miscellanea*: а)
До бойківського говору, подав В.
Гнатюк; б) Шість листів гали-
цьких „старорусів“ з рр. 1853—
1863, подав др. І. Франко; в)

Др. Остап Терлецький, некрольо-
гічна замітка, написав М. Гру-
шевський. Ст. 1—15. — 4) На-
укова хроніка: Огляд часописей
за р. 1901. — Часописи видавані
на російській Україні. Ст. 1—25.
— 5) Бібліографія (рецензії й
справоздання). Ст. 1—42.

**Звіт дирекції ц. к. II гімна-
зії в Перемишлі за рік шкільний
1901/1902.** Накладом наукового
фонду. Перемишль, 1902. З пе-
чатні М. Джулинського. Ст. 32 +
44, вел. 8°. Зміст: 1) Франц Пре-
шерен, найбільший словінський
поет. Його житє і твори, написав
Сильвестер Яричевський. 2) Шкіль-
ні вісти — директора. — Пере-
миська українська гімназія менша
від львівської, але не належить
до малочисленних. Із початком
шкільного року вписалось до неї
590 (+ 5 приватистів) учеників,
а се вже дуже показна цифра.
Правда, при перемиській гімназії
є приготовна кляса, якої нема
при львівській гімназії. Але коли
навіть відтягнемо від загального
числа учеників приготовної кляси,
яких було вписало ся 61, то по-
полишить ся ще цифра 534, що
вказує наглядно про достаточну
фреквенцію учеників Русинів. Усі
кляси нижньої гімназії були поді-
лені на два відділи; усіх кляс
було проте в гімназії 12, а з при-
готовною клясою 13 із 22 учите-
лями (разом із директором). Серед
року виступили з гімназії 52 уче-
ники; з кінцем року було отже
всіх учеників 538 (+ 5 прива-
тистів). При клясифікації одер-
жали з того: 39 учеників першу
клясу з відзначенєм, 383 першу
клясу, 44 другу і 30 третю клясу.
Не враховуючи тут поправок, яких
було 39, побачимо, що в році

пропало 126 учеників. В перемиській гімназії поступають отже учителі ще острійше як у львівській, бо коли в останній пропало серед року 132 ученики на 680, то тут о **6** менше на 590. Признати належить, що тут учителі поступали собі дуже остро тим більше, коли зважимо, що в українських гімназіях переважно діти незаможних родичів, привиклі до біди, що знають ціну науки і вчать ся далеко совіснійше і пильнійше, як багато паничків по польських гімназіях. Сумніваємо ся, чи відповідний процент учеників Русинів перепадає навіть у польських гімназіях, хоч там певно на них звертають пильну увагу. Таке запропачене учеників — то просто пустошене і воно не повинно більше повторятися. При науці зглядно і надобовязкових предметів бачимо, що французької мови не вчать у Перемишлі зовсім. Чи може тому, що Перемишль ближше Франції, як Львів? Фреквенція на інших предметах така: польської мови вчить ся аж 347 учеників (у Львові 229), гімнастики 345 (у Львові 0), співу 194 (у Львові 141), історії рідного краю 174 (у Львові 264), каліграфії 79, рисунків 54. Вік учеників був між 10 — 24 роками, як у кожній гімназії. Про побутове місце родичів учеників не можемо подати детальніших відомостей, бо воно подане загально; лише на Перемишль місто (71) і перемиський повіт (114) воно виспеціфіковане. Що до стану родичів, то було: 214 селян, 120 сьвященників, 78 міщан і ремісників, 40 народ. учителів, 38 державних слуг, 37 урядників, 7 зарібників, 5 приватних офіціялістів, 4 купці, 3

лікарі. По вірі було 331 (+ 5 приватистів) грекокатоликів і 7 Жидів. Усі грекокатолики зачисляли ся до української національності. Стипендій було 24 на суму 5020 корон, отже більше, як у Львові. Шкільна оплата випосила в першій півроці 3410 кор., у другій 3740 кор., отже навпаки, як повинно б бути. Се також некорисний обяв. Що до бібліотеки, як учителів, так учеників, то вдаряє в очи незвичайно мале число закуплених українських книжок. Навіть у деяких польських гімназіях купують їх більше. Невже учителів перемиської гімназії треба аж приганяти до такої річи? Маємо надію, що завважені нами хиби не повторять ся більше і що учителі постараться їх у найблизшій році поправити. **В.**

Sprawozdanie dyrekcji s. k. wyższego gimnazjum w Tarnopolu za rok szkolny 1902. Tarnopol, 1902. Z drukarni L. Wierzbickiego. Ст. 98, 8°. Нас обходить тут властиво тільки кінцева частина справозданя (від 81 ст.), де говорить ся про українськоруську гімназію ім. Франц-Йосифа, в якій було 1901/2 шкільного року вже чотири низші класи, а від вакацій є вже й пята. Учителів було в тій гімназії 11 (крім учителів надоб. предметів). Усіх відділів було 7, бо перші три класи мали по два відділи. Учеників вписало ся з початком року **321**; з того лишило ся при кінці року **294**, перестало ходити до школи **27**. При класифікації отримали: I кл. з відзначенєм 42, I кл. — 205, поправку 11, II кл. — 23, III кл. — 13. Коли припустимо, що поправки поздають усі, що їх дістали, а до числа

учеників, що перестали в році ходити до школи, додамо число злих клас, то дістанемо цифру 63; се є пята частина всіх учеників, які стратили рік. Всі ученики признали ся до української народности. Що до віри, то 292 були грекокатолики, 1 римокатолик, 1 Жид. Всі ученики походили з Галичини. Найбільше число доставив їх Тернопільський повіт — 112; за ним ідуть повіти: Збаравський — 43; Скалатський — 37; Тернопіль (місто) і Гусятинський повіт — по 30; Тербовельський — 26; решта походила з иньших повітів. Надобовязкових предметів учили ся: польської мови — 173, за те фравцузької тільки 23; історії рідного краю — 110; гімнастики — 118; співу — 62; рисунків — 40; каліграфії — 80. Стипендист був лише один, що взяв 240 к. Такса шкільна виносила за те: на перший піврік 2280 к., а на другий 2720 к., отже більше як у першім півроці. Таким чином маємо вже справозданя з усіх українських гімназій. Як бачимо, число учеників збільшаєть ся в них з року на рік і молодіж горнеть ся до них радо, а хоч її далеко більший процент пропадає річно, як Поляків у польських гімназіях, що ми викажемо на иньшій місци, то все будучність тих гімназій запевнена. Се й найліпший доказ потреби нових українських гімназій.

В.

Шематизмъ всего клира греко-католической епархіи станиславівской. На рікъ божій 1902. XVII прочникъ. Станиславівъ, 1902. Накладомъ клира епархіального. Печатня І. Данкевича. Ст. XXXII + 230, вел. 8°.

Шематизмъ всего клира греко-католицкою митрополичою архіепархією львівскою на рікъ 1902. Львівъ, 1902. Накладомъ архіепархіального клира. Печатня ОО. Василянъ въ Жовквѣ. Ст. XII + 458, вел. 8°.

Свого часу зазначили ми вихід шематизма перемиської епархії; ми були б зазначили й вихід отсих двох шематизмів, але на жаль — не могли їх дістати. У нас ні видавці, ні накладці не бачать іще доси ніякого інтересу для себе в тім, аби про їх виданя знала публіка, тому й не присилають їх ні до редакцій, ві до публичних бібліотек, якою є й бібліотека Наук. Товариства. Тільки припадком попали нам у руки отсі шематизми і ми зазначаємо їх бодай тепер. Правда, про шематизм станиславівської епархії нема що й говорити; він уложений відповідно до того шаблону, який видумали ще наші діди, а може й прадіди і передруковуєть ся з року на рік зовсім механічно, з невеличкими і найконечнішими змінами чисто адміністративного характеру. Помилка у ньому досить багато (навіть механічних!); прим. цілий 1901/2 шкільний рік учителює один богослов у гімназії, а в шематизмі значить ся, що він за границею на студіях! Коли такі помилки друкують ся в шематизмі, то як можна жадати від його укладчика якоїсь поважнішої реформи? Він навіть мови — хоч би й чистого галицько-руського діалекту — не знає. На се вказує сам наголовок книжечки, а далі такі руські прозвища як: Косевичь, Івевичь і т. д. Ми певні, одначе, що укладчик сього шематизма не покористуєть ся нашими

увагами при новім накладі, тому й не будемо про хиби шематизма розводити ся. Скажемо тільки, що він зовсім пустий.

Скаже може хтось: Шематизм мусить такий бути. Як вляти в нього більше життя? Що може бути інакший, на се маємо доказ власне у другім шематизмі, львівським. Він у порівнянню зі станіславівським куди кращій. Дивно, як у нас доси не зрозуміли ваги таких видань. Шематизм повинен мати дві річи: 1) Як найбільше і найрізнороднійших дат статистичних; 2) Одну чи й більше розвідок наукових із різних царин знаая. Щось подібного бачимо на справозданях гімназій; не заітересує когось у ньому статистика, то заітересує статя і кожний, що купує шематизм, має тут сполучене *utile cum dulci*. Кошти книжки збільшають ся через те не багато, а книжка набирає вартости і не гине марно як анонси, плякати і т. и. Львівський шематизм має обі ті річи. В розвідці (ст. 1—56) подає о. І. Рудович „Коротку історію галицько-львівської єпархії“, а в адміністраційній частині маємо цілий ряд різних дат, над якими й списуємо ся хвильку. Отже поперед усього подаєть ся тут у кожній парохії не тільки число греко-католицьких душ, як то було давнійше, але й інших вір, які є в парохії. Далі — і се дуже важна річ — вчисляєть ся школи, число дітей гр. кат. обов'язаних ходити до школи, викладову мову; згадуєть ся про читальні, каси (громадські, братські, Райфайзена), шпихлірі, склепи; декуди подаєть й історичні уваги при деяких місцевостях, хоч їх дуже обмаль. Згадуєть ся в пару місяч

також про деякі давні документи та рукописи, що переховують ся в церквах або парохіяльних архівах. Як видно з того, шематизм досить ітересний; аби одначе він був іще цікавіший, то на нашу думку треба б от іще що повводити до нього: при парохіях повинні бути всюди хоч коротенько подаєть звістки про ріжні документи і рукописи (старинні), які в них переховують ся. Історичних звісток повинно також бути більше, а щоб їх не повтаряти з року на рік, можна при ріжних місцевостях подавати пр. народні перекази чи про цілі міста і села, чи про їх частини, чи на пів історичні, чи легендарні зовсім. При кожній парохії належало б конечно вчислити всі руські інституції, які в ній є (бо тепер не зроблено сего всюди і докладно) і подати коротенькі відомости про них: рік заснованя, число членів, фонди і ин. Особливо важні такі дати при інституціях просвіти і економічних. Число дітей шкільних треба б подавати у двох рубриках: обов'язані до школи і: ходять дійсно до школи; надто дати ті повинні виказувати не тільки греко-католиків, але й інших вір, які є в дотичній парохії. Всякі цифри повинні бути надруковані на боці, а не між текстом, щоби був докладнійший їх перегляд. При кожнім деканаті подаєть ся загальна сума греко-католиків у ньому; такі сумарії повинні бути при кождому деканаті, а як ні, то бодай на кінці, як сумарій цілої єпархії, зі всіх цифр, які наводять ся у шематизмі. Се буде коштувати трохи більше праці укладчика шематизму, але за те праця його буде далеко вартійша. Розумієть

ся, аби те все з як найменшим накладом праці виконати, треба, щоб фаховий чоловік уложив відповідний квестіонар для висилки парохам, а вже з квестіонарів цілість не так трудно уложити. Так уложений шематизм певно зацікавить кожного. Для ствердження сеї думки наведу такий приклад із сьогорічного шематизму. В збараськім деканаті є село Кїйдавці, що числить 840 грекокат., 660 римокат. і 48 Жидів. Я не був у тїм селі і не знаю, чи тамошні жителі латинники говорять по польськи чи по руськи; припустім перше; яка в такїм разі повинна бути викладова мова в школі? Кождий відповість, що руська, бо Русинів більше, а коли тамошні латинники говорять по руськи, то тим паче; тим часом ми читаємо, що викладова мова там польська! Хто бачив справозданя шкільної ради краєвої і знає, як із них не можна нічого певного дізнати ся про руські школи народні, той зрозуміє, яку вагу можуть мати такі і тим подібні дані і відомости у шематизмах. А такі самі звістки про школи зачерпнемо в шематизма про Колтів, Малениска, Несторівці, Бовшовець, Войнилів, Галич, Журів, Млинці, Олесько і масу иньших. В інтересі самого духовенства лежить мати такий шематизм, тим більше, що він друкуєть ся його коштом і ми надіємо ся, що він буде такий, на разі бодай у львівській епархії.

В.

Уїлїям Шекспір. Король Лїр. Переклад П. А. Куліша. Виданий з передмовою і поясненнями д-ра Ів. Франка. Накладом українсько-руської Видавничої Спїлки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка.

Львів, 1902. Ст. XVI+164, 8°. Цїна 1·80 кор.

Микола Гоголь. Вїй. Переклав Ф. Королевський. (Лїтературно-наукова Бібліотека. Ч. 34.) У Львові, 1902. Накладом українсько-руської Видавничої Спїлки. З друкарні Ставропигїйського Інститута. Ст. 96, 16°. Цїна 40 сот.

Будка ч. 27. Драма в одній дїї Івана Франка. Накладом А. Хойнацкого. З друкарні народовой. Львів, 1902. Ст. 54, 12°. Цїна 50 сот.

Олександр Сушко. Єзуїти в заведеню Унїї на Руси в доберестейській добі. (Відбитка з „Альманаха руско-українських богословів“.) Львів, 1902. З друкарні Б. А. Шийконского. Ст. 80, мал. 8°. Цїна 1 кор.

Студенти і соціялізм. Промова Бебеля. (Відбитка із „Гасла“ ч. 6—8, 1902). Чернівці, 1902. Ст. 36, 12". Цїна 10 сот.

Житє св. священомученика Йосафата Кунцевича, Чина св. Василїя В. Архієпископа Полоцького, написавъ о. Евгенїй Козаневичъ тогожь Чина. (Видавництво побожныхъ книжокъ Чина св. Василїя В. Кн. XVI.) Жовква, 1902. Печатня ОО. Василїянъ, Ст. 309 + III, 12°.

На фїлях Днїстра. Вальс. Музика Дениса Січиньского. (Видавництво Станїсл. Бояна. Ч. 3.) Станїславів, 1902. Ст. 12, 4°. Цїна 1 кор.

О не забудь і Вернїть ся снїмої, на оден голос в супроводї фортепяну уложив Остап Нижанковский. (Видав. Станїсл. Бояна. Ч. 4.) Станїславів, 1902. Ст. 4, 4°. Цїна 40 сот.

Пїсне моя! Хор мішаний а cappella. Слова Івана Франка (з ци-

кляю поезий „Зівяле листє“). Музика Дениса Січинського. (Вид. Станісл. Бояна. Ч. 5.) Станіславів, 1902. Ст. 4, 4^о. Ціна 40 сот.

Коби! Хор мужеский а capella. Слова Іл. Грабовича. Музика Дениса Січинського. (Вид. Станісл. Бояна. Ч. 6.) Станіславів, 1902. Ст. 4, 4^о. Ціна 40 сот.

Переклади укр. творів. „Chimera“, літературно-артистична часопись, що виходить у Варшаві під редакцією З. Міріям-Шешмицького, помістила в ч. 7-8 річника 1901 (вийшов сього року) в перекладі М. Мочульського новелі В. Стефаніка: „Дід“ („Dziadek“), „Скін“ („Skon“), і „Вечірна година“ („Szara godzina“), а в перекладі др. В. М.: „Дорога“ („Droga“) і „Вістуні“ („Zwiastuny“).

„Tydzień“, літер. наук. додаток до львівської газети „Kurjer Lwowski“ в ч. 29 і 30 с. р. напечатав у перекладі В. О. новелю В. Стефаніка „Кленові листки“.

„Moderni Revue“ (Прага), зош. 1—4, за рік 1901 помістила також в перекладі деякі новелі В. Стефаніка.

Праці Українців в чужих мовах: Jan Biłuk: Soczewki jako podwójne zwierciadła. (Odbitka ze Sprawozdania s. k. Gimnazjum I. w Kołomyi za rok 1902) ст. 1—30.

Józef Janiów: Dyfuzya gazów i par. (Sprawozdanie s. k. gimnazjum w Jarosławiu za rok 1902) ст. 1—41 + одна таблиця.

III. З громадського життя.

В справі утравістичних шкіл. Як відомо, у нас у багатьох школах, особливо народніх, існує у-

травізм, себто наука шкільних предметів у двох мовах, українській і польській. Як сей утравізм виглядає в теорії, а як у практиці, се загально відомо. Зводиться він до того, що школа iniuste стає зовсім польською одного дня і опісля не поверне ні до утравізму, ні до українського викладу, хоч би ми й не знали що робили. Як відомо, такий утравізм в теорії заведений також у східно-галицьких учительських семінарях — в західній Галичині вони чисто-польські. Учительського семінаря з українською викладовою мовою нема ні одного. Тим часом вони не лиш можуть бути, але й повинні, а доказом того можуть послужити хоч би отсі цифри. В учительськн семінарі в Самборі представляється ся сього року фреквенція учеників так:

	Русини Поляки Разом		
Пригот. кляса	37	21	58
I	41	33	74
II	39	28	67
III	25	27	52
IV	21	19	40

Разом усіх учеників є 291; між тим є 163 Русини і 128 Поляків. Русинів отже є більшість; відповідно до того повинна б і наука викладати ся в українській мові; тим часом її викладають ніби у двох мовах, а фактично тільки в польській — бо на деякі предмети нема що звертати увагу. Поляки мають свої польські семінарі; коли вони не хотять учити ся в українській мові, то їм дуже легко перенести ся до польського, але Русини не мають де переносити ся. З тої причини ми повинні рішучо домагати ся знесеня утравізму в учительських семінарах і утвореня кількох семінарів із

українською викладовою мовою. До сього не потрібно навіть творити нові заведеня; вистане перемінити викладову мову в теперішніх, де є достаточне число учеників Русинів. За сям і просимо упізнавати ся наших послів у властай. Доки не будемо мати своїх семинарів, доти не будемо мати й учителів таких як треба. А яка з сього шкода, кожний бачить і тепер, хто лише хоче бачити. В.

Діяльність католицьких монахів в Австрії. Чим займаєть ся така сила монахів? задаєть собі не один із читачів питанє. Ми є в тім положеню, що можемо на нього відповісти, подаючи відповідні цифри за радником двору, прелатом д-ром Германом Чокке. В 1901 р. мали в Австрії монахи між собою — лише мужчини — 4081 сьвящеників; з того 1809 сповняли парохіяльні функції у 627 парохіях; понад 200 були учителями, иньші займали ся виключно тільки своїми духовними справами в найріжнороднійших формах. Мужеські монастирі утримували: 1 теологічний факультет, 31 теологічних інститутів (семинарів), 3 учительські семинарі, 13 гімназій, всі в правом публичности, 4 міські нормальні школи, 8 народніх шкіл, 2 доповнюючі школи, 1 господарську школу, 5 інститутів для занятя хлопців, 4 доми сиріт, 10 пенсіонатів, 4 бурси, 20 шпиталів. Між 13 гімназіями не дістають — із виньком гімназій в Мерані, Бріксені і Галлі — 10 ніяких субвенцій від держави, а що удержанє одної гімназії коштує пересічно 80.000 кор., то через те держава заощадує собі 1,040.000 кор.; а що ті гімназії не злишні, на се вка-

зує число учеників, яких є 3649.

— Діяльність монахів також дуже ріжнородна; вони утримують: 11 женських семинарів (усі в правом публичности), 4 висші дівочі школи, 158 пансіонатів, 44 міські нормальні школи, 464 приватних народніх шкіл, 13 елементарних шкіл комунальних, 189 робітничих шкіл, 144 промислові школи, 8 шкіл для науки мов, 15 музичних шкіл, 6 курсів для учительок промислових шкіл, 19 шкіл для веденя домашньої господарки, 6 пансіонатів для бідних дітей, 108 фреблівків, 95 захоронок, 111 притулків сиріт, 148 притулків для бідних, 13 притулків для калік, 11 притулків для старців, 253 шпиталі, 131 санаторій, 146 інститутів для немічних, 4 доми підкидишів, 28 притулків для служниць, 12 домів поправи, 6 шпиталів для невилічимих, 4 інститути для сліпих, 13 домів для божевільних, 7 інститутів для глухонімих, 4 інст. для ідіотів, 1 клініку для родільниць і т. и. Крім того помагають вони при всяких занятях, пр. у 4 господарських школах, 1 лісовім притулку, 1 навтичній школі, 1 лічничім інституті для нервових, 6 діточих шпиталях, фреблівках, курсах для учительок, конвіктах і т. и. Так отже представляєть ся монаша діяльність в Австрії. Цікаво ще буде пізнати процентове відношенє монахів у ріжних краях до населеня. У книжці Бравнсберґера „Rückblick auf das katholische Ordenwesen im 19 Jahrhundert“ поданє воно так: На 10.000 католиків припадає в Угорщині 8 монахів, в Австрії 12, в Італії 15·9, в Прусії 15·61, у східній Індії з Цейллоном і ан-

гійською Бірною 16·92, у Швайцарії 20, в Ірландії 25·75, в Баварії 29·5, в Люксембурзі 39·24, в Бельгії 47·37, в Каналі 49, у Франції і Альжирі 54·68, у Злучених Державах 56, в Австралії 59·68, в Англії і Шкоції 69·7, в Голяндії 95.

В

IV. Некрольоги.

Дня 9. липня помер у Бад-Гомбурґі визначний російський різьбяр Марко М. Антокольський. Він родився 1842 р. у Вільні з жидівської родини. Ще в діточих літах прокинувся у ньому різьбярський талант, але хлопчина не мав його де розвивати. Довгий час займався проте сам різьбою, опісля наслідком щасливого збігу обставин познайомився з одним інженером, під якого впливом набрав охоти вступити до петербурської „Академії Художеств“, де його по довгих перешкодах й прийняли на надзвичайного ученика. Академічна суха наука не дуже одначе його потягала; через те шукав він в інших доріг, на яких міг би доновняти свою освіту. Через знайомість із Рєпіном увійшов він у студентський кружок для самоосвіти, до якого належало багато Українців, і сей кружок причинився найбільше до вироблення його світогляду та до усталення поглядів. Першими його працями були дві копії: голови Христа і Богородиці, з дерева. Увагу звернув одначе на себе різьбою на слоновій кості: „Скупець, що рахує гроші“. Опісля викінчив він кілька ескізів із глини: „Поцілуй Юди“, „Суперечка за тальмуд“ і ин. Далше йде цілий ряд більших

його праць, із яких першою був ескіз: „Напад інквізиції на Жидів в часі свята Паски“ (1869 р.). Сей праця, наскрізь самостійна, не подобалася одначе багатьом, особливо його професорам, які робили йому закид, що він не слухає їх вказівок і викликала супроти нього багато неприємностей. Наслідком того покинув він Петербург і виїхав до Берліна, а опісля до Фльоренції, але не найшовши й там того, за чим шукав, повернув по недовгим часі назад до Петербурга. Тут забрався він знов за творчість і починав ряд грандіозних творів. Першим була статуя Івана Грізного (1871 р.), яка звернула на нього увагу не тільки президента Академії і інших впливових осіб, але й царської родини. Цар закупив статую на власність, а рада Академії признала йому титул академіка. Антокольський, мало кому відомий, став параз знаменитий, а матеріальне його положення було відразу забезпечене. Два роки пізніше викінчує він велику статую Петра I, по чім йде вже цілий ряд інших, як: Ярослав Мудрий, Іван III, Дмитро Донський, Єрмак, Нестор, проєкт пам'ятника Катерині II, Христос перед народом, Сократ перед смертю, Спіноза, Мефістофіль, Самсон, Мікель Анджельо, Сліна християнська дівчина, Дівчина при вікні, Надгробний пам'ятник княгині Оболенської і ин. Останньою його працею була та сама „Інквізиція“, яку він утворив ще 1869 р., а тепер переробив на ново. Крім того задумував він ще три величезні барельєфи під загальною назвою „Всесвітня трагедія“; вони мали складатись із таких трьох

частин: 1) Напад культурних народів на варварів. 2) Напад поган на перших християн. 3) Напад інквізиції на Жидів, а на закінчене група: „Помирили ся“, де мали лежати два вороги в обіймах. Та смерть не дала йому вже викінчити сього пляну. Антокольський помер, розпорядивши вперед, щоби його тіло перенесено до Росії, що й має стати ся. В.

Від Адміністрації.

~~З~~ Звертаємо увагу, що на перепасках сеї книжки зазначено всюди, кільки хто ще має зложити передплати до кінця сього року.

